

คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิมพ์เนศวรที่พบในประเทศไทย

นางสาวจิรส์สา กษาขีวะ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

ภาควิชาโบราณคดี

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ.2527

A STUDY ON RELIGIOUS BELIEF AND ICONOGRAPHY OF GANESA
FOUND IN THAILAND

Jirassa Kachachiva

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment
of the requirements for the degree

MASTER OF ARTS

Department of Archaeology

Graduate School

SILPAKORN UNIVERSITY

1984

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย

เรื่อง กติกาความเชื่อและรูปแบบของพระพิมพ์เนศวรที่พบในประเทศไทย

เสนอโดย นางสาวจิรัสสา กษาชีวะ

ควบคุมโดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ

เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาโทบัณฑิต

สาขาวิชา โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ)

..... ๒๓ / ..เมษายน..... / ..๒๕๕๘

.....กรรมการ

.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สันชัย กระบวนแสง)

(อาจารย์ มยุรี วีระประเสริฐ)

..... ๒๓ / ..เมษายน..... / ..๒๕๕๘

..... ๒๓ / ..เมษายน..... / ..๒๕๕๘

.....

(รองศาสตราจารย์ ดร. กุสุมา รักษมณี)

รักษาราชการแทนคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ ..๓.. เดือน ..๔.. พ.ศ. ..๒๕๕๘

หัวข้อวิทยานิพนธ์	คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทย
ชื่อนักศึกษา	นางสาวจิรัสสา กษาชีวะ
สาขาวิชา	โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์
ภาควิชา	โบราณคดี
ปีการศึกษา	2527

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาถึงคติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทย โดยใช้หลักฐานทางเอกสารและโบราณคดี เราได้พบว่ามีร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับพระพิฆเนศวรจำนวนมาก ตั้งแต่สมัยก่อนไทยลงมาถึงปัจจุบัน แต่เดิมนั้นเราได้รับคติความเชื่อนี้มาจากชาวอินเดียโดยตรง ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา แนวความคิดเดิม ได้เกิดการเคารพนับถือพระพิฆเนศวรในฐานะเทพแห่งอุปสรรค ชักชองทั้งมวล และเป็นเทพผู้บรรลุลความสำเร็จในขณะเดียวกันด้วย ในช่วงแรกเราจะพบหลักฐานทางโบราณคดีทางภาคใต้ของประเทศไทย เป็นส่วนมาก ซึ่งนับได้ว่าเป็นดินแดนที่มีร่องรอยศาสนาพราหมณ์หนาแน่น และเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย รูปแบบของพระพิฆเนศวรในยุคแรกยังมีลักษณะศิลปกรรมแบบอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งศิลปอินเดียภาคใต้ในสมัยราชวงศ์โจฬะ (ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16) ในช่วงต่อมาคติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวรในประเทศไทยได้ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปมีการรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอื่นเข้ามาผสมผสาน ที่สำคัญคือวัฒนธรรมเขมร ซึ่งปรากฏหลักฐานมากทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางบางส่วน คติที่เรารับมาจากเขมรคือแนวความคิดที่ว่าพระพิฆเนศวรทรงเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา รูปแบบของพระพิฆเนศวรในช่วงนี้ได้รับอิทธิพลของเขมรโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยบาเยน ราวพุทธศตวรรษที่ 17 ส่วนทางภาคเหนือของไทยนั้นเป็นดินแดนที่รับอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์น้อยที่สุด และปรากฏขึ้นหลังสุด ก็คือราวพุทธศตวรรษที่ 20 มีอิทธิพลทางคติความเชื่อและรูปแบบจากทิเบตและพม่า ซึ่งพระพิฆเนศวรอยู่ในฐานะเทพชั้นรอง คือ ทวารบาล ในปัจจุบันเรารู้จักและนิยมนับถือพระพิฆเนศวรในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยากันอย่างกว้างขวาง แต่เปลี่ยนแปลงแนวความคิดไปจากเดิมที่เราได้รับมาจากเขมรเล็กน้อย เป็นลักษณะของคติความเชื่อที่สืบทอดมาจากความเชื่อ

เดิมที่ว่า พระพิฆเนศวร์เป็นเทพแห่งอุปสรรคนั้นเอง ส่วนรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ในปัจจุบันนั้นส่วนใหญ่มีอิทธิพลจากศิลปะชาว ซึ่งไทยเริ่มรับเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 5

ข้อสรุปที่ได้จากการศึกษาก็คือ คติความเชื่อเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์ที่มีอยู่ในประเทศไทย แม้จะแตกสาขาคือออกไป โดยเฉพาะในปัจจุบันที่ยึดถือคติที่ว่าพระคเณศเป็นเทพแห่งศิลปวิทยาเป็นหลักใหญ่ ก็น่าจะมีแนวคิดหลักมาจากคติความเชื่อเดิมที่ว่า พระพิฆเนศวร์เป็นเทพแห่งอุปสรรคนั้นเอง และคติความเชื่อเหล่านั้นก็ไม่ได้เป็นตัวกำหนดรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ที่พบในประเทศไทยอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบัน จากการศึกษายังทำให้เราได้ทราบว่า รูปเคารพพระพิฆเนศวร์ที่เก่าที่สุดที่พบในประเทศไทยซึ่งอาจเก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์คือนั้น น่าจะได้แก่รูปพระพิฆเนศวร์จากเทวสถานสำหรับพระนคร (โบสถ์พราหมณ์ เสวชิงช้า) ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

Thesis Title	A Study on Religious Belief and Iconography of Gaṇeśa Found in Thailand
Name	Miss Jirassa Kachachiva
Concentration	Historical Archaeology
Department	Archaeology
Academic Year	1984

ABSTRACT

This Thesis is intended to study on "The Religious Belief and Iconography of Gaṇeśa Found in Thailand" based on literary and archaeology evidence. A lot of evidence on Gaṇeśa has been found since before the Thai period up to the present time. In the past we had accepted this religious belief directly from Indian merchants, around the 7th century AD., by accepting Gaṇeśa as Lord of Obstacles and Success. The evidence of Brahman religion in the Southern Thailand is very interesting and is the oldest ever found. Formerly, the iconography of Gaṇeśa had the Indian artistic style, especially Southern India during the reign of Chola dynasty (around the 10th-11th century A.D.) Later, the belief in Gaṇeśa and the iconography of him in Thailand had been slightly changed by the influence of the cultural arts from other countries. The most influential one was the Khmer, which especially the Bayon artistic style around the 12th century A.D., were found in the North East, the East, and some parts of central Thailand. The belief passed from the Khmer was that Gaṇeśa being respected as Lord of Arts.

The Northern part of Thailand had the least influence from the

Brahman Religion. Until around the 15th century A.D. that they and received the influence of the Brahman religion from Tibet and Burma, who respected Gaṇeśa as the lower God or as "Davalapala" (a door keeper). At present we respect and accept Gaṇeśa as Lord of Arts, slightly different from the khmer's and the former belief that Gaṇeśa was the Lord of Obstacles. The iconography had changed to the Javanese artistic style.

In conclusion, from the study on this subject, the belief in Gaṇeśa in Thailand, eventhough has split, especially in the status of Lord of Arts' at present, are still connected with the old belief that Gaṇeśa was the Lord of Obstacles. Obviously, the belief does not effect the iconography of Gaṇeśa in Thailand, especially at the present time. From the study we also know that the earlist sculpture of Gaṇeśa found in Thailand, which may be the earlist in South East Asia, would be the sculpture from Barhamanical shrine (Bangkok) No.1 which dated about 7th century A.D.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้รับความสนับสนุนในค่านทุนวิจัยส่วนหนึ่งจากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร จึงขอขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

การทำวิทยานิพนธ์เรื่อง "คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทย" นี้ได้รับแรงบันดาลใจ ข้อเสนอแนะที่นำรู้ และกำลังใจอย่างยิ่งจากจ่มมัสรีวัจรัตน (เฉลิม กษาชีวะ) และบุพการีทั้งสอง จึงขอแสดงความกตัญญูและลึกถึงพระคุณมาด้วยความเคารพอย่างสูง

ผู้เขียนได้รับความกรุณาอย่างยิ่งจาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ ที่รับเป็นผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ ให้ความสำคัญนำปรึกษาในทุกด้านมาโดยตลอด รวมทั้งความช่วยเหลือแนะนำจาก อาจารย์เพียว นาคเวก อาจารย์มยุรี วีระประเสริฐ อาจารย์สินชัย กระบวนแสง อาจารย์ประจำภาควิชาโบราณคดี อาจารย์อัญญา จิตสุทธินาถ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี และอาจารย์ บังเอิญ มาปรางค์ บรรณารักษ์ฝ่ายบริการ หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ แห่งสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ตลอดจนความอนุเคราะห์ด้านข้อมูลที่สำคัญจาก คุณธราพงศ์ และคุณอมรา ศรีสุชาติ นักโบราณคดี กองโบราณคดี กรมศิลปากร พ.ต.ท.ศุภางค์ กษาชีวะ พราหมณ์ชินทร์ รังสิพราหมณ์กุล แห่งเวทสถานสำหรับพระนคร ผู้เขียนขอขอบพระคุณอาจารย์และท่านที่กล่าวนามมาแล้วทุกท่าน ด้วยความสำนึกในพระคุณยิ่ง

สำหรับการเก็บข้อมูลทั่วไปและการเก็บข้อมูลภาคสนามนั้น คงจะไม่สำเร็จล่วงไปโดยสะดวก หากปราศจากเสียซึ่งความร่วมมือช่วยเหลือของท่านเหล่านั้นคือ อาจารย์จิรา จงกล ผู้อำนวยการกองพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ และข้าราชการกองพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร ที่เกี่ยวข้องทุกท่าน, คุณกัลยา จุลนวล หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช, คุณแซมชาติ เทพไชย หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ 8, อาจารย์ปรีชา นุ่นสุข วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช, คุณศักดิ์ชัย พจนันท์-วานิชย์ หัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติขอนแก่น, คุณศักดิ์ชัย สายสิงห์ ภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เชียงใหม่, อาจารย์อุษา โพธิกนิษฐ วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษาวิทยาเขตนครราชสีมา และ คุณช่วย ทองนุ้ยพราหมณ์ สำนักการประถมศึกษาอำเภอฟุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ผู้เขียนขอขอบพระ

พระคุณมา ณ ที่นี้

นอกจากนี้ผู้เขียนขอขอบคุณ อาจารย์อัญชลี ชัชวาลย์ วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา
วิทยาเขตสุราษฎร์ธานี, คุณเผ่าทอง ทองเจือ, คุณสุรัสวดี อธิรัตน์, คุณสมพงษ์ ทิมแจ่มใส ผู้ให้ความ
ช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ อาจารย์วิทยา เทรษรุ่งวงศ์ ผู้กรุณาแปลข้อมูลภาษาฝรั่งเศส, เจ้าหน้าที่สถาน
สอนภาษา เอ.ยู.เอ. หลายท่านที่กรุณาให้ความช่วยเหลือเป็นอย่างดี และหม่อมหลวงสุรัสวดี สุขสวัสดิ์
ผู้ให้กำลังใจ แนะนำช่วยเหลือมาโดยตลอด โดยเฉพาะในด้านการถ่ายภาพและอัดขยายภาพทั้งหมด

ทั้งนี้ยังมีบุคคลอื่นอีกหลายท่านที่ได้เอ่ยนามมา ณ ที่นี้ ซึ่งได้ให้ความช่วยเหลือ และเป็น
กำลังใจอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่ผู้เขียนตลอดมา ทุกท่านตามที่กล่าวนามมาได้มีส่วนช่วยให้
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงขอขอบพระคุณทุกท่านอีกครั้งหนึ่ง ณ โอกาสนี้

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

จิรัสสา กษาชัวะ

มกราคม 2528

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ผ
ABSTRACT.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ณ
สารบัญภาพ.....	ร
บทที่	
1. บทนำ.....	1
ความสำคัญของการวิจัย.....	1
ความมุ่งหมายของการวิจัย.....	2
ขอบเขตของการวิจัย.....	3
แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย.....	3
ข้อมูลทางเอกสาร.....	3
ข้อมูลภาคสนาม.....	3
วิธีดำเนินการวิจัย.....	4
ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย.....	5
ข้อตกลงเบื้องต้น.....	5
2. ประวัติความเป็นมาและลักษณะรูปเคารพของพระพิฆเนศวร	
ไปนະເທສອິນເດຍ.....	7
ประวัติความเป็นมาของพระคเณศในประเทศอินเดีย.....	7
ความเป็นมาทางศาสนา.....	7
ประวัติการนับถือพระคเณศ.....	9
ชื่อและความหมายต่าง ๆ ของพระคเณศ.....	15

ประวัติของพระคเณศในเทพนิยายตามคัมภีร์ทางศาสนา.....	17
คัมภีร์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพระคเณศ.....	22
ลัทธิ, การนับถือบูชา และพิธีกรรมเกี่ยวพระคเณศ.....	23
ลักษณะรูปเคารพของพระคเณศในประเทศอินเดีย.....	27
ลักษณะทางประติมากรรม.....	28
รูปแบบที่สำคัญ.....	32
รูปแบบของพระคเณศในภาคต่าง ๆ ของอินเดีย.....	39
อินเดียเหนือ และอินเดียภาคกลาง.....	40
อินเดียภาคตะวันออก.....	43
อินเดียใต้.....	47
พระคเณศในศาสนาอื่น.....	50
สรุปแนวความคิดเกี่ยวกับพระคเณศในอินเดีย.....	54
3. รูปเคารพพระพิฆเนศวรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	56
ศาสนาพราหมณ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	56
ประเทศพม่า.....	58
รูปเคารพพระคเณศในศิลปะพม่า.....	59
จัมปา.....	62
รูปเคารพพระคเณศในศิลปะจัมปา.....	63
เขมร.....	66
รูปเคารพพระคเณศในศิลปะเขมร.....	68
อินโดนีเซีย.....	72
รูปเคารพพระคเณศในศิลปะชวา.....	73
4. คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทย จากหลักฐาน ทางเอกสารและโบราณคดี.....	76

หลักฐานทางศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย.....	76
คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ในประเทศไทยจากหลักฐานทาง	
เอกสาร.....	78
สมัยสุโขทัย.....	78
สมัยอยุธยา.....	82
สมัยรัตนโกสินทร์.....	87
คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์ในประเทศไทยจากหลักฐานทาง	
โบราณคดี.....	99
ภาคใต้ของประเทศไทย.....	100
จังหวัดสงขลา.....	104
จังหวัดนครศรีธรรมราช.....	108
จังหวัดกระบี่.....	115
จังหวัดพังงา.....	115
จังหวัดสุราษฎร์ธานี.....	117
ภาคตะวันออก.....	121
ภาคตะวันออก เจียง เหนือ.....	123
ภาคเหนือ.....	129
ภาคกลาง.....	133
ประติมากรรมรูปเคารพและสัญลักษณ์ของพระพิฆเนศวร์ในปัจจุบัน.....	145
ดวงตราพระพิฆเนศวร์.....	145
ประติมากรรมรูปเคารพ.....	148
หลักฐานเกี่ยวกับพระคเณศจากพิธีกรรม.....	153
5. บทวิเคราะห์และสรุป.....	161
ตารางเปรียบเทียบลักษณะรูปเคารพพระพิฆเนศวร์ในเอเชียอาคเนย์แต่ละประเทศไทย...	172
อภิธานศัพท์.....	177

	หน้า
บรรณานุกรม.....	181
ประวัติการศึกษา.....	331

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
1 ภาพสลักรูปคชานนักษัตรมูรติ บนแนวรั้วอมราวดี สมัยสุโขทัย.....	191
2 ภาพสลักรูปคชานนักษัตรมูรติ หัวเป็นช้าง 5 ตน จากมณฑล.....	191
3 ประติมากรรมรูปพระคเณศจากเนินดินสังกัส สมัยมณฑล.....	192
4 พระคเณศกับบริวาร จากชาโก ธรร ใกล้กรุงคางบูล (อาฟกานิสถาน) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 9.....	193
5 ประติมากรรมรูปพระคเณศ จากกาเลส มีจารึกอักษรพราหมี อายุราว พุทธศตวรรษที่ 10 สมัยคุปตะ.....	194
6 พระคเณศถือคณปติ - ลิงคะ.....	195
7 พระคเณศทรงเครื่องประทับรูปกระดิ่ง จากกุมาร.....	195
8 พาล - คณปติ.....	196
9 ศักติ - คณปติ เกาหีสัก จากกุมาร สมัยคุปตะ.....	196
10 เหมวัช.....	197
11 ประสนัน - คณปติ.....	198
12 นฤคตะ - คณปติ.....	199
13 คเณศานี จากวัดเการี่ - ศังกระที่เกาะ - ฆาต.....	200
14 ปญฺจะ - คเณศ จากพรวณสี ราว พ.ศ.1350.....	200
15 หวิมุข-วินายกะ จากพรวณสี สมัยกลางตอนปลาย.....	201
16 ตรีมุข-วินายกะ จากพรวณสี สมัยกลางตอนปลาย.....	201
17 พระคเณศกับเทวดานพเคราะห์ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 16.....	202
18 ภาพสลักสัปตมาตฤกา ถ้ำเอลโลรา.....	202
19 ภาพฉะเชิงระหวางพระศิวะกับพระนางปารวตี ถ้ำเอลโลรา.....	203
20 สหะโยชาตะ จากเบงกอล.....	203

ภาพที่	หน้า
21 พระคเณศปรากฏรวมกับสุริยเทพ.....	204
22 นฤตตะ - คณปติ ชเกษวาร์ แคว้นอัลโมรา ประมาณพุทธศตวรรษที่ 14-15.....	204
23 นฤตตะ - คณปติ กาโนช อินเดียภาคเหนือ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 14-15.....	205
24 คเณศกับศักดิ์ ชุขราโท พุทธศตวรรษที่ 15.....	206
25 ภาพสลักรูปพระคเณศบนเพิงผาที่อูรวี ใกล้เมืองเกาติ อินเดียภาค- ตะวันออก.....	206
26 ภาพสลักรูปพระคเณศบนเนินเขากามาชะยา อินเดียตะวันออก.....	207
27 ภาพสลักรูปพระคเณศใหญ่ที่สุดในแคว้นอัลสัม จากศุภเรศวร.....	207
28 พระคเณศเตนร่า แคว้นอัลสัม.....	208
29 ภาพสลักศิลา จากปทรรปุระ เบงกอลตะวันออก สมัยปาละ.....	208
30 พระคเณศ จากชานุกา ในพหิมิ พิธิภณห์คักกา.....	209
31 ภาพพระคเณศเตนร่า ที่ราณีหาฏี.....	210
32 ประติมากรรมรูปพระคเณศสลักจากงาช้าง เทวสถานภูวเนศวร รัฐโอริสสา พุทธศตวรรษที่ 19-20.....	211
33 ภาพสลักพระคเณศ จากฉำพาทามิ 1 เคชชานตอนใต้.....	212
34 ภาพสลักพระคเณศที่วัลลัม อินเดียใต้.....	212
35 ภาพสลักรูปพระคเณศประดับศาสนสถาน จากเทวสถานพรหมปุริศวร อินเดียใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ 15.....	213
36 ประติมากรรมสำริด จากปลัดเวศวร อินเดียใต้ ประมาณ พ.ศ. 1540.....	214
37 ประติมากรรมสำริด อินเดียใต้ จากศิริเวนากุ ครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่- 18.....	215

ภาพที่	หน้า
38 ประติมากรรมสำริด อินเคียไต สมัยโจพะ.....	216
39 พระนาคี จาการัฐพิหาร สมัยปาละ พุทธศตวรรษที่ 14.....	217
40 อปราชิตา จาการัฐพิหาร สมัยปาละ พุทธศตวรรษที่ 14.....	218
41 อปราชิตา จากนาลันทา สมัยปาละ.....	218
42 วิฆนานตกะเหยียบพระคเณศ สำริด สมัยปาละ.....	219
43 มหากาลยีนเทือพระคเณศ สำริด จากธิเบต.....	219
44 มัญชุศรีมีชัยเทือพระคเณศ สำริด จากธิเบต.....	220
45 ประติมากรรมพระคเณศขนาดเล็ก ศิลปะพม่า.....	221
46 ประติมากรรมพระคเณศขนาดเล็ก ศิลปะพม่า.....	222
47 ประติมากรรมนูนต่ำรูปพระคเณศ สลักภาพจรเข้ ปลา และเต่า ที่ฐาน.....	223
48 พระคเณศกับควมปติ จากเจดีย์กษณลอน ไกล่พุกาม ราวพุทธศตวรรษที่ 17.....	224
49 ประติมากรรมรูปพระคเณศ จากมิเชิน อี 5 ศิลปะจัมปา.....	225
50 ประติมากรรมรูปพระคเณศ จากมิเชิน บี 3 ศิลปะจัมปา ราวพุทธศตวรรษ ที่ 13.....	226
51 ประติมากรรมรูปพระคเณศ ไกล่เมืองจัมแล ศิลปะจัมปา.....	227
52 ภาพสลักนูนสูงสัปตมาตฤกา จากปราสาทบันทายศรี ศิลปะเขมรแบบ บันทายศรี.....	228
53 พระคเณศจากตวลฝักกิน ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร แบบพนมคา อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12.....	229
54 พระคเณศจากอังกอนโต หลังพุทธศตวรรษที่ 13 ลงมา.....	230
55 พระคเณศจากตริคอน ศิลปะแบบกำพงพระ สมัยก่อนเมืองพระนคร.....	231
56 พระคเณศออกแก้ว ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13.....	232

ภาพที่	หน้า
57 พระคเณศจากบาสัก ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์.....	233
58 พระคเณศจาก โศก-ตรัง ศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร.....	234
59 พระคเณศจากสระห้ ทะเสต ศิลปะเขมรสมัยบายัน.....	235
60 พระคเณศจากจันทิประวิเกสิต บนที่ราบสูงเคียง ชวาภาคกลาง.....	236
61 พระคเณศจากจันทิพาน ศิลปะชวาภาคกลาง.....	237
62 พระคเณศจากบารา เมืองบลิตาร์ มีจารึกว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ.1782 ศิลปะชวาภาคตะวันออกเฉียง.....	238
63 พระคเณศจากจันทิสิงหสำหรับ ศิลปะชวาตะวันออกเฉียง รวพุทธศตวรรษที่ 19.....	239
64 ประติมากรรมพระคเณศ ถูกเปลี่ยนแปลงพระพักตร์เป็นหนามนุษย์.....	240
65 ประติมากรรมพระคเณศ เปลี่ยนแปลงพระพักตร์เป็นพระอักษิตยะ.....	241
66 พระคเณศศิลา ศิลปะชวาภาคตะวันออกเฉียง จากพิพิธภัณฑ์โคลอม ปารีส.....	242
67 ภาพจากสมุดไทย "พระวิฆเนศวร" และ "พระวิฆณีศวร".....	243
68 ภาพจากสมุดไทย "พระมหาวิฆเนศวรไปกะเศียรสมุทร" และ "พระมหาวิฆ- เนศวรปราบอสูรกังมิ".....	244
69 ภาพจากสมุดไทย "พระมหาวิฆเนศวรคัณฑมาค" และ "พระเทวกรรม".....	245
70 ภาพจากสมุดไทย "พระโกณูจะนาเนศวรวิหสวรให้เกิดข้างปลายในมือขวา ข้างพังในมือซ้าย".....	246
71 ประติมากรรมเทวสตรีอุ้มเด็ก จากบ้านทุ่งตึก อ.กระบุรี จ.พังงา.....	247
72 พระคเณศจาก ต.พังหนูน อ.สังขละ จ.สงขลา.....	248
73 พระคเณศจาก ต.พังยาง อ.สังขละ จ.สงขลา.....	251
74 พระคเณศบนค้ำมึกหม้อข้าง พบที่ อ.สังขละ จ.สงขลา.....	252
75 พระคเณศในลักษณะเครื่องราง จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติวัดมณีมาวาส จ.สงขลา.....	253

ภาพที่	หน้า
76 ประติมากรรมสำริดรูปพระคเณศ ห่องศิลปกรรมรัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จ.สงขลา.....	254
77 สภาพเดิมของโบสถ์พราหมณ์และหอพระอิศวร เมืองนครศรีธรรมราช ก่อนพังทลาย.....	255
78 พระคเณศยืน สำริด ย้ายมาจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช.....	256
79 พระอิศวรปางนาฏราช พระอุมา และพระคเณศ ในหอพระอิศวร ก่อนย้ายมาที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช.....	258
80 พระคเณศสำริด 4 กร ประทับบนฐานสี่เหลี่ยมมีร่องรองน้ำสรง เดิมอยู่ใน เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช.....	259
81 พระคเณศสำริด 2 กร เดิมอยู่ในเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช.....	260
82 พระคเณศทรงหนู สำริด กรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ.ปิยะภักดีนาถ ปัจจุบัน อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช.....	261
83 พระคเณศสำริด 4 กร ประทับนั่งบนฐานบัว ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช.....	262
84 พระคเณศศิลาทราย ปัจจุบันอยู่วัดพระบรมธาตุ จ.นครศรีธรรมราช.....	263
85 พระคเณศ จากวัดเทพราช อ.สิชล จ.นครศรีธรรมราช.....	264
86 พระคเณศ ติ๊ก จากถ้ำเกาะหลัก จ.กระบี่.....	265
87 พระคเณศสลักนูนสูงบนแผ่นศิลาทราย จากแหล่งโบราณคดีบ้านทุ่งตึก อ.กระบี่ จ.พังงา.....	266
88 พระคเณศศิลาทรายสีแดง จากโบราณสถานวัดแก้ว อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี องค์ที่ 1 ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไชยา จ.สุราษฎร์ธานี.....	267

ภาพที่	หน้า
89 พระคณาธิลาทรายสีแดง จากโบราณสถานวัดแก้ว อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี องค์ที่ 2.....	268
90 พระคณาธิลาทรายสี จาก อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี.....	269
91 พระคณาธิลาทรายสี จาก อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี.....	270
92 ประติมากรรมรูปพระคณาธิลาทรายสี ธิลาชนาคใหญ่ จากเมืองเก่าพระรถ อ.ศรีมหาโพธิ์ จ.ปราจีนบุรี.....	271
93 ภาพสลักบนทับหลังศิลาปรารักษ์ประฐาน ปราสาทหินศรีขรภูมิ อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์.....	272
94 ภาพสลักบนหน้าบันพระธาตุนารายณ์เจงเวง จ.สกลนคร รูปคือนาฏราช มีพระคณาธิลาทรายสีเป็นเทพวิวาร.....	273
95 ภาพสลักบนตัวรูปพระคณาธิลาทรายสี พบที่บ้านตะแบก อ.สีคิ้ว จ.นครราชสีมา ปัจจุบันอยู่ในหอวัฒนธรรมวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขต นครราชสีมา.....	274
96 ประติมากรรมพระคณาธิลาทรายสี จากปราสาทหินพนมรุ้ง อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์.....	275
97 ประติมากรรมพระคณาธิลาทรายสีจากปราสาทหินเมืองคำ อ.นางรอง จ.บุรีรัมย์.....	276
98 ประติมากรรมพระคณาธิลาทรายสี ปัจจุบันอยู่ที่วัดสุปฏิหาราม จ.อุบลราชธานี.....	277
99 ประติมากรรมพระคณาธิลาทรายสีสำริด ใต้จากมณฑลอุดรธานี ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ- สถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	278
100 เครื่องรางรูปพระคณาธิลาทรายสีสำริด ส่วนใหญ่มาจากจังหวัดกำแพงเพชร.....	279
101 ประติมากรรมพระคณาธิลาทรายสีปูนปั้นบนเสาประตูทางเข้าวัดท่าสอ ต.วัดเกต อ.เมือง จ.เชียงใหม่.....	280

ภาพที่		หน้า
102	ประติมากรรมพระคเณศปูนปั้น ข้างบันไดทางขึ้นชั้นบน พระธาตุคอกยสุเทพ จ. เชียงใหม่.....	281
103	ประติมากรรมพระคเณศปูนปั้น วัดชัยศรีภูมิ อ. เมือง จ. เชียงใหม่.....	282
104	ประติมากรรมพระคเณศปูนปั้น วัดนันทาราม อ. เมือง จ. เชียงใหม่.....	283
105	ประติมากรรมพระคเณศคืบๆ ขนกลเล็ก พบที่วัดกลาง (ร้าง) ต. บ่อพลับ อ. เมือง จ. นครปฐม.....	284
106	ประติมากรรมสังคโลก รูปพระคเณศ.....	285
107	ประติมากรรมพระคเณศ สารีภค กรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ. ปิยะภักดีนาถ ปัจจุบันอยู่ในห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	286
108	ประติมากรรมพระคเณศยืนบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย ปัจจุบันอยู่ในห้องลพบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	287
109	ประติมากรรมพระคเณศ 4 กร ประทับยืนบนฐาน 8 เหลี่ยม ปัจจุบันอยู่ในห้อง เชียงแสน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	288
110	ประติมากรรมพระคเณศ 4 กร ประทับยืน เดิมอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	289
111	ประติมากรรมพระคเณศ ประทับนั่งท้าวทวารวดี 4 กร ปัจจุบันอยู่ในห้อง เชียงแสน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ.....	290
112	ประติมากรรมพระคเณศ ประทับนั่งมีรูปหนูที่ฐานคานหน้า ปัจจุบันอยู่ในห้อง เชียงแสน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	291
113	ประติมากรรมพระคเณศ พระพักตร์เป็นช้างเชือกวาง ปัจจุบันอยู่ในห้อง รัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ.....	292
114	ประติมากรรมพระคเณศ สารีภค เดิมเป็นของสมเด็จพระเจ้า กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ ปัจจุบันอยู่ในห้องรัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ.....	293

ภาพที่	หน้า
115 ประติมากรรมพระคเณศศิลา ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑวังจันทน์เกษม จ.พระนครศรีอยุธยา.....	294
116 ประติมากรรมพระคเณศ ศิลาทรายสีเขี้ยว ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑวัง- จันทน์เกษม.....	295
117 ประติมากรรมพระคเณศ 4 กร ประทับนั่งท่ามหาราชลีลา สำริด สมบัติของ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานาถ.....	296
118 พระคเณศศิลา จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ 1.....	297
119 พระคเณศศิลา จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ 2.....	298
120 พระคเณศศิลาสีดำ จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ 3.....	300
121 พระคเณศศิลาทรายสีชมพู จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ 4.....	303
122 ประติมากรรมพระคเณศ สำริด จากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (พระนคร) องค์ที่ 5.....	306
123 ประติมากรรมรูปเคารพพระคเณศวัดพระศรีมหาอุมาเทวี.....	309
124 เทวาลัยพระคเณศพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม.....	310
125 ประติมากรรมพระคเณศ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงออกแบบสร้างในสมัย รัชกาลที่ 6.....	311
126 ภาพจิตรกรรมบนบานหน้าต่างรูปพระคเณศ ในอุโบสถวัดพระแก้ววังหน้า กรุงเทพฯ.....	312
127 จิตรกรรมบนบานหน้าต่างรูปพระคเณศ วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ.....	313
128 ดวงตราเครื่องหมายวรรณคดีสโมสร.....	314
129 ดวงตราประจำกรมศิลปากร.....	315
130 ดวงตราเครื่องหมายมหาวิทยาลัยศิลปากร.....	316

ภาพที่		หน้า
131	รูปปั้นบนพื้นหน้าบันโรงเรียนช่างศิลป์.....	317
132	รูปปั้นลอยตัวทางทิศใต้ของโบสถ์วัดพระแก้ววังหน้า.....	318
133	รูปปั้นบนพื้นหน้าบันของอาคารโรงละครแห่งชาติ.....	319
134	ประติมากรรมพระคเณศ จากวิทยาลัยครูพระนคร.....	320
135	ประติมากรรมพระคเณศจากกองดุริยางค์ทหารบก.....	321
136	ประติมากรรมพระคเณศ กองพลที่ 1 รักษาพระองค์.....	322
137	ศาลพระคเณศ บริเวณหมู่บ้านปรีชา ถนนพัฒนาการ.....	333
138	พระคเณศในพิธีจับเชิง พระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก.....	324
139	พราหมณ์อุ้มเชือกพระเทวกรรมเข้าพิธี.....	325
140	พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนบูชาพระเทวกรรม.....	326
141	ศิระพระคเณศ บรมครูทางนาฏกรรม.....	327
142	ประติมากรรมพระคเณศจากเขวาลัยใต้เกศวรร อินเคียใต้.....	328
143	ประติมากรรมพระคเณศศิลปะคราวิเคียนตอนปลาย อินเคียใต้.....	329
144	ประติมากรรมสำริดศิลปะชวา.....	330

โอบ ศรีคเณศายะ นมะ

ชยัคเณศะ ชยัคเณศะ ชยัคเณศะ

มหาวิทยาลัยศิลปากร ลงวนลิขสิทธิ์

ความสำคัญของเรื่องและที่มาของปัญหา

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอารยธรรมอินเดียมาแต่โบราณ ดังที่เราได้พบหลักฐานโบราณวัตถุจำนวนมากซึ่งแสดงให้เห็นว่าเราได้รับวัฒนธรรมจากอินเดียเกือบทุกด้าน ตั้งแต่ศิลปกรรม ประเพณี วรรณคดี และศาสนา เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านศาสนานั้นโบราณวัตถุที่พบส่วนมากก็ล้วนแต่เป็นของที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาทั้งลัทธิศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา เช่น ประติมากรรมรูปเคารพ เป็นต้น ในระยะแรกนั้นศาสนาพราหมณ์จะมีอิทธิพลอยู่มากในดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากมีการเคารพบูชาเทพและเทพี ซึ่งเข้ากันได้กับแนวความคิดพื้นฐานของชาวพื้นเมืองที่ส่วนใหญ่นับถือธรรมชาติและผีสงฆ์เทวดา

ประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์นี้มีอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งที่เนื่องในลัทธิไศว-

นิกายและไวษณพนิกาย เช่น พระศิวะ พระวิษณุ พระอุมา ในรูปแบบและปางต่าง ๆ นอกจากนี้ยังได้พบรูปเคารพของพระพิฆเนศวรจำนวนมาก เนื่องจากว่าเป็นเทพที่ชาวฮินดูต้องทำการเคารพบูชาไม่ว่าอยู่ในลัทธิศาสนาใด และเนื่องจากคติความเชื่อของชาวอินเดียที่มีต่อพระคเณศผู้นั้นอยู่ในระดับที่สำคัญมากองค์หนึ่ง เพราะพระองค์เป็นเทพแห่งอุปสรรคผู้สามารถบันดาลให้เกิดหรือขจัดเสียซึ่งอุปสรรคต่าง ๆ และอำนวยความสะดวกสำเร็จให้เกิดขึ้นได้ จึงมีความจำเป็นต่อชีวิตของชาวอินเดีย โดยเฉพาะผู้ที่ต้องเดินทางออกมาเสี่ยงโชคภายนอกประเทศ เมื่อชาวอินเดียเข้ามาตั้งหลักแหล่งลงที่ใด ก็ทำให้แนวความคิดนี้แพร่กระจายไปและเข้ากันได้กับระดับจิตใจของประชาชนในขณะนั้น จึงได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางไม่ว่าผู้ที่นับถือลัทธิศาสนาใดทั่วทั้งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สำหรับในประเทศไทยนั้นจะเป็นการสืบทอดแนวคิดนี้ได้อย่างชัดเจนโดยเฉพาะทางภาคใต้ของประเทศไทย ในปัจจุบันเราก็ได้พบคติความเชื่อนี้เป็นที่นิยมกันอยู่โดยทั่วไป แต่พัฒนาแนวความคิดจากการเป็นเทพแห่งอุปสรรคมาเป็นเทพแห่งศิลปวิทยาเป็นหลักใหญ่ มีการสร้างรูปเคารพของพระพิฆเนศวร ตลอดจน

ใช้เป็นสัญลักษณ์ของสถาบันหรือหน่วยงานต่าง ๆ หลายแห่ง จากลักษณะสำคัญของพระพิฆเนศวร ดังกล่าวนั้นแล้ว จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจที่จะศึกษาถึงคติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทย ตั้งแต่ในยุคแรกเริ่มที่ชาวอินเดียนำเข้ามา เพื่อที่จะได้ทราบถึงแนวทางการพัฒนาทาง ด้านความคิด คติความเชื่อ และรูปแบบเกี่ยวกับพระพิฆเนศวรจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของพระพิฆเนศวรนั้นได้มีผู้สนใจทำการศึกษาค้นคว้าไว้อย่างหลายท่านด้วยกัน โดยเริ่มขึ้นอย่างจริงจังในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งพระองค์เป็นผู้นำการศึกษาทางด้านการทวิทยาอย่างจริงจัง โดยทรงศึกษาจากตำราภาษาอังกฤษที่ชาวต่างประเทศเขียนไว้ ทำให้ทรงทราบประวัติความเป็นมาและฐานะของพระพิฆเนศวรอย่างถูกต้อง ดังจะเห็นได้จากบทพระราชนิพนธ์เรื่อง "สามัคคีเสวก ตอนกรนิรมิต (พระคเณศเสียว)" ซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวต่าง ๆ ของพระพิฆเนศวร โดยเฉพาะ นอกจากนั้นบทความเรื่อง "Ganapati" ของ T.A. Gopinatha Rao ก็มีบทบาทอย่างสำคัญในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติของพระพิฆเนศวรซึ่งผู้สนใจหลายท่านได้ใช้เป็นต้นแบบ เช่น บทความเรื่อง "คณปติ" ของหลวงวิบูลย์รักษ์ และ "พระคเณศ" ของเสฐียรโกเศศและนาคะประทีป เป็นต้น ส่วนหนังสืออีกเล่มหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายที่ศึกษาเกี่ยวกับพระพิฆเนศวรก็คือ Ganēśa ของ Alice Getty ซึ่งได้กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของพระพิฆเนศวรอย่างละเอียดทั้งในประเทศอินเดีย และประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย และเอเชียอาคเนย์ ซึ่งรวมทั้งประเทศไทยด้วย นอกจากนี้ก็มีบทความย่อย ๆ อีกมาก ส่วนใหญ่กล่าวแนะนำให้รู้วาทะพระพิฆเนศวร คือเทพองค์หนึ่งในศาสนาฮินดู มีลักษณะทางประติมากรรมวิหยากร่าง ๆ เป็นอย่างไรบ้าง บทความหนึ่งที่ที่น่าสนใจ คือ เรื่อง "ดวงตราพระคเณศ" ของ มณวิภา ไซพันธ์ และกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ซึ่งกล่าวถึงดวงตราและสัญลักษณ์รูปพระพิฆเนศวรที่หน่วยงานและสถาบันต่าง ๆ นำมาใช้ ซึ่งทำให้เห็นความสำคัญ และบทบาทของพระพิฆเนศวรในอีกด้านหนึ่ง จากการศึกษาค้นคว้าของผู้รู้ต่าง ๆ ดังกล่าวนั้นแล้ว จึงทำให้เกิดแนวทางในการศึกษาวิจัยตามหัวข้อวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ขึ้น

ความมุ่งหมายของการวิจัย

เพื่อศึกษาค้นคว้าหารายละเอียดเกี่ยวกับคติความเชื่อและรูปแบบทางประติมากรรมวิหยาของพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทยตั้งแต่สมัยก่อนไทยตลอดมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งยังปรากฏการนับถือพระพิฆเนศวรกันอยู่อย่างแพร่หลาย เพียงแต่มีแนวความคิดและลักษณะรูปแบบที่เปลี่ยนแปลงไป การ

ศึกษามีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลง และคลี่คลายไปของคติความเชื่อและรูปแบบนั้น ๆ ในแต่ละยุคสมัย และเพื่อให้ทราบถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่มีต่อคติความเชื่อและรูปแบบที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย

ขอบเขตของการวิจัย

มุ่งศึกษาถึงคติความเชื่อและรูปแบบของประติมากรรมรูปเคารพของพระพิฆเนศวร ที่พบในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยก่อนที่ชนชาติไทยเข้าครอบครองดินแดนแถบนี้ จนถึงสมัยปัจจุบัน จากหลักฐานทางเอกสารและโบราณคดี ในลักษณะการศึกษาเปรียบเทียบกับประเทศอินเดียและประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์

แหล่งข้อมูลที่ใช้

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาวิจัย แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ข้อมูลทางเอกสาร และข้อมูล

สนาม มีรายละเอียดดังนี้

1. ข้อมูลทางเอกสาร ได้รวบรวมข้อมูลทางเอกสารจากห้องสมุดต่าง ๆ ดังนี้

- 1.1 ห้องสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร
- 1.2 ห้องสมุดสยามสมาคม
- 1.3 ห้องสมุดส่วนบุคคล ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์
- 1.4 ห้องสมุดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
- 1.5 หอสมุดแห่งชาติ

2. ข้อมูลสนาม ได้จากการรวบรวมหลักฐานทางโบราณคดี โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ ซึ่งเก็บรักษาจัดแสดง และปรากฏอยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ ดังนี้

- 2.1 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสงขลา จังหวัดสงขลา
- 2.2 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติวัดควมขมิ้นมาวาส จังหวัดสงขลา
- 2.3 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาตินครศรีธรรมราช จังหวัดนครศรีธรรมราช
- 2.4 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติวัดพระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช

- 2.5 พิพิธภัณฑ์วัดคลองท่อม อำเภอกลองท่อม จังหวัดกระบี่
- 2.6 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
- 2.7 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น
- 2.8 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติมหาวิรุวงศ์ จังหวัดนครราชสีมา
- 2.9 หอวัฒนธรรม วิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขตนครราชสีมา
- 2.10 พิพิธภัณฑ์วัดพระธาตุคอกสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่
- 2.11 วัดต่าง ๆ ในจังหวัดเชียงใหม่
- 2.12 เทวสถานสำหรับพระนคร (โบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้า)
- 2.13 สถานที่ราชการ หน่วยงานเอกชนต่าง ๆ ที่ปรากฏประติมากรรมพระพิฆเนศวร

วิธีดำเนินงานวิจัย

วิธีการวิจัยได้ใช้การวิจัยแบบพรรณนา (Description Research) กล่าวถึงความเป็นมาคติความเชื่อ และรูปแบบของพระพิฆเนศวรที่พบ โดยเสนอร่วมกับภาพประกอบ และใช้วิธีวิเคราะห์และตีความหมาย (Analytical Research) ในส่วนที่ต้องการอธิบายและแสดงความหมาย โดยมีขั้นตอนในการวิจัยตามลำดับ คือ

1. การเก็บข้อมูล

1.1 การเก็บข้อมูลทางเอกสาร เป็นการเก็บข้อมูลจากเอกสารที่แสดงถึงคติความเชื่อ แนวความคิด เรื่องราวและรูปแบบของพระพิฆเนศวรโดยทั่วไป และที่เกี่ยวกับประเทศไทย

1.2 การเก็บข้อมูลสนาม เป็นการเก็บข้อมูลโดยการสำรวจ สัมภาษณ์หน่วยงานและบุคคลที่เกี่ยวข้อง รวมถึงการเก็บข้อมูลหลักฐานทางโบราณคดีตามแหล่งข้อมูลต่าง ๆ เช่น พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ และหน่วยงานราชการบางแห่ง เป็นต้น

2. การจัดกลุ่มและการเสนอข้อมูล ข้อมูลทางเอกสารจัดแบ่งตามยุคสมัยเพื่อแสดงให้เห็นแนวคิดได้ชัดเจน ส่วนข้อมูลทางโบราณคดี (โบราณวัตถุ) จัดแบ่งตามภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย เพื่อความสะดวกในการจัดเสนอข้อมูล ซึ่งอาจรวมถึงการวิเคราะห์ตีความ

3. การวิเคราะห์ คือการศึกษาถึง คติความเชื่อ และลักษณะทางประติมากรรมของ ประติมากรรมแต่ละชิ้น พร้อมทั้งการศึกษาเปรียบเทียบ

4. สรุป

ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัยเรื่องนี้ มีประเด็นสำคัญ ๆ ดังนี้คือ

1. เป็นประโยชน์ในการศึกษาเรื่องราวความเป็นมา ตลอดจนอิทธิพลของวัฒนธรรมทาง ศาสนาพราหมณ์ที่เข้ามามีบทบาท ต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวไทยในยุคสมัยต่าง ๆ
2. เป็นแนวทางที่จะทำให้ทราบถึงวัฒนธรรมทางความคิด ความเชื่อถือของคนไทยในอดีต ซึ่งเรารับมาจากอินเดีย และขั้นตอนวิวัฒนาการจนมาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยในที่สุด
3. ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ทางค่านิยมความเชื่อถือและรูปแบบศิลปกรรมระหว่างไทยกับ ประเทศอินเดีย และประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับพระพิฆเนศวร
4. งานวิจัยชิ้นนี้จะเป็นแนวทางและเป็นข้อมูลในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ พระพิฆเนศวร ตลอดจนเทพอื่น ๆ ทั้งในค่านิยมความเชื่อถือและลักษณะของประติมากรรมรูปเคารพได้อย่างละเอียด
5. เป็นการเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับ เทพองค์นี้ที่ยังคงมีบทบาทอยู่ในสังคมไทย ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น

ข้อตกลงเบื้องต้น

1. หลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวถึงในงานวิจัยหมายถึง ประติมากรรมรูปเคารพของ พระพิฆเนศวร ซึ่งพบตามภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยตั้งแต่สมัยก่อนไทย คือ ศิลปกรรมในวัฒนธรรม หนึ่งวัฒนธรรมใดที่ปรากฏในดินแดนประเทศไทยก่อนที่จะมีชาติไทยจะเข้าครอบครอง ลงมาจนถึง ปัจจุบัน หลักฐานทางโบราณคดีหรือประติมากรรมรูปเคารพที่นำมาศึกษาในที่นี้จึงรวมถึงที่มีอยู่ใน ปัจจุบันด้วย เนื่องจากคติความเชื่อถือดังกล่าวยังคงสืบทอดลงมาถึงปัจจุบัน การศึกษาหลักฐานใน ปัจจุบันทำให้เห็นความคิดที่สืบทอดลงมาได้อย่างชัดเจน

2. หลักฐานทางเอกสาร หมายถึง หลักฐานที่เป็นตัวอักษร หนังสือ วรรณกรรมต่าง ๆ ซึ่งในการศึกษาได้แยกออกต่างหากไม่รวมกับหลักฐานทางประติมากรรมรูปเคารพ เนื่องจากเป็นข้อมูลหลักประการหนึ่งที่ใช้ศึกษาวิจัยในครั้งนี้เราจำเป็นต้องกล่าวถึงวรรณคดีมาก เพราะเป็นข้อมูลที่แสดงให้เห็นแนวคิดที่สืบทอดกันมาได้อย่างชัดเจน ทำให้เราทราบว่าคนไทยในแต่ละยุคสมัยรู้จักและเข้าใจเกี่ยวกับพระพิฆเนศวรอย่างไรบ้าง

3. ในการเสนอผลงานวิจัยจำเป็นต้องใช้ชื่อเฉพาะในภาษาบาลี สันสกฤต จำนวนมาก โดยจะเป็นการถอดคำจากอักษรโรมันที่ใช้สะกด และจะมีวงเล็บอักษรโรมันนั้นกำกับไว้ด้วย

4. หลักฐานประติมากรรมรูปเคารพพระพิฆเนศวรที่นำมากล่าว จะเป็นการสรุปตัวอย่างและนำมากล่าวเฉพาะที่สำคัญและน่าสนใจเท่านั้น

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ประวัติความเป็นมาและลักษณะรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ในประเทศอินเดีย

ประวัติความเป็นมาของพระพิฆเนศวร์ในประเทศอินเดีย

พระคณปติ หรือ พระกณेश หรือ พระพิฆเนศวร์ เป็นเทพเจ้าของฮินดู โอรสของพระศิวะ มีตัวเป็นคนหัวเป็นช้าง มีการนับถือพระกณेशทั่วไปในอินเดีย แพร่กระจายไปในสังคมฮินดูทุกวรรณะ นับเป็นเทพที่นิยมบูชากันมากที่สุดในการบูชาเทพฮินดูทั้งหลาย โดยชาวฮินดูถือว่า พระกณेश เป็นเทพประจำความซัดซัง และเป็นผู้อำนวยความสำเร็จให้แก่กิจการต่าง ๆ ชาวฮินดูเมื่อจะประกอบพิธีทางศาสนา หรือศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาจะต้องบูชาพระกณेश เพื่อขอความปลอดภัย ให้พ้นการซัดซัง และเพื่อขอความสำเร็จผลในกิจการนั้น ๆ เสียก่อน¹ รูปเคารพจะพบได้ทั่วไปในอินเดีย และแพร่หลายออกไปในหลาย ๆ ประเทศในอินเดีย เช่น เนปาล จีน เกาหลีสถาน ซามไปยังชาว บาหลี และบอร์เนียว รวมทั้งในธิเบต พม่า ไทย อินโดจีน และญี่ปุ่น²

ความเป็นมาทางศาสนา

ประวัติการนับถือศาสนาในประเทศอินเดีย เท้าที่มีหลักฐานนั้นมีความเป็นมาเป็นขั้นตอนตามลำดับ เริ่มตั้งแต่

1. สมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือ อารยธรรมของชนเผ่าพื้นเมือง แถบลุ่มแม่น้ำสินธุ นับถือลัทธิและเทพเจ้าหลายองค์ ส่วนใหญ่เป็นเทพเจ้าแห่งความอุดมสมบูรณ์

¹ เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป (นามแฝง), "พระกณेश," วารสารศิลปากร ปีที่ 1 เล่มที่ 5, พ.ศ. 2480, หน้า 8.

² Alice Getty, Gaṇeśa (Nes Delhi: Mehta Offset Works, 1971), p.1.

2. สมัยพระเวท เมื่อพวกอารยันอพยพเข้าไปในอินเดีย ก็ได้รับเอาความเชื่อดั้งเดิม และการนับถือเทพเจ้าของชนพื้นเมือง เข้ามารวมกับเทพของตน เทพส่วนมากเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่อมาได้จัดเทพเป็น 3 พวก คือ

2.1 เทพบนสวรรค์ เช่น วรุณ สุริยะ อทิตี

2.2 เทพในท้องฟ้า เช่น รุทระ วาตะ

2.3 เทพบนพื้นดิน เช่น ภูเข่า ต้นไม้

วรรณคดีทางศาสนาที่สำคัญคือ ไตรเวท คัมภีร์พราหมณะ และ อุปนิษัท

3. สมัยมหากาพย์ (ประมาณศตวรรษที่ 7) เป็นสมัยที่ลัทธิฮินดู และศาสนาพุทธรุ่งเรือง พร้อมทั้งมีลัทธิศาสนาของชาวท้องถิ่นปรากฏขึ้นนอกเหนือจากศาสนาพราหมณ์ของชนชั้นสูง ได้แก่ ลัทธิชานางตุรคา ลัทธิชาวสุทฺเวะกฤษณะซึ่งเป็นต้นแบบของลัทธิคเวกิตา และ ไชยณิกาย ลัทธิชุปศุตะ ในสมัยนี้ได้เกิดวรรณกรรมขึ้น 2 เรื่อง คือ รามายณะ และมหาภารตะ

4. สมัยปุราณะ (ประมาณ พ.ศ. 861 - 1190) ในสมัยนี้ลัทธิฮินดูแตกแยกเป็นนิกายต่าง ๆ มีนิกายใหญ่ ๆ คือ ลัทธิไวษณิกาย และลัทธิไวษณิกาย คัมภีร์ทางศาสนา คือ คัมภีร์ปุราณะ ซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวและตำนานต่าง ๆ ของพระเป็นเจ้า ศาสนาในยุคปุราณะมีความเป็นมาต่อเนื่องจากศาสนาในยุคพระเวท แต่ไม่ได้มีจุดกำเนิดดั้งเดิมมาจากเรื่องราวของพระเวทโดยตรง เป็นการผสมผสานและวิวัฒนาการระหว่างพระเวทกับลัทธิศาสนาดั้งเดิมของชาวเมือง ภูมิหลังอันหนึ่งของศาสนาปุราณะ คือ การสัมพันธ์เชื่อมต่อกับเทพนิยาย ซึ่งมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับศาสนาความเชื่อ³

คัมภีร์ปุราณะ ประกอบด้วย มหาปุราณะ และอุปปุราณะ แต่ละประเภทประกอบด้วยคัมภีร์ย่อย 18 บท ซึ่งเป็นเรื่องราวที่กล่าวถึงตำนานปรัมปราว่าด้วยกำเนิดของโลก เทวดา มนุษย์และสิ่งทั้งปวง ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวของเทพเจ้า เน้นความเป็นมาของเทพเทวี โดยสืบต่อมาจากเรื่อง

³J.N. Banerjea, Pauranic & Tantric Religion (Calcutta: Siben-
dranath Kanjilal, 1966), p.15.

ราวที่บรรยายไว้ในคัมภีร์พระเวท⁴

การนับถือเทพ เทพี สมัยปุราณะนั้นมีการบูชาเทพที่มีมาตั้งแต่ยุคพระเวท เช่น อக்นิ อินทร์ ขณะเดียวกันก็บูชาเทพอื่น ๆ อีก เช่น เทพสูงสุด 3 องค์ คือ พรหม วิษณุ และอิศวร มีการนับถือพุทธะ ชินะ ตลอดจนอวตารต่าง ๆ ของเทพีเหล่านี้ เทพที่สำคัญ ๆ สมัยปุราณะได้แก่

1. พรหม
2. วิษณะ
3. อิศวร
4. สรัสวดี
5. ลักษณมี
6. อุม่า
7. คเณศ หรือ พินเนศวร
8. ชันทุมาร

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ประวัติการนับถือพระคเณศ หรือ พินเนศวร

กล่าวกันว่า พระคเณศนั้นไม่ใช่เทพของชาวอารยันที่มีมาแต่โบราณ ชื่อ "คเณศ" นั้นบางครั้งรู้จักกันในนามว่า "คณปติ" คำว่า "คณปติ"⁵ นั้น ปรากฏเป็นครั้งแรกในมนตร์ บทที่ 2 ของ คัมภีร์ฤคเวทซึ่งเป็นส่วนที่เก่าที่สุดของคัมภีร์พระเวท (แต่งขึ้นราว 100 - 500 ปีก่อนพุทธกาล) หลังจากนั้นได้ปรากฏอีกครั้งในมนตร์ บทที่ 10 แต่ในทั้งสองแห่งนั้น มิได้มีความหมายถึงเทพที่มีเศียรเป็นช้าง โดยในมนตร์ บทที่ 2 กล่าวถึง พรหมณัสปติ (Brahmanaspati) ผู้ซึ่งเป็น "คณปติ"

⁴ ฝาสุข อินทราวุธ, รูปเคารพในศาสนาฮินดู (นครปฐม: แผนกบริการกลาง สำนักงานวิชาการ พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522), หน้า 18.

⁵ คณ-หมู่เหล่า, ปติ-ผู้เป็นใหญ่, คณปติ-ผู้เป็นใหญ่ในหมู่คณะ (ดูรายละเอียดตอนที่กล่าวถึง "ชื่อ และ ความหมาย").

และในมนตร์ บทที่ 10 หมายถึง "อินทร์" (Indra)⁶ จากคำว่า "คณฺธิ" ในฤคเวทนั้นจึงตีความได้ว่า มิได้มีความหมายถึง "เทพที่มีเศียรเป็นช้าง" หากแต่มีความหมายตรงตามคำคือ พรหม-ณฺสฺปติ และ อินทร์ นั่นคือ ผู้เป็นใหญ่ในหมู่คณะ ซึ่งคงหมายถึงเป็นเทพอุปถัมภ์ประจำเผ่าต่าง ๆ ตามสภาพความเป็นอยู่ของชาวอารยันดั้งเดิม ซึ่งแต่ละเผ่าจะมีเทพของตนเอง

ในมนตร์บทหนึ่งของกัมภีร์พระเวทคือ ไตตติรีย - อารณฺยกะ (Taittirīya-āranyaka) มีทสวลีกลับที่กล่าวถึงเทพ "ทันทิน" (หุ้มงา) ซึ่งดูเหมือนว่าจะกล่าวถึงเทพที่มีหน้าเป็นช้าง ในมนตร์ที่คู่กันจะกล่าวถึงกรรติเกยะ และ นันทิ ผู้ซึ่งจะปรากฏอยู่กับพระคเณศในรูปเคารพต่าง ๆ ในสมัยโบราณเทพที่มีหน้าเป็นช้างนี้ มีวงที่คอคโดง (วักระ) ถือ ข้าวโศค กระบอง และอ้อย เทพที่กล่าวถึงนี้ อาจหมายถึงพระคเณศก็ได้⁷

ในสมัยต่อมา จากการศึกษาตามกัมภีร์ต่าง ๆ จะเห็นได้ว่า "คณฺธิ" มีเป็นจำนวนมาก คติความเชื่อเดิมจากการเป็น "ผู้เป็นใหญ่ในหมู่คณะ" ประจำเผ่า กลายมาเป็น เทพแห่งความชั่วร้าย และถูกเรียกว่า "วิฆนระชะ" (Vighnaraja) หรือ "วิฆเนสส์" (Vighness) ซึ่งมีความหมายว่า "ผู้สร้างความชั่วร้าย" หรือ "ผู้เป็นใหญ่แห่งอุปสรรค" ซึ่งคงเกิดขึ้นประมาณต้นพุทธกาล มีผู้กล่าววาทันนี้ถูกตั้งขึ้นโดยผู้ที่นับถือพุทธศาสนา⁸

⁶S.M. Michael, "The Origin of the Ganapati Cult," Asian Folklore Studies Vol.42-1 (Tokyo: Anthropological Institute Nanzan University, Nagoya, 1983), p.100.

⁷อย่างไรก็ตาม ไม่มีการกล่าวถึงพระคเณศที่มีเศียรเป็นช้างเลย จนถึงพุทธศตวรรษที่ 13 ซึ่งในโคลงบทแรกของ "มัลลิมารวะ" ได้กล่าวว่ามีหน้าเป็นช้าง Alice Getty, op. cit., pp.1-3.

⁸S.M. Michael, op. cit., pp.104-106.

ในสมัยพระมนู บทร้อยกรองในกัมมวีระเกาของกฎหมายพระมนู (Laws of Manu) ใน มนุสมฤติ (Manu Smṛti) กล่าวว่า "คณฺพิ" เป็นเทพของชนชั้นต่ำ คือ พวกศูทร ซึ่งเป็นชนพื้นเมือง ในขณะที่ "สัณฺภู" เป็นเทพของพราหมณ์ และ "มธฺวะ" (Madhava) เป็นเทพของกษัตริย์⁹

คติความเชื่อเกี่ยวกับคณฺพิ หรือ พระคณฺศ จะเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทันที่ทันใดในสมัย ปรมาณะ ในกัมมวีระปรมาณะต่าง ๆ กล่าวถึงพระคณฺศว่า เป็นเทพผู้ประทานความสำเร็จจาก "วิฆนราช" กลายมาเป็น "สิทฺธิ ธาตา" หรือ ผู้ประทานความสำเร็จ "กล่าวกันว่า การเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นใน ตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 10 กับตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 13¹⁰ และตั้งแต่สมัยปรมาณะ เป็นต้นมา พระคณฺศก็ได้กลายเป็นเทพที่สำคัญจนเกิดเป็นลัทธิหนึ่งแยกไปต่างหาก

ในมหาภารตทั้งสองของชินธุคือมหาภารตและรามายณะนั้น ไม่พบว่ามีกล่าวถึงเทพที่มี หน้าเป็นช้างเลย แต่ก็ได้พบ "พระคณฺศ" (เรียกว่าคณฺศนาถ) ที่แตกต่างจากพระศิวะอยู่ในหน้า ของมหาภารตที่แก้ไขใหม่ฉบับทางตอนเหนือของอินเดีย (ส่วนทางใต้นั้น ไม่มีการกล่าวถึง เพราะเขียน ขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ 14) ใน "พาล ภารต" (Bāla-bhārta) ซึ่งเป็นโคลงที่เขียนขึ้นในพุทธศต- วรศที่ 14 ได้กล่าวว่า พระคณฺศเป็นผู้เขียนกัมมวีระมหาภารตให้แกฤษีวายาสะ โดยเขียนตามคำบอก ของฤษีวายาสะที่บอกอย่างรวดเร็วเกินความสามารถของมนุษย์¹¹

มีผู้ที่ศึกษาโดยใช้หลักทางมนุษยวิทยา พยายามตีความถึงสาเหตุของการนับถือ พระคณฺศ หรือ คณฺพิ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงขึ้น ๆ ลง ๆ ในช่วงแรกได้กล่าวว่าไม่มีสมมุติฐานใดที่จะตอบปัญหา ต่าง ๆ เช่น สาเหตุการเปลี่ยนแปลงการนับถือ, สาเหตุการบูชาเทพที่มีเศียรเป็นช้าง มีพาหนะเป็น หนู ซึ่งค่อนข้างจะขัดแย้งกันนั้นได้ชี้เท่ากับสมมุติฐานที่ว่า "เนื่องมาจากการนับถือบูชาสัตว์เป็นสัญลักษณ์ประจำเผ่าของชนดั้งเดิมในอินเดีย โดยยกย่องขึ้นเป็นเทพประจำเผ่าซึ่งคงจะมีสัญลักษณ์รูป ช้าง (เจ้าแห่งป่า) และหนู รวมอยู่ด้วย เมื่อทำการรบพุ่งต่อสู้กัน เผ่าหรือตระกูลที่มีรูปช้างเป็นสัญลักษณ์ ก็คงมีชัยชนะเหนือเผ่าอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเผ่าที่นับถือหนูเป็นสัญลักษณ์ประจำเผ่า ดังนั้น

⁹Ibid., p.107.

¹⁰Ibid., p.108.

¹¹Alice Getty, op. cit., p.3.

จึงนำรูปพระคเณศที่มีตัวเป็นคนหัวเป็นช้างขึ้นบนหลังหนู ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาที่เทพของผู้แพะจะถูกครอบครองโดยเทพของผู้ชนะ และเมื่อใดที่เผ่าที่มีช้างเป็นสัญลักษณ์ขึ้นมามีอำนาจ เทพประจำเผ่าก็พลอยมีอำนาจสูงสุดด้วย แต่เมื่อใดที่ฝ่ายแพะจะถูกเหยียดหยามและกดขี่โดยเทพของเผ่าอื่น ๆ ทั้งนี้หลักฐานทางประวัติศาสตร์อินเดียโบราณมีการกล่าวถึงราชวงศ์ชาง (ราชวงศ์มัตังคะ Matanga= ชาง) และเมืองที่มีหนูเป็นสัญลักษณ์ (Mousikanos-lord of the Musikas) ซึ่งมีเมืองหลวงอยู่ที่อลอร์ (Alor) ด้วย¹²

นอกจากนี้ ได้มีผู้ทำการศึกษาวิเคราะห์ถึงกำเนิดการบูชาหนัสดือพระคเณศแตกต่างกันไปอีกหลายรูปแบบ บางก็กล่าวว่ามีหลักฐานแน่นอนที่เชื่อได้ว่า พระคเณศนั้นมีกำเนิดมาจากการบูชาเทพของพวกคราวิเคียน ซึ่งเป็นชาวพื้นเมืองเดิมของอินเดีย เราอาจกล่าวถึงข้อสันนิษฐานต่าง ๆ เหล่านี้ได้เป็นข้อ ๆ คือ

พระคเณศมีกำเนิดมาจากการบูชาเทพของชาวพื้นเมือง ชาวพื้นเมืองดั้งเดิมของอินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพวกที่บูชาพระอาทิตย์ รูปพระคเณศประทับบนหลังหนู เนื่องจากหนู เป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่ง พระคเณศทรงหนุจึงหมายถึงชัยชนะของแสงอาทิตย์ที่ขจัดความมืดให้สิ้นสละลงได้¹³

พระคเณศมีกำเนิดมาจากการบูชาสัตว์ ในแนวนนี้ เชื่อว่าพระคเณศนั้นแต่เดิมเป็นเทพของชาวพื้นเมืองซึ่งกำเนิดมาจากการบูชาสัตว์¹⁴ ซึ่งอาจอธิบายได้จากหลักทางมานุษยวิทยาเกี่ยวกับความเชื่อของมนุษย์สมัยก่อน ซึ่งในขั้นนี้ตรงกับความเชื่อแบบลัทธิบูชาสัตว์ (Totemism) ซึ่งเป็นความเชื่อในสายตระกูลที่คิดว่า พวกตนมีความสัมพันธ์กับสิ่งมีชีวิต หรือสิ่งที่ไม่มีชีวิตอย่างใด

¹²S.M. Michael, op. cit., pp.98-113.

¹³Alice Getty, op. cit., p.1.

¹⁴ดู S.M. Michael, op. cit., p.96.

อย่างหนึ่ง¹⁵ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ สิ่งของในธรรมชาติ พืชหรือสัตว์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของคนในขณะนั้น หริทาส มิตร (Haridas Mitra) มีความเห็นว่า "คณฺพิ" อาจมีกำเนิดมาจากการเป็นเทพประจำเผ่าของคนป่าเผ่าอารยัน ซึ่งอาศัยอยู่ในพื้นที่อันกว้างใหญ่ บนภูเขา และในป่าของอินเดีย คนเหล่านี้อาจต้องเผชิญกับฝูงช้างที่น่ากลัว จึงเกิดการเคารพบูชาในรูปแบบของช้างขึ้น เพื่อปกป้องคุ้มครอง เทพองค์ต่อมาจึงเข้ามาสัมพันธ์กับปัสupati (Pasupati) สังกระ (Sankara) และกฤษณะ (ศิวะ) และเมื่อได้กลายเป็นเทพชั้นสูงขึ้นของชาวอารยัน ก็ได้มีการกล่าวถึงกำเนิดของพระคเณศแตกต่างกันไปในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ¹⁶

คณฺพิในฐานะเทพแห่งการเก็บเกี่ยว กุปเต (Gupte) นักชาดวงศ์วรรณคดีและนักภาษาศาสตร์ พยายามที่จะสืบร่องรอยกำเนิดลัทธิการนับถือพระคเณศกับฤดูกาลเก็บเกี่ยว เขากล่าวว่าเทพที่พระคเณศเป็นเทพที่มีเศียรและวงเป็นช้างนั้น อาจเนื่องมาจากภาพที่ชาวนาแถมมคชาวโพคณฺยนีร์ชะ ทำให้ส่วนปลายของมคชาวโพคณฺยนีร์ชะ แกว่งไปมาอยู่เบื้องหน้า ทำให้มีลักษณะเป็นหัวและวงช้าง ส่วนหนูนั้นเป็นศัตรูที่ร้ายกาจของไร่นา จึงแสดงภาพออกมาเป็นเทพที่มีเศียรเป็นช้างช้อย่นหลังหนูนีร์ชะ เทพนี้มีพหูพลัย (ยุงขาว) ประกอบด้วยงูเห่าแผ่พังพาน ซึ่งหมายถึงผู้ทำลายหนูนีร์ชะ กุปเต กล่าวว่าลักษณะของผู้ชนะมักจะแสดงออกในลักษณะนี้ เช่นพระศิวะช้อย่นหลังวันนที ที่พระองค์ปราบได้ เช่นเดียวกับพระคเณศช้อย่นหลังหนูนีร์ชะที่พระองค์ปราบในฐานะที่เป็นเทพเจ้าแห่งการเก็บเกี่ยว นอกจากนี้เขายังกล่าวว่า ความหมายของชื่อเอกทันตะที่แปลว่ามีงาเดียวนั้น อาจมีที่มาจากหมายถึง พานไธของชาวนาอีกด้วย¹⁷

¹⁵ คํารังคิ ฐานคิ, มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2520), หน้า 150.

¹⁶ Herbert H. Risely, The People of India (Delhi: Oriental Books, 1969), p.113.

¹⁷ B.A. Gupte, Hindu Holidays and Ceremonials (Calcutta: Thacker, Spink & Co., 1919), p.55.

นอกจากนี้ยังมีคำอธิบายอีกอย่างหนึ่งของ "คณปติ" ที่เกี่ยวกับการเก็บเกี่ยวคือ หนู (มุสิก) นั้นเป็นสัตว์ที่ขยายพันธุ์ได้อย่างรวดเร็ว บางทีอาจเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ และอำนาจในการสร้าง ด้วยเหตุนี้ จึงอธิบายได้ถึง "คณปติ" กับหนูที่สัมพันธ์กับการเก็บเกี่ยว ในเทศกาลที่เกี่ยวข้องกับพระคเณศที่เรียกว่า อะนตะ จตุรดิ (Anata Chaturthi) จะมีการนำรูปปั้นพระคเณศที่ทำจากดินเหนียวจากแม่น้ำ มาทำพิธีที่บ้าน แล้วเก็บไว้ในยุ้งฉาง เชื่อกันว่ารูปเคารพจะป้องกันมิให้หนูมากินเมล็ดพืช ต่อจากนั้นจะนำรูปเคารพไปทิ้งไว้ในแม่น้ำลำคลอง บางชุมชนจะปล่อยนํ้าขึ้นให้เข้ามาในไร่นา ซึ่งจะทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์¹⁸

พระคเณศที่มีกำเนิดมาจากการเป็นภูติผีปีศาจ มีผู้เชื่อว่า "คณปติ" นั้นไม่ใช่เทพของพวกอารยัน มีกำเนิดมาจากการเป็นภูติผี ชนิดหนึ่ง หรือผีป่า ซึ่งเป็นบริวารของ "ผู้เป็นใหญ่สูงสุด" ภูติผีเหล่านี้มีจำนวนมากมายเป็นอุปการะคุ้มครองป่าเขา ภูติผีเหล่านี้ได้รวมตัวกันเป็นเทพข้างเพียงองค์เดียว คือ "คณปติ" ผู้ซึ่งต่อมากลายเป็นเทพผู้จัดอุปสรรค และแสดงถึงความเจตนา¹⁹

บางคนมีความเห็นว่า พระคเณศนั้นเป็นเทพพื้นบ้าน ที่มีความสัมพันธ์กับยักษ์ และนาศ²⁰

กล่าวกันว่าความมักคิดเรื่องเทพที่มีเศียรเป็นช้างนั้น เป็นอิทธิพลที่มาจากอียิปต์ ในสมัยเฮเลนีสติก ทางตะวันออกกลาง และอินโดกรีก ทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย²¹ เนื่องจากได้ปรากฏว่า ในอียิปต์โบราณนั้น เทพเจ้าจำนวนมากมีเศียรเป็นสัตว์ต่าง ๆ เช่น เทพ อนูบิส (Anubis) เทพแห่งความตาย มีเศียรเป็นสุนัขจิ้งจอก, เทพอปิส (Apis) มีเศียรเป็นวัวศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น

¹⁸ S.M. Michael, op. cit., p.92-93.

¹⁹ Ibid. p.95.

²⁰ Ananda K. Coomaraswamy, Yakṣas Past 2 (Delhi: Skylark Printers, 1971), p.32.

²¹ Y. Krishan, "The Origin of Gaṇeśa," Artibus Asiae Vol.XI III, 4 (Switzerland: New York University, 1982), p.300.

QW
N
8195.3
W66 P66
8587

15

จากข้อสมมุติฐานต่าง ๆ เหล่านี้เราอาจสรุปได้ว่า พระกณেশมีกำเนิดจากการเป็นเทพพื้นเมืองของอินเดีย และต่อมาในยุคหลังได้ปรากฏเป็นเทพสำคัญในศาสนาฮินดู มีลักษณะเป็นเทพที่มีเศียรเป็นช้าง เนื่องจากลัทธิพื้นเมืองของอินเดียเป็นลัทธิบูชาสัตว์ มีเทพที่มีเศียรเป็นสัตว์เป็นเทพประจำเผ่า และเนื่องจากช้างนั้นเป็นสัตว์ที่ใหญ่ที่สุดในอินเดีย พระกณেশเทพที่มีเศียรเป็นช้างจึงได้รับยกย่องเป็นหัวหน้าของเทพที่มีเศียรเป็นสัตว์ทั้งหลาย

ชื่อและความหมายต่าง ๆ ของพระกณेश

ตามที่ได้อธิบายมาแล้วจะเห็นได้ว่า ชื่อที่เรารู้จักกันในนามที่ว่า "พินเศศวร" นี้ แรกเริ่มมาจากคำว่า "กณปติ" ซึ่งมีผู้ให้ความหมายของรากศัพท์แตกต่างกันไปหลายประการ เช่น

ก. ก. = ความเจดีย์วาลาค + ณ = โฆษะ + ปติ = ผู้เป็นใหญ่²²

ข. ก. = ไป + น = ที่สิ้นสุด + ปติ = ผู้เป็นใหญ่²³

ค. กณ (มาจาก เกร) = หมูเหล่า + ปติ = ผู้เป็นใหญ่²⁴

ง. ก = การไปสู่โลกแห่งความรอบรู้ + ณ = ที่สุดแห่งความรู้ + ปติ (ปติ) = เทพเจ้า

กณปติ = เทพเจ้าผู้นำไปสู่ความรอบรู้ และนำไปสู่ที่สุดแห่งความรู้ของโลกนี้²⁵ คำว่า "กณปติ" นี้ต่อมารู้จักกันในนามว่า "กณेश" ²⁶ เทพที่มีเศียรเป็นช้าง

²²T.A. Gopinatha Rao, Elements of Hindu Iconography Vol.I, Part I, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1958), p.46.

²³Pictorial Feature, "Shodasa Ganapatis," Bhavan's Journal Vol.XVI No.3 (Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan, 1969), p.23.

²⁴S.M. Michael, op. cit., p.92.

²⁵กฤษณะ ประพัฒน์ทอง, "พระพินเศศวร," วารสารโบราณคดี ปีที่ 4, ฉบับที่ 2 ตุลาคม, พ.ศ.2515, หน้า 129

²⁶Alice Getty, op. cit., p.1.

037569

กณฺธิ หรือ กณฺเฐ ในความหมายเดิมได้อ้อย ๆ เปลี่ยนแปลงไป โดยเริ่มมีการใช้คำว่า วิฆนราช หรือ วิฆเนส (Vighness) ซึ่งมีความหมายว่า ผู้สร้างอุปสรรค ในประมวลต้นพุทธกาล²⁷ เมื่อมาถึงสมัยปุราณะชื่อ "วิฆนราช" ได้กลายมาเป็น "สิทธิธาดา" หรือผู้ประทานความสำเร็จ ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า ชื่อ, ความหมาย, และฐานะของพระคเณศที่เปลี่ยนแปลงไปนั้นขึ้นอยู่กับคติความเชื่อ และค่านิยมในการนับถือบูชาในแต่ละยุคสมัยซึ่งแตกต่างกันไป นอกจากนี้ยังมีชื่อต่าง ๆ อีกมากมาย ที่มีความหมายถึงเทพที่มีเศียรเป็นช้างองค์นี้ เช่น

ชื่อ	ความหมาย	หมายเหตุ
เอกพันตะ (Ekadanta)	ผู้มีงาข้างเดียว	เป็นชื่อภาษา สันสกฤตที่เก่าที่สุดที่รู้จักกัน ²⁸
รক্ত-คุดตะ (Rakta-tunda)	ผู้มีวงแดง	ในมหานิรวาณ-ตันตระ
วักร-คุดตะ (Vakra-tunda)	ผู้มีวงคดโค้ง	ในปุราณะบางฉบับ ²⁹
วินายกะ (Vināyaka)	ผู้จัดอุปสรรค	พระคเณศภายใต้ชื่อนี้ มักจะได้รับการบูชาจากผู้ทำการค้า ³⁰
วิฆเนศวร (Vighneśvara)	ผู้เป็นใหญ่แห่งอุปสรรค	มักจะเกี่ยวข้องกับการเริ่มต้นของหนังสือต่าง ๆ เพื่อให้แน่ใจว่า วรรณกรรมนั้น ๆ จะสำเร็จ ³¹

²⁷S.M. Michael, op. cit., pp.104-106.

²⁸Alice Getty, loc. cit.

²⁹Ibid., p.2.

³⁰Ibid., p.23.

³¹Ibid.

<u>ชื่อ</u>	<u>ความหมาย</u>	<u>หมายเหตุ</u>
อักหุ-ระณะ (Akhu-ratha)	ผู้ชก	
เฮอร์มะ (Heramba)	ผู้คุมครอง	
ทวิ-เทก (Dvi-Dehaka)	ผู้มีกาย 2 ลอน	
ลัมโพธ (Lambodara)	ผู้มีท้องพลุ้ย	
กษานะ (Gajānana)	ผู้มีหน้าเป็นช้าง	
พาล-กณฺพิ (Bāla-Gaṇapati)	กณฺพิในวันเด็ก	
พิไลยาร์ (Pillaiyar)	โอรสของเทพชนกชนนี	ชื่อที่รู้จักกันในแคว้นทมิฬ
	แห่งจักรวาล	นาทุ
ลัมภกรณ (Lambakarna)	ผู้มีหูยาน	

ประวัติของพระคเณศในเทพนิยายตามคัมภีร์ทางศาสนา

เรื่องราวของพระคเณศในศาสนาฮินดู เริ่มปรากฏเป็นครั้งแรกหลังพุทธศตวรรษที่ 11 คัมภีร์ที่กล่าวถึงกำเนิดของพระคเณศอย่างจริงจังเป็นครั้งแรกคือ คัมภีร์ปุราณะ อันเป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงเรื่องราวและตำนานของพระเป็นเจ้าเป็นส่วนใหญ่ โดยเน้นความเป็นมาของเทพและเทพี

คัมภีร์ปุราณะ ซึ่งมีทั้งหมด 18 เล่ม และ อุปปุราณะอีก 18 เล่ม ได้กล่าวถึงกำเนิดของพระคเณศ ว่าถือกำเนิดมาจากพระศิวะและพระนางปารวตี และถือกำเนิดมาในฐานะของเทพแห่งอุปสรรค (Lord of Obstacle) คล้ายคลึงกัน แต่จะแตกต่างกันที่รายละเอียด คัมภีร์ที่สำคัญและน่าสนใจมีตัวอย่าง เช่น

ลิงคปุราณะ (Līṅgapurāṇa) กล่าวว่า อสูรและรากษสได้ทำการบวงสรวงพระศิวะจนได้รับพรจากพระศิวะหลายประการ ทำให้อสูรและรากษสเหล่านั้นทำความเดือดร้อนและรุกรานพวกเทวดาทั้งหลาย พระอินทร์และเทวดาอื่น ๆ ได้รับความเดือดร้อนมาก จึงได้ไปอ้อนวอนต่อพระศิวะ และแนะนำให้พระองค์สร้างเทพแห่งความซัดซัง นามว่า วิมเนศวรขึ้น เพื่อซัดซังความพยายามของอสูรและรากษส พระศิวะจึงทรงแบ่งส่วนหนึ่งของพระองค์ทำให้เกิดบุรุษร่างงาม

ออกจากครรภ์ของปารวตี พระศิวะได้ให้นามว่า "วิเมนศวร" และได้ประทานพรให้เป็นผู้ชักชวน อสูร รากษส และคนชั่วทั้งหลาย จากการทำพิธีปลุกบูชาและการกระทำอื่น ๆ แต่ให้ความสะดวกแก่ เทวดาและคนอื่น ๆ ในการพยายามที่จะกระทำการต่าง ๆ ดังนั้นพระวิเมนศวรจึงถูกสร้างขึ้นมา เพื่อกระทำหน้าที่ดังกล่าว³²

ศิวปุราณะ (Śivapurāṇa) กำเนิดของพระพิเมนศวรนั้นจะแตกต่างกันไปตามกัลป์ที่ แตกต่างกัน ที่ปรากฏในศิวตักกัลป์ (Śvētakalapa) กล่าวไว้ว่า "ครั้งหนึ่ง ชยาและวิชยาพระ สหายของพระนางปารวตีได้แนะนำพระนางว่า แม่พระนางจะมีนันทิ (Nandi) ภิงคิ (Bhringi) และบริวารอื่น ๆ ของพระศิวะแล้ว แต่หาพระนางจะมีคนรับใช้ของพระนางเองก็จะดียิ่งขึ้น พระ นางก็เห็นด้วย ครั้งหนึ่งเมื่อพระนางกำลังสร้างน่ายุทธานึกถึงคำเตือนของพระสหาย จึงนำเหี่ยวไคล จากพระฉวีของพระนางมาสร้างเป็นบุรุษรูปงาม และสั่งให้เฝ้าอยู่หน้าประตูห้ามมิให้ใครเข้ามาโดย มิได้รับอนุญาต วันหนึ่งพระศิวะได้เสด็จมายังที่ประทับของพระนางปารวตี พระคณเฑศจึงได้ชักชวน ไว้อย่างแข็งขัน พระศิวะทรงพระพิโรธอย่างหนัก ทรงสั่งให้ ภูต-คณะของพระองค์สังหารทวารบาล นั้น แต่ก็ไม่สามารถเอาชนะได้ แม้กระทั่งพระวิฆเนสพรหมณะ พระนางปารวตีทรงส่งเทพยดา 2 องค์มาช่วย พระวิฆเนสจึงไข้อยบาย และสามารถดักศัรณะพระคณเฑศได้ พระนางปารวตีทรงพระพิโรธ มาก ส่งเทพยดาจำนวนมากไปก่อกวนจนเกิดเรื่องใหญ่ จนฤๅษีนาทจะต้องมาห้ามอ่อนวอนขอให้พระ นางสงบศึก พระนางสัญญาว่าถ้าพระโอรัสของพระนางฟื้นคืนชีพขึ้นมานางจะหยุดทันที พระศิวะจึง สั่งให้เทวดาเดินทางไปทางทิศเหนือ ไปนำศัรณะของสิ่งมีชีวิตสิ่งแรกที่พบมาต่อเข้ากับพระโอรัส ของพระนางปารวตี เทวดาได้นำศัรณะของช้างมาต่อเข้ากับคอของพระคณเฑศ ช้างที่นำมานั้นมีงา ข้างเดียว พระคณเฑศจึงได้นามว่า กษานนะ แปลว่ามีหน้าเป็นช้าง และ เอกทันตะ แปลว่า มีงาข้างเดียว เมื่อฟื้นขึ้นมาพระคณเฑศได้ขอโทษต่อพระศิวะ และเทวดาอื่น ๆ ทำให้พระศิวะพอใจ ประสาทรให้พระคณเฑศมีอำนาจเหนือภูตผีทั้งหลาย แต่งตั้งให้เป็นคณปติ (ผู้มีอำนาจ-ผู้ยิ่งใหญ่)

³²T.A. Gopinatha Rao, op. cit., pp.35-36.

ด้วยเหตุนี้พระคเณศจึงได้รับนามใหม่อีกหลายนามคือ กชานนะ, เอกทันตะ และคณปติ³³

มัตสยปุราณะ (Matsyapurāṇa) กล่าวว่าพระนางปารวตีสร้างนาคอยู่ พระนางเอนำมันที่ใช้ในการสร้งมาผสมกับเหงื่อไคลของพระองค์ ปันเป็นรูปคนแต่มีหัวเป็นช้าง และนำน้ำในพระคงคาประพรมเกิดมีชีวิตขึ้น พระนางหันไปทางพระอินทร์และทวยเทพ ตรัสอธิบายว่าที่สร้างบุรุษหัวเป็นช้างเช่นนี้ ก็เพื่อประโยชน์อย่างเดียวกันคือ จะทำการขัดขวางแกผู้ที่ประสงค์จะบูชาพระศิวลึงก์ที่เทวาลัยโสมนาถ เพื่อคนเหล่านั้นจะได้ตกนรกทั้ง 7 ชุม³⁴

สกันทปุราณะ (Skānda purāṇa) กล่าวว่า เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นระหว่างทวารยุค (Dvāparayuga) และกลียุค (Kaliyuga) ได้มีพวกศูทร คนที่มีบาป และคนป่าเถื่อนเป็นจำนวนมากได้รับพรให้ไปสวรรค์ เนื่องจากการทำสัปปุชาที่วิหารโสมีศวร (Somēśvara) คนพวกนี้มีจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ จนพระอินทร์และทวยเทพไม่กล้าที่จะอาศัยจึงมาอ่อนวอนต่อพระศิวะ ซึ่งพระองค์ไม่สามารถช่วยได้ เพราะพระองค์เป็นผู้ประทานพรนั่นเอง ทวยเทพจึงไปเฝ้าพระนางปารวตี พระนางมีพระทัยสงสาร จึงทรงลูบพระกายแต่เพียงเบา ๆ เกิดเป็นบุรุษมี 4 กร มีเศียรเป็นช้าง และพระนางตรัสว่า พระองค์ทรงสร้างบุรุษขึ้นตามความประสงค์ของเทพยดา เพื่อเป็นผู้ทำความขัดขวางแก่มนุษย์ ผู้ประสงค์จะไปยังวิหารโสมนาถแล้วบุคคลเหล่านั้นจะตกนรก³⁵

ในสกันทปุราณะอีกแห่งหนึ่งกล่าวว่า เมื่อพระนางปารวตีเอนำมันและอุลีจากพระวรกายมาผสมกันแล้ว พระนางก็ไปสูปากแม่น้ำคงคา ณ ที่นั้นมีรากษสเป็นช้าง ชื่อมาลินี พระนางปารวตีประทานน้ำมันผสมกับพระวรกายแก่มารากษส นางรากษสรับเอาไปกิน เกิดเป็นโอรส แต่มีเศียร

³³Ibid., p.36-39.

³⁴เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, เรื่องเดิม, หน้า 24.

³⁵T.A. Gopinatha Rao, op. cit., pp.41-43.

เป็นช้าง 5 เศียร พระนางปารวตีรับเอาเป็นพระโอรส ซึ่งพระศิวะก็ยอมรับว่าเป็นพระโอรสของพระนางจริง และทรงบันดาลให้เศียรทั้ง 5 เป็นเศียรเดียว และประทานนามว่า "วิเมนศวร" คือผู้ชักขวางเสียซึ่งความขัดข้อง³⁶

พรหมไววรตปุราณะ (Brahmavaivarta purāṇa) กล่าวไว้ว่า พระนางปารวตีมีเหลือของพระศิวะ ไม่มีพระโอรส พระศิวะจึงทรงแนะนำให้พระนางทำพิธีปัสยาพรต คือพิธีบูชาพระวิฆเณศ นารายณ์ ในวันขึ้น 13 ค่ำ เดือนมาฆะ และเรื่อยไปทุกวันมีกำหนด 1 ปี ในที่สุดพระนางก็ได้พระโอรส ซึ่งเป็นองค์พระกฤษณะไปเกิด ทวยเทพทราบข่าว พากันแสดงความยินดีปรีดา ในเทพเหล่านั้นมีพระศนิ (พระเสาร์) อยู่ด้วย เมื่อพระศนิเหลือบดูพระกุมาร ทันใดนั้นเศียรพระกุมารก็ขาดจากพระศอกกระเด็นไปยังโคโลก (Goloka) คือสวรรค์ของพระกฤษณะ พระวิฆเณศจึงเสด็จไปยังแม่น้ำบุษบกัทร เห็นช้างนอนหลับหันหัวไปทางทิศเหนือก็ตัดเศียรช้างนำกลับมาต่อที่คอพระกุมาร กุมารก็มีเศียรเป็นช้าง กลับคืนชีพขึ้น³⁷

เรื่องนั้นนับได้ว่าเป็นเรื่องของนิยายไทยดัดแปลงพระวิฆเณศเป็นใหญ่ พระคเณศจึงกลายเป็นภาคหนึ่งของพระกฤษณะ

สุประภีทาสม (Suprabhēdagama) พระศิวะได้เล่าถึงกำเนิดของพระคเณศให้ฟังว่าครั้งหนึ่งพระองค์และพระนางปารวตีได้เสด็จไปยังป่าแถบภูเขามาลย์ ได้เห็นช้างสมสู่กันอยู่จึงเกิดความใคร่ พระองค์จึงแปลงเป็นช้างพลายและให้พระนางปารวตีแปลงเป็นช้างพังร่วมสโมสรมันตามความพอใจ จึงเกิดเป็นพระคเณศที่มีเศียรเป็นช้าง³⁸

จะเห็นได้ว่า กำเนิดของพระคเณศนั้นค่อนข้างจะสับสนวุ่นวาย บางเรื่องก็มีความขัดแย้งปนเปกัน มีทั้งที่มีกำเนิดจากพระศิวะเพียงพระองค์เดียว, พระนางปารวตีเพียงพระองค์เดียว และกำเนิดจากทั้งพระศิวะและพระนางปารวตี นอกจากนั้นยังมีกำเนิดจากภาคหนึ่งของพระกฤษณะอีก

³⁶ เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, เรื่องเดิม, หน้า 24.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14-15.

³⁸ Alice Getty, op. cit., pp.3-4.

จากความแตกต่างที่ปรากฏขึ้นนี้ คงเนื่องมาจากลัทธิศาสนาที่แตกต่างกัน ไครนบ์ดือลัทธิกายใดก็ผูกเรื่องยกย่องความเป็นใหญ่ให้กับเทพสูงสุดตามลัทธิตน แต่อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เหมือนกันคือ พระคเณศมีกำเนิดขึ้นมาในฐานะเทพเจ้าแห่งอุปสรรค (Lord of Obstacle) หรือในชื่อว่า "พิฆเนศวร" (ซึ่งแปลว่าผู้เป็นใหญ่แห่งความติคัษหรืออุปสรรค) ผู้สามารถขัดขวางมนุษย์ สัตว์ เทวดา และมารร้ายต่าง ๆ ได้ ในขณะที่เดียวกันก็สามารถขจัดสิ่งกีดขวางทั้งปวงได้ด้วย

ต่อมาเราได้รู้จักพระคเณศในนามของเทพเจ้าแห่งอักษรศาสตร์ (Patron of Letters) ดังปรากฏเรื่องราวใน พาล-ภารตะ ของอินเดียเหนือที่กล่าวว่า มหา-คเณศ เป็นผู้เขียนคัมภีร์มหา-ภารตะตามคำบอกของฤษีวยาสะ แต่เราก็มองพบรูปเคารพรูปเก่าของพระคเณศในความหมายของ "อาลักษณ์" เลย นอกจากนี้เรายังได้พบเรื่องราวของพระคเณศในฐานะเทพเจ้าแห่งความรู้หรือเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาและการประพันธ์ จากคัมภีร์ปิงกลามาลา (Piṅgalāmala) ซึ่งเป็นคัมภีร์ตันตระ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 (ปัจจุบันอยู่ในหอสมุดแห่งชาติเนปาล) เป็นภาพเขียนบนใบลาน ภาพพระคเณศนั่งขัดสมาธิอยู่บนหลังหนู มือขวาดึงงาหัก ในลักษณะคว่ำลงคล้ายกับเหล็กจาร เช่นเดียวกับที่พบในคัมภีร์ตันตระ คายะตริตันตระ (Gāyatri-tantra) ก็มีภาพของพระคเณศในลักษณะเป็นอาลักษณ์ เขียนคัมภีร์ตันตระตามคำบอกของพระศิวะ³⁹

การที่พระคเณศกลายเป็นเทพเจ้าแห่งความรู้นี้มีผู้ให้ความคิดเห็นแตกต่างกันไป เช่น เนื่องมาจากความสับสนของคำว่า "สิทธิ" ซึ่งในสมัยก่อนเรียกพยัญชนะฮินดูว่า "สิทธิ" และพยัญชนะตัวแรกเรียก "สิทธิ" ในขณะที่ฉายาหนึ่งของพระคเณศคือ "สิทธิหาคา" มีความหมายว่าผู้ประทานความสำเร็จ จากการเกี่ยวพันกันของคำทั้งสอง จึงอาจมีการผูกเรื่องราวให้พระองค์เป็น "อาลักษณ์" ไป หรืออีกผู้หนึ่งให้ความเห็นว่า อาจมาจากความสับสนระหว่างพระคเณศกับเทพแห่งความเฉลียวฉลาด "พฤทส์ติ" อันเป็นเทพสำคัญในฤคเวท มีชวานเป็นอาวุธเช่นเดียวกับพระคเณศ ดังนั้นพระองค์จึงถูกเรียกเป็น "คณปติ" ด้วย⁴⁰

³⁹Alice Getty, op. cit., pp.3-4.

⁴⁰Alice Getty, op. cit., p.4.

กัมภีร์ต่าง ๆ เกี่ยวกับพระคเณศ

กเณศ-กิตา (Ganeśa-Gītā) นอกจากภกตกิตา (Bhagawad-Gītā) แล้วได้มีการแต่งเติม "กิตา" อื่น ๆ ขึ้นมาให้เหมาะสมกับลัทธิและนิกายที่เริ่มแตกแยกออกไป โดยเลียนแบบหรือลอกแบบจากภกตกิตา แต่ไม่ได้รับการรับรองนัก ดังเช่น ราม-กิตา, กเณศ-กิตา, เทวี-กิตา, ศิวะ-กิตา เป็นต้น ในแต่ละกิตาจะกล่าวถึงเทพนั้น ๆ เป็นเทพสูงสุดแล้วแต่ความพอใจของตน กิตาบางเรื่อง เช่น เทวี-กิตา และ กเณศ-กิตา เป็นเรื่องที่บรรยายถึงลักษณะทั่วไปของเทพ มีการถามตอบเกี่ยวกับสาเหตุแห่งความทุกข์ ความผูกพัน และวิถีทางแห่งการหลุดพ้นจากทุกข์นั้น⁴¹

กเณศ-กิตา เป็นบทสนทนา 11 บท ระหว่าง กษัตริย์วเรณยะ (Varenya) กับพระคเณศ วเรณยะถามว่า "โยคะคืออะไร" พระคเณศตอบว่า "โยคะคือการตระหนักถึงเอกภาพขั้นมูลฐาน อันเป็นมูลเหตุแห่งความแตกต่างที่ปรากฏของโลกแห่งความรู้ความชำนาญ โยคะที่แท้จริงประกอบอยู่ในความเข้าใจถึงรูปพรหมแห่งพรหม, วิษณุ, มเหศวร และอื่น ๆ ประกอบกับพระคเณศ ผู้ซึ่งเป็นความจริงสูงสุด"⁴²

คาลญตยะ-อุปปุราณะ⁴³ ผลจากการศึกษาเปรียบเทียบที่กล่าวว่า ลัทธิคาลญตยะมีกำเนิดขึ้นในช่วงหลังนั้น น่าจะเป็นไปได้ เพราะไม่มีปุราณะรุ่นแรก ๆ ฉบับใดที่กล่าวถึงอย่างชัดเจนกับทสวด และการบูชาคณัติมีเพียงอุปปุราณะ 2 เรื่องที่เกี่ยวกับลัทธินี้ คือ มุทกละ-ปุราณะ (Mudgala-Purāṇa) และกเณศ-ปุราณะ ซึ่งบันทึกความคิดเห็นเกี่ยวกับคณัติในรุ่นหลังมาก และคงต้องเขียนขึ้นทางภาคเหนือของอินเดีย ในช่วงหลัง เพราะมีสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการผสมปนเปกันของลัทธิคาลญตยะกับความศรัทธาในพระเวท

⁴¹The Ramakrishna Mission Institute of Culture, The Cultural Heritage of India Vol.II (Calcutta: S. Antool & Co. Private Ltd., 1975), p.212.

⁴²Ibid., p.214.

⁴³Ibid., pp.284-285.

1. มุทกละ หรือ เมาทกละ (Mudgala or Maudgala) ต้นฉบับยังคงเหลืออยู่เกี่ยวพันกับอวตารทั้ง 9 ของพระคเณศ คือ วักร-ทุนดะ (Vakra-tuṇḍa), เอกทันตะ, มโหทร, กชานนะ, ลัมโหทร, วิกฏะ (Vikāṭa), วิฆนราช (Vighna-rāja), ธูมร-วรรณะ (Dhūmra-varṇa) และโยคะ โดยมีอิทธิพลของลัทธิคัณฑะอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงรูปแบบ 32 แบบของคณปติ ซึ่ง สารทา-คิลก (Sārada-tilaka) และคเณศ-ปฺราณะ กล่าวว่ามี 51 และ 56 แบบตามลำดับ อาจเป็นไปได้ว่างานเขียนชิ้นนี้เขียนขึ้นราว พ.ศ.1443 - 1643

2. คเณศ-ปฺราณะต่างจากมุทกละ คเณศ-ปฺราณะ ฉบับที่พิมพ์ในปูนาและบอมเบย์เล่าเรื่องที่น่าสนใจเกี่ยวกับความรุ่งเรืองของพระคเณศ ประกอบด้วยเรื่องราวสำคัญในการศึกษาถึงความเจริญรุ่งเรืองของลัทธิ เช่นเดียวกับองค์เทพ จากหลักฐานต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่า คเณศ-ปฺราณะ คงเขียนขึ้นราว พ.ศ.1643 - 1943⁴⁴

ลัทธิ, การนับถือบูชา และ พิธีกรรมเกี่ยวกับพระคเณศ

ในศาสนาฮินดูนั้น มีลัทธิที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไปอยู่ 6 ลัทธิ คือ⁴⁵ 1. ไวษณวะ (Vaiṣṇava) 2. ไศวะ (Śaiva) 3. ศักตะ (Śaktas) 4. กานฺปตยะ (Gāṇpatayas) 5. เสารปถะ (Saurapathas) 6. สมารถะ (Smarthas) แต่ที่นิยมนับถือทั่วไปและมีความสำคัญมี 5 ลัทธิ นับถือเทพสูงสุด 5 องค์ แตกต่างกันไป เรียกว่า ปญฺฉยตะ หรือ ปญฺจเทวตา คือ พวกที่นับถือพระวิษณุ, พระศิวะ, ศักติ, สूरยะ และ คเณศ

ลัทธิกานฺปตยะ (Gāṇpatyas) นับถือพระพิฆเนศวรเป็นเทพสูงสุด ลัทธินี้คงสืบต่อมาจากการนับถือลัทธิ "คณปติ-วินายกะ" แต่เดิม กล่าวกันว่าลัทธินี้อาจตั้งขึ้นแล้วในตอนปลายของพุทธศตวรรษที่ 11⁴⁶ ลัทธิกานฺปตยะเจริญแพร่หลายเป็นที่นิยมกันทั่วไปในราวพุทธศตวรรษที่ 15 โดย

⁴⁴Ibid., p.285.

⁴⁵P. Thomas, Hindu Religion, Custom and Maners (Bombay: Leader's Press Private Ltd., 1960), p.24.

⁴⁶Alice Getty, op. cit., pp.3, 10.

เฉพาะอย่างยิ่งด้วยแรงสนับสนุนจากลัทธิศักติที่มีอำนาจและลึกลับ ทั้งเป็นลัทธิย่อยว่า "ศักติ-คณปติ" โดยมีรูปแบบที่สัมพันธ์กับศักติหลายรูปแบบ คือ อุจจิชฏะ-คณปติ, มหา-คณปติ, อรุทธวะ-คณปติ, ปิงกละ-คณปติ และ ลักษมี-คณปติ⁴⁷

ในสมัยสัมภะราจารย์ (Saṃkarācārya) ลัทธิคณปติจะแบ่งออกเป็นนิกายย่อย 6 นิกาย คือ มหา-คณปติ (Mahā-Gaṇapati) หริทระ-คณปติ (Haridra-Gaṇapati) อุจจิชฏะ-คณปติ (Uchchhisṭa-Gaṇapati) บางที่เรียกว่า เทรัมพะ นวนีตะ (Navanīta) สุวรรณะ (Suvarṇa) และสันตानะ (Santāna)⁴⁸

นิกายย่อยเหล่านี้ ล้วนนับถือพระคเณศเป็นเทพสูงสุดเหมือนกัน แต่มีรูปแบบและบทสวด "มนตร์" ที่แตกต่างกันไป การปฏิบัติบูชา คณปติ อาจทำได้ 2 ทาง ซึ่งจะแตกต่างกันเพียงรายละเอียดปลีกย่อยตามแต่นิกาย ได้แก่ วิธีการเข้าเฝ้าด้วยวิธีลึกลับ และการปฏิบัติบูชาโดยไม่ต้องเข้าเฝ้า ผู้นับถือลัทธิคณปติจะบูชา "ลึงคะ" และ "คณปติ-ลึงคะ" ซึ่งถือว่าสำคัญเป็นอันคับสองรองจาก สวามิ ซึ่งจะประดิษฐานอยู่ส่วนในสุดของแท่นบูชาภายในวัด แม้แต่ผู้เคารพบูชาเองก็อาจไม่เห็น "คณปติ-ลึงคะ" ซึ่งศักดิ์สิทธิ์อันยาวนาน จะประดิษฐานในสมาชิกของนิกายคณปติเห็น มีลักษณะในรูปของมะนาวป่า (citron) แดงกว่า หรือ มะขวิด และลูกหว้า (Wood apple) เชื่อกันว่าการบูชาขึ้นด้วย "คณะ" ตั้งแต่ในยุคแรก ๆ⁴⁹

เมื่อพวกคณปติ มีจำนวนมากขึ้น ก็เริ่มทำสัญลักษณ์ที่แสดงให้รู้ได้ชัดเจน นั่นคือ มีวงกลมสีแดงบนหน้าผาก จัดเป็นกลุ่มลัทธิที่ลึกลับ มีการสร้างวัดถวายพระคเณศโดยเฉพาะ มีเทพาหะของพระองค์เฝ้าอยู่หน้าทางเข้า วัดที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่ง เป็นวัดบนหน้าผาใกล้กับเมืองตริจิโนโพลี (Trichinopoly) ที่รู้จักกันในนามว่า อุจจิ-พิลไยาร์ โกวิล (Ucchi-pillaiyar Kovil)⁵⁰

⁴⁷Ibid., p.20.

⁴⁸Sheo Bahadur Singh, Brahmanical Icons in Northern India (New Delhi: Sagar Printers & Publishers, 1977), p.134.

⁴⁹Alice Getty, op. cit., p.21.

⁵⁰Ibid., p.5.

การนับถือบูชาและพิธีกรรมเกี่ยวกับพระคเณศ ชาวฮินดูส่วนมากไม่ว่าจะทำกิจพิธีใดไม่ว่าจะเป็นการทำพิธีกรรม, พิธีทางศาสนา หรือแม้แต่การประกอบกิจการค้า, การเล่าเรียนอ่านเขียน, การประพันธ์หนังสือ จะต้องทำการบูชาพระคเณศเสียก่อน คัมภีร์โบราณต่าง ๆ ทั้งที่จารึกไว้บนใบลานหรือบนแผ่นโลหะอื่น ๆ ใต้นึกเกี่ยวกับการสักการะบูชาพระคเณศเป็นใจความว่า "ศรีคเณศปศยนมตะ"⁵¹

ในอินเดียใต้ซึ่งลัทธิไศวนิกายเจริญรุ่งเรืองโดยเฉพาะในแคว้นทมิฬ นาค จะพบแทนบูชาของพระพิฆเนศวร ซึ่งรู้จักกันในนามว่า พระพิไลโยธาร์ เป็นจำนวนมากเกือบทุกหมู่บ้าน อาจจะมีโบสถ์หรือไม่ อาจตั้งอยู่ที่ทางเข้าหมู่บ้าน ใต้ต้นไม้ใหญ่ใกล้หมู่บ้าน หรือถ้าอยู่ในโบสถ์ก็จะปรากฏอยู่ทางคานขวาของทางเข้าโบสถ์พระศิวะ, อยู่ในคูหาทางเข้าสู่โบสถ์ชั้นใน ทั้งของพระวิฆเนศวร และพระศิวะ หรืออาจจะอยู่บนแทนบูชาแยกไปทางหากทางมุมตะวันตกเฉียงใต้ ของ โบสถ์พระศิวะ⁵²

1. ลักษณะการนับถือบูชาเกี่ยวกับพระคเณศ ในศาสนาฮินดูนั้นจะแบ่งการนับถือเทพออกเป็น

3 ชั้นตอน โดยแบ่งเป็นเทพ 3 กลุ่ม คือ

1.1 กรมเทวตา (Gramadevata) เป็นเทพประจำหมู่บ้าน บูชาภายในโบสถ์

1.2 กุลเทวตา (Kuladevata) เทพประจำตระกูล โดยในแต่ละตระกูลจะนับถือเทพองค์ใดองค์หนึ่งเป็นเทพสูงสุด ประจำตระกูลของตนโดยเฉพาะ ซึ่งอาจแตกต่างกันไปจากเทพประจำหมู่บ้านก็ได้

1.3 อิชตเทวตา (Ishtadevata) เป็นเทพประจำตัวบุคคล ซึ่งแต่ละบุคคลจะเลือกเทพประจำตัวของตนเอง ต่างจากเทพ 2 พวกแรกที่จะถูกกำหนดให้มาตั้งแต่กำเนิด

⁵¹ กงเคช ประพันธ์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 129.

⁵² T.A. Gopinatha Rao, op. cit., p.47.

ตัวอย่างเช่น บุคคลหนึ่งอาจมี เจ้าแม่กาลีเป็นเทพประจำหมู่บ้าน มีพระคเณศเป็นเทพประจำตระกูล และมีโกณนที เป็นเทพประจำตัว มีเป็นจำนวนน้อยที่เทพทั้ง 3 กลุ่ม นี้เป็นเทพองค์เดียวกัน⁵³

2. พิธีกรรมเกี่ยวกับพระคเณศ

2.1 พิธีบูชาเทพปญฺญตนะ พิธีบูชาเทพ 5 องค์พร้อมกัน อันได้แก่ พระศิวะ, พระวิฆณุ พระคเณศ, ทักติ และสุริยะ ในพิธีนี้จะใช้ศิลา 5 ชิ้นแทนรูปเคารพ 5 องค์นี้ โดยพระวิฆณุใช้ศิลาคำ พระศิวะใช้สีข้าว พระคเณศสีแดง ทักติใช้สีเหลือง สุริยะเป็นแก้วผลึก ศิลาที่ใช้แทนเทพเหล่านี้ จะถูกจัดเป็นวงกลม โดยมีเทพที่ต้องการบูชาเป็นการเฉพาะไว้ตรงกลาง

2.2 เทศกาล คเณศ-จตุรติ (Ganeśa-Chaturthi) ตรงกับวันที่ 4 ของเดือน ภัทรบท (เดือนตามจันทรคติ คือเดือนสิงหาคม และกันยายน) ถือกันว่าเป็นวันประสูติของพระคเณศ พิธีนี้จะมีความสำคัญเป็นพิเศษในบอมเบย์ เริ่มโดยการซื้อรูปเคารพพระคเณศที่เป็นดินเหนียวมาบูชา ในบ้าน เป็นเวลาประมาณ 4-7 วัน รูปเคารพเหล่านี้มักมีขนาดเล็ก เมื่อบูชาเสร็จแล้วจะถูกนำเข้า ขบวนแห่ไปยังริมฝั่งแม่น้ำ มีพิธีบูชาอีกครั้ง แล้วจึงนำไปทิ้งลงในน้ำ⁵⁴

กิจพิธีนี้สำคัญมากในแนวความคิดเห็นเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ เพราะพิธีคเณศบูชาจะต้องใช้ ใบไม้ และดอกไม้ต่าง ๆ ถึง 21 ชนิด รวมทั้งที่เป็นไม้นั่นต้น หรือพันธุ์ไม้เดี่ยว ๆ ด้วยการใช้พืชพันธุ์ ไม้ทั้ง 21 สิ่งมาบูชาพระคเณศ ในพิธีคเณศจตุรติ จึงเรียกว่า "เอกวิสติ ปัตรูบูชา" (เอกวิสติ ปัตรูบูชา) ใบไม้ทั้ง 21 ชนิด ซึ่งล้วนเป็นตัวยามีคุณค่าทางคานสมุนไพรมะ จะนำมาบูชาพระคเณศ เรียงตามลำดับไปทั้ง 21 วัน⁵⁵

⁵³P. Thomas, op. cit., pp.27-28.

⁵⁴Ibid., p.135.

⁵⁵คงเดช ประพัฒน์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 136.

ลักษณะรูปเคารพของพระพิฆเนศวร์ในประเทศอินเดีย

เราไม่พบรูปเคารพที่เด่นชัดของพระคเณศก่อนสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) ก่อนหน้านั้นประติมากรรมที่มีเศียรเป็นช้างก็ไม่อาจแน่ใจได้ว่าหมายถึงพระคเณศ แต่อาจมีวิวัฒนาการมาจากภาพสลักในสมัยคุษาณะในรูปแบบของ กชานนะ-ยักษมูรติ (Gajānana-Yakṣhamurti) อยู่บนแนวรั้วอมราวตี (รูปที่ 1) เป็นรูปของ คณะ ที่มีหัวเป็นช้าง แต่ไม่มีงวงและงา อยู่ในท่าหมอบไถ่มาลัยที่มีลักษณะคล้ายงู มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 7 จากนั้นก็มีภาพสลักจากมถุรา เป็นรูปของ คณะ ที่มีหัวเป็นช้าง 5 คน มีลักษณะคล้ายกับรูปที่อมราวตี⁵⁶ (รูปที่ 2) นอกจากนี้ก็ได้พบรูป คณะ ที่มีหัวเป็นช้างนี้อีกในภาพสลักที่สถูปใกล้เมืองมิตินคเล ในซีลอน ซึ่งมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 5-6 ในภาพนี้ จะเห็นได้ว่ามีงาข้างเดียว ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า อาจเป็น ต้นแบบของพระคเณศในสมัยต่อมา⁵⁷

รูปเคารพของพระคเณศ ซึ่งอาจแสดงให้เห็นอย่างค่อนข้างชัดเจนเป็นครั้งแรกที่เก่าที่สุดนั้น คือประติมากรรมศิลา ที่พบที่เนินคินสังกิสะ (Saṅkisa) สมัยมถุรา สันนิษฐานว่ามีอายุอยู่ประมาณตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 8⁵⁸ (รูปที่ 3)

มีลักษณะเป็นประติมากรรมนูนสูง สูงไม่เกิน 20 นิ้ว มีลักษณะเศียรใหญ่ ไม่มีเครื่องประดับลำตัวสั้น ส่วนขามมีถึงเพียงหัวเข่า คล้ายกับเป็นท่อนั่ง กรขวางอและถือสิ่งของที่อาจจะเป็นงาหัก กรข้างซ้ายงอถือขามชนม งวงไม่เหมือนกับรูปของอินเดียโดยทั่วไป คือหันไปทางซ้ายแล้วจึงห้อยตรงลงในขามชนม (แทนที่จะห้อยตรง แล้วม้วน หรือหันไปที่ขามชนม)⁵⁹

⁵⁶ Sheo Bahadur Singh, op. cit., pp.136-137.

⁵⁷ Alice Getty, op. cit., p.25.

⁵⁸ Y. Krishan, op. cit., p.288.

⁵⁹ Alice Getty, op. cit., p.26.

จะเห็นได้ว่ารูปเคารพของพระพินเศศวร์ในสมัยคุปตะตอนต้นนี้ จะยังมีส่วนสัมพันธ์กับรูปแบบของ "ยักษ" อยู่บ้างตามแนวความเชื่อเดิม และตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา รูปเคารพของพระคเณศก็จะพบได้ทั่วไปในอินเดีย สำหรับนอกประเทศอินเดียที่เก่าที่สุดนั้นพบจากประติมากรรมศิลา 2 ชิ้น จากอาฟกานิสถานซึ่งชิ้นหนึ่งมีจารึกอักษรพราหมีเก่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 10⁶⁰ (รูปที่ 4, 5)

รูปเคารพพระคเณศที่เก่าที่สุดในสมัยคุปตะตอนต้นมี 2 กร ไม่มีพาหนะ ดังที่พบได้จากภาพที่มูราสัมภุษาณะ ในช่วงต่อมาก็จะเริ่มปรากฏรูปของพระคเณศที่มี 4 กร อาจกล่าวได้ว่ารูปของพระคเณศที่มี 2 กรนั้นเป็นลักษณะทางประติมาควิทยาในขั้นต้นของพระคเณศที่อยู่ในตำแหน่ง "วิฆเนศ" คือ ผู้เป็นใหญ่แห่งความชั่วร้าย หรือ อุปสรรคขัดขวางทั้งหลายเมื่อเข้ามาเป็นเทพในสมัยคุปตะจึงมี 4 กรตามคุณสมบัติทางลัทธิตันตระ ที่ก็จะเพิ่มจำนวนขึ้นและปรากฏอยู่กับนางคูบารมี (ศักติ) ของพระองค์ รูปพระคเณศที่สวยงามจะมีลักษณะอ้วนพุงพลุ้ยมี 4 กร (ในช่วงหลังจะมีมากขึ้น) ถือ ปรศุ (ขวาน), ขนมลัทพ (เนื้อหวาน) หรือ โมทะกะ, งาหัก หรือ เหล็กแหลมสำหรับเขียนหนังสือ, ปาละ (เชือก) หรือ อังกฤษ (ขอสับข้าง)⁶¹ หรืออยู่ในท่าประทานพร หรือประทานอภัย มีงูพันอยู่รอบกาย เป็นเชือกศักดิ์สิทธิ์ และประทับบนหลังงู ซึ่งเป็นสิ่งที่เพิ่งเข้ามาปรากฏในยุคหลัง พาหนะคือหนูนี้ได้ปรากฏขึ้นที่วัดมุกเทศวร ที่ภูพเนศวร พุทธศตวรรษที่ 15-16 เป็นต้นมา⁶²

ลักษณะทางประติมาควิทยาของพระคเณศ

ลักษณะทางประติมาควิทยาของพระคเณศอาจแยกกล่าวได้เป็นส่วนต่าง ๆ ดังนี้

⁶⁰Y. Krishan, op. cit., p.289.

⁶¹หมายถึง อำนาจขจัดภัยบนพื้นโลก, ดู ภูธร ภูมะธน, "เหรียญเงินตราสมัยทวารวดี พบที่จังหวัดลพบุรี," นิตยสารศิลปากร ปีที่ 28 เล่ม 4 (กันยายน 2527), หน้า 57.

⁶²Ibid.

เศียร พระพิฆเนศวร์มักจะมี 1 เศียร ซึ่งตามคัมภีร์ตันตระกล่าวว่าควรมีขนาด $1/5$ ของความยาวของลำตัว แต่ก็อาจจะมี 2, 3, 4 หรือ 5 เศียรก็ได้ ในอินเดียมีรูปเคารพของพระคเณศปางหนึ่งมี 2 เศียร เรียกว่า คเณศ-ชยันติ (Gaṇeśa-Jayanti) โดยมีเศียรที่เป็นช้างอยู่ทางขวา และเศียรที่เป็นมนุษย์อยู่ทางซ้าย มี 4 กร ถือสัญลักษณ์ตามปกติ เป็นที่นิยมกันในท้องถิ่นโดยเฉพาะในบอมเบย์ ส่วนพระคเณศ 5 เศียรนั้นอยู่ในปางที่มีชื่อว่า "เทรัมพะ" ซึ่งจะพบได้เพียง 2 ประเทศเท่านั้น คือประเทศอินเดียและประเทศเนปาล⁶³ ตามปกติพระคเณศจะมี 2 ตา แต่ในลัทธิลี้ลับของตันตระ พระคเณศจะมี 3 ตา โดยตาที่ 3 จะอยู่ในลักษณะตั้งตรงกลางหน้าผาก มีลักษณะรูปเปลวไฟ และทำนูนออกมา และบางทีก็อาจมีติลก (tilaka) รูปจันทร์เสี้ยวอยู่บนหน้าผากด้วย บางครั้งจะปรากฏเส้นขนานในแนวอนสีขาว 3 เส้น บนหน้าผาก แสดงให้รูว่ารูปนี้เคารพนับถือโดยลัทธิไศว-นิกาย⁶⁴

พระพิฆเนศวร์ อาจทรงเครื่องทรงบนพระเศียรเหมือนของพระศิวะ คือ ชฎา-มงกุฏ แต่ตามปกติเครื่องทรงจะเป็นมงกุฎรูปแบบราบ เรียกว่า กัรันดะ-มุกฏ (karanda-mukuta) จะไม่ค่อยพบรูปเคารพที่ไม่มีเครื่องทรงบนพระเศียร ยกเว้นในรูปแบบคังเคิมมาก ๆ ซึ่งจะสวมเพียงแถบเพชรพลอยพันรอบเศียรเท่านั้น เครื่องประดับพระเศียร จะพบได้กับรูปเคารพพระคเณศ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา⁶⁵

งา โดยทั่วไปกล่าวว่าพระคเณศมีงาเพียงข้างเดียว ซึ่งควรจะมีทางข้างขวา แต่รูปเอกลักษณะก็มีทั้งที่มีงาข้างซ้ายข้างเดียว หรือมีทั้ง 2 ข้าง บางทีก็มี 3 ข้าง เรื่องเล่าที่กล่าวถึงสาเหตุที่พระคเณศมีงาข้างเดียวตามที่ปรากฏในปุราณะนั้นมีหลายเรื่อง แต่เรื่องที่นิยมมากที่สุดกล่าวว่า พระคเณศเสียดงาไปเมื่อต่อสู้กับพระศิวะ ตามเรื่องเล่าที่ว่าพระนางปารวตีสร้างพระคเณศขึ้นมาด้วย

⁶³Alice Getty, op. cit., pp.14-15.

⁶⁴Ibid., p.16.

⁶⁵Ibid., p.17.

พระองค์เอง และให้เผ้าที่ประทับของพระนาง เมื่อพระศิวะเสด็จมา พระคเณศก็มีให้เข้า จึงเกิดการต่อสู้กันขึ้น พระคเณศต้องเสียนางไปข้างหนึ่งควยขวานของพระศิวะ บางเรื่องก็กล่าวว่า เนื่องมาจากการรบพุ่งกับ กชมุขาสูร (Gajamukhāsura) ที่หักงาช้างขวาของพระคเณศไป⁶⁶ บางก็กล่าวว่า รบพุ่งกับ อสุรภักดิ์ ผู้มีขวานของพระศิวะ พระคเณศโมกลาต่อสู้กับเศียรลงรับขวาน งาช้างขวาจึงหักไป

งวง งวงของพระคเณศมักจะห้อยลงมาตรง ๆ และเพียงแต่หันส่วนปลายไปทางซ้ายหรือขวา แต่ก็มีบางตัวอย่างที่งวงหันไปทางซ้ายแล้วจึงห้อยตรง หรือยกขึ้นในระคับาโดยปกติเมื่องวงหันไปทางซ้ายงวงจะอยู่ในลักษณะหุบขนมบดสะ (Batasa) (หรือ โมทกะ) จากถ้วยขนมที่ทรงถือไว้ในมือซ้าย แต่ถ่างงวงหันไปทางขวาซึ่งพบได้น้อยมากส่วนปลายของงวงจะม้วนและถือสิ่งของที่มัลักษณะกลม ๆ ซึ่งอาจเป็นขนมโมทกะหรือผลไม้จำพวก (ผลไม้ป่า) ก็ได้⁶⁷

กร พระคเณศอาจมี 2 หรือ 4 กร แต่ในลัทธิคัมภีระอาจมีถึง 10 กรหรือมากกว่านั้น ซึ่งจะถือ สัญลักษณ์ของคัมภีระโดยทั่วไป สัญลักษณ์ที่พระคเณศทรงถืออยู่มีมากมายหลายอย่าง เช่น งาทัก, ผลมะนาว หรือจำพวก หมายถึง คณปติ-ลึงกะ (Gaṇapata-līṅga) (คูรูปที่ 6) มะขวิดหรือลูกหว้า, หัวผักกาด, เหล็กแหลมสำหรับจาร, ถ้วยขนม, ขนม (โมทกะ)⁶⁸ และ/หรือบดสะ) เนื้อหวาน, ขวาน, เชือกบาศ, หนังสือ, คาบ, ภาชนะใส่น้ำ, งู, ผลทับทิม, จินตามณี เป็นต้น⁶⁹

⁶⁶Ibid., p.15.

⁶⁷Ibid., p.16.

⁶⁸บางนิกายถือว่าขนมโมทกะเป็นสัญลักษณ์ของมหาบุรุษ หรือความเฉลียวฉลาดอย่างสูงสุด บางก็กล่าวว่าเป็นสัญลักษณ์ของชีวิตาตุ พระอุทรอันใหญ่ของพระคเณศหมายถึงพื้นที่อันกว้างใหญ่ที่สามารถบรรจุชีวิตาตุทั้งหลายในจักรวาลไว้ได้หมด นั่นคืออุทรที่ใหญ่พอที่จะบรรจุขนมโมทกะจำนวนมากไว้ได้

⁶⁹Ibid., p.18.

ท่าทางพระพิฆเนศวรในยุคแรก ๆ มักจะประทับยืน ในสมัยต่อมาโดยทั่วไปจะประทับนั่ง
ลักษณะการนั่งมี 4 ลักษณะคือ

1. ท่ามหาราชลีลา คือ เข่าข้างหนึ่งยกขึ้น ขณะที่อีกข้างหนึ่งงอพับอยู่บนอาสนะข้างหน้า
ท่าพระคเณศประทับนั่งแบบนี้ที่เก่าที่สุด คงมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 พบที่วัลลัม (Vallam)⁷⁰
2. นั่งไขว่กัน
3. นั่งห้อยพระบาทข้างใดข้างหนึ่ง ส่วนอีกข้างหนึ่งพับวางอยู่บนอาสนะ
4. นั่งโดยขาทั้งสองข้างพับอยู่ทางคานหน้า ฝ่าเท้าทั้งสองอยู่ชิดกัน ลักษณะเช่นนี้มักจะพบ
ในชวา ในทำนังมี 2 รูปแบบคือ ท่าประทับนั่งที่มี 2 กร และมี 4 กร ส่วนมากจะอยู่ในท่าลลิตา-
สนะบนบัลลังก์สวมมงกุฏ สวมสร้อยคอ สร้อยข้อมือ และนาค-ยัชโญวิต ถ้ามี 2 กร อาจถือถวยขนม
ในการซ้าย และมีวงแหวนอยู่กรขวาดึงมุลกันทะ (ผักกาดชนิดหนึ่ง ใบและรากสีดำ)⁷¹ บางทีกรขวา
อาจทำปางประทานอภัย กรซ้ายถือหม้อขนม ถ้ามี 4 กร อาจถืออักษมาลา (สร้อยประจำ) คอกบัว
ใน 2 กรบน กรกลางซ้ายถือขนมโมหะ กรกลางขวาวางอยู่บนพระนาภี บางทีอาจถือ ขวาน คอกบัว
ใน 2 กรบน ส่วน 2 กรกลางถือขนม และทำปางประทานอภัย⁷² ถ้าประทับยืนอาจอยู่ในลักษณะยืน
ตรง (สมภังค์) ทวิภังค์ ตรีภังค์ หรือท่าเคนรา⁷³

เครื่องประดับ ในยุคแรก ๆ ที่พระคเณศอยู่ในฐานะใกล้เคียงกับยักษ์นั้น พระองค์มักจะอยู่
ในลักษณะที่ไม่ทรงเครื่องประดับเลย ในสมัยต่อมาพระองค์ก็เริ่มทรงเครื่องประดับมากขึ้น เครื่อง
ประดับตามปกติจะประกอบด้วย สายยัชโญวิต หรือ สายศักดิ์สิทธิ์ของพรหมณ์ จากใต้แขนขวาพาด
ไปยังพระอังสาซ้าย บางทีทำลักษณะเป็นงูธรรมดา รอบ ๆ ท้องจะมีเข็มขัดงูคาอยู่อีกเส้นหนึ่ง

⁷⁰Ibid., p.31.

⁷¹Sheo Bahadur Singh, op. cit., p.49.

⁷²Ibid., p.210.

⁷³T.A. Gopinatha Rao, op. cit., pp.138-139.

ผ้าถุงมีหลายรูปแบบขึ้นอยู่กับแต่ละท้องถิ่น ที่ทำรูปเคารพขึ้น เช่นในอินเดียจะสวมโศติ หรือบางครั้งก็มีหนังสือคลุมอยู่ในอินโดจีน สวมสมพต (sompot) ในเนปาลจะเป็นผ้าถุงจีบแข็งลงมาคลุมเข่า ในจีน-เตอร์กิสถาน จะเป็นกางเกงคอนข้างแนบลำตัวเรียกว่า ไปจามะ (pajamas) เป็นต้น⁷⁴ นอกจากนี้ก็มีเครื่องประดับอื่น ๆ เช่น มงกุฏ สร้อยคอ สร้อยข้อมือ สร้อยข้อเท้า เป็นต้น ในประติมากรรมบางรูป พระคเณศจะทรงเครื่องประดับที่มี กระดิ่งเข้ามาประกอบด้วยทั้งสร้อยที่พาดหน้าอก ประดับอยู่บนมงกุฏ สร้อยข้อมือและข้อเท้า⁶⁵ (ดูรูปที่ 7)

พาหนะ พาหนะของพระคเณศคือ หนู ถูกนำมาเป็นสัญลักษณ์ควบคู่กับพระคเณศเทพผู้จัดอุปสรรคเนื่องจากสามารถกัดแทะทำลายเครื่องกีดขวางลงได้ นอกจากนี้ยังมีคติที่ว่าหนูเป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่งในขณะที่พระคเณศเป็นเทพแห่งแสงอาทิตย์ผู้ทำลายความมั่งคั่ง ในอินเดียเหนือได้ปรากฏรูปหนูคู่กับพระคเณศมาตั้งแต่ยุคแรก ๆ แต่ลักษณะประติมากรรมวิชายาแบบนี้เพิ่งถูกนำเข้ามาในอินเดียใต้ประมาณ พุทธศตวรรษที่ 17 ก่อนหน้านั้นเราไม่พบการทำรูปพาหนะของเทพต่าง ๆ อยู่ในวัดของอินเดียใต้ ไม่ว่าจะเป็นนกยูงของสุทรมณียะ หงส์ของพระพรหม หรือ นกแก้ว ของกามะ ยกเว้นเจ้าแมกาลีเพียงองค์เดียว⁷⁶ นอกจากนี้พระคเณศในปางเทรัมพะจะประทับนั่งบนหลังสิงห์

รูปแบบที่สำคัญ ๆ ของพระคเณศ

พระคเณศมีรูปแบบต่าง ๆ มากมาย ในคัมภีร์ อการาติ-กษการานุต มหาสร์-สวัติ กล่าววว่า พระคเณศมีถึง 51 ปาง⁷⁷ แต่ที่น่าสนใจ ซึ่งพบเห็นได้ทั่วไปประมาณ 14 รูปแบบ ซึ่งมีลักษณะดังนี้⁷⁸

⁷⁴Alice Getty, op. cit., pp.19-20.

⁷⁵Ibid., p.26.

⁷⁶G. Jouveau-Dubreuil, Iconography of Southern India (Delhi: Delux Offset Printers, 1978), p.43.

⁷⁷กงเคช ประพันธ์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 132.

⁷⁸T.A. Gopinatha Rao, op. cit., p.52.

1. สวย์มฺภู-มูรติ เช่นเดียวกับพระศิวะที่บางครั้งพระคเณศก็ได้รับการเคารพบูชาในลักษณะที่ไม่มีรูปร่างหรือเกือบจะไม่มีรูปร่าง เรียกว่า สวย์มฺภู-มูรติ ในลักษณะนี้สิ่งที่ได้รับการนับถือว่าเป็นพระคเณศนั้น มักจะทาสีแดง โดยมากมักจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เช่นศิลาลงจะถูกนำมาตั้งไว้กลางแจ้ง ใต้ต้นไม้ ข้างทาง หรือตามฝั่งแม่น้ำ ดินแดนที่นับถือพระคเณศในรูปแบบนี้มากที่สุดคือ แคว้นกัษมีระ (แคชเมียร์)⁷⁹

2. พาล-คณฺปติ (Bāla-Gaṇapati) พระคเณศในรูปแบบของเด็กมี 4 กร เคียงเป็นข้าง ถือมะม่วง กลวย ขนุน อ้อย ในวงจะถือผลไม้ป่า เหล่านี้มีความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดิน⁸⁰ (รูปที่ 8)

3. ตรุณ-คณฺปติ (Taruna-Gaṇapati) พระคเณศในรูปของเด็กหนุ่ม มี 6 กร ถือปาสะ อังกุสะ; ผลไม้ป่า, ผลจัมพู, เมล็ดงา (sesamum) และไม้ไผ่แสดงถึงการเจริญเติบโต รูปแบบนี้พระคเณศจะมีผิวสีแดง

4. ภักติ-วิฆเนศวร (Bhakti-Vighnēśvara) มี 4 กร ถือมะพร้าว, มะม่วง, กอนน้ำตาล, ด้วยขนมปายสะ (pāyasa) ภายหลังชาวคุงคังพระจันทร์ในฤดูใบไม้ร่วง รูปแบบนี้เป็นรูปแบบที่น่ายกและน่าสนใจ

5. วีร-วิฆเนศวร (Vīra-Vighnēśa) รูปเคารพนี้มี 16 กร จันท์ตาล (vetāla) หรือปีศาจ ถืออาวุธที่เรียกว่า ศักติ (หอกชนิดหนึ่ง) ธนูและลูกศร คานและโล่ ถือนุททละ หรือขนคทา ขอส้าง เชือกบาศ์ สุล กุนทะ (kunda) ขวาน และ ธวัช ภายหลังสีแดง รูปแบบนี้เป็นรูปแบบที่แสดงความน่ากลัว

6. ศักติ-คณฺเษ (Śakti-Gaṇēśa) ในรูปแบบนี้พระคเณศจะปรากฏกายคู่กับเทวีประกอบด้วย ลักษณะมี-คณฺปติ, อัจฉริย-คณฺปติ, มหา-คณฺปติ, อูรทระ-คณฺปติ และ ปิงคพะ-คณฺปติ ลักษณะโดยทั่วไปของ ศักติ-คณฺปติ ก็คือ พระคเณศจะประทับนั่งบนบัลลังก์คอกบัว มีศักติภายหลังเขียว

⁷⁹Alice Getty, op. cit., p.22.

⁸⁰Pictorial Feature, op. cit., p.23.

ประทับอยู่เคียงข้าง โดยพระคเณศโอบรอบเอว อยู่ พระองค์จะทรงถือปาละ และวัชระ และมีลักษณะ หนาดานากลับ บางทีจะทรงถืองาหัก อังกฤษ ปาละ อักษมาลา และมีขนมโมทกะอยู่ในวงศักดิ์ของ พระองค์จะทรงเครื่องประดับมากมาย⁸¹ รูปเคารพพระคเณศกับศักดิ์ที่เก่าที่สุดพบที่วัดภูมระ (Bhumara) ในสมัยคุปตะ (รูปที่ 9)

7. เฮอร์ัมปะ (Heramba) ในรูปแบบนี้พระคเณศจะมี 5 เทียร 4 เทียรหันตามทิศทั้ง 4 อีกเทียรหนึ่งอยู่คานบน (รูปที่ 10) ประทับอยู่บนราชสีห์ มือถือปาละ งาหัก อักษมาลา ปรศุและ ฆ้อน 3 หัว อีกมือหนึ่งถือขนมโมทกะ อีก 2 มืออยู่ในปางประทานพรและประทานอภัย สีกายของ เฮอร์ัมปะจะเป็นสีเหลืองทอง

8. ธวัช-กณปติ (Dhvaṇja-Gaṇapati) มี 4 กร ถือ หนังสือ อักษมาลา งาหัก และ กมณฑ์ (คนโทน้ำ) มีลักษณะนากลับ

9. วิฆนะ-กณปติ (Vighnarāja-Gaṇapati) พระคเณศทรงถือ เชือกบาศ และ ขอสับข้าง กำลังเสวยผลมะม่วง ประทับอยู่บนหลังทรมุมีกายสีแดงเข้ม

10. ภูวนีเศ-กณปติ (Bhūvanēśa-Gaṇapati) มี 8 กร ถือ สังข์ คันศรทำจากงา อ้อย ลูกศรคอกไม้ งาหัก เชือกบาศ ขอสับข้าง และกล่าขาว ผิวสีขาว⁸²

11. ประสันนะ-กณปติ (Prasanna-Gaṇapati) พระคเณศในปางนี้จะประทับยืน ซึ่ง อาจจะยืนตรงหรือเอียงเล็กน้อย ส่วนมากจะมีลักษณะตริภักค์ พระองค์จะประทับยืนเหนือบัลลังก์คอกบัว ผิวกายสีแดงทนมุ มีเครื่องประดับกายสีแดง มี 4 กร ถือบ่วงและขอสับข้าง อีกสองกรอยู่ในท่า ประทานอภัย และประทานพร แต่รูปเคารพที่พบส่วนมากจะทำ 2 กรหลังนี้ ถืองาหัก และขนมโมทกะ ที่กำลังไขว่หวายอยู่แทน (รูปที่ 11)

⁸¹T.A. Gopinatha Rao, op. cit., p.56.

⁸²Ibid., p.58.

12. นฤตตะ-กณปติ (รูปที่ 12) (Nṛitta-Gaṇapati) พระคเณศอยู่ในท่าเต้นรำ มี 8 กร ถือเชือกบาศ, ขอส้าง, ชนม, กุฎาระ (Kuthāra) (ชวานชนิดหนึ่ง) งาหัก, วลยะ (ทวงเหล็ก) (บางแห่งกล่าวว่าเป็นงู) อังคุฬิยะ (aṅgulīya) (แหวน) อีกมือหนึ่งปล่อยตามสบาย เพื่อใช้ในการเคลื่อนไหวขณะเต้นรำ ในปางนี้พระคเณศมีกายสีเหลืองทอง ขาข้างซ้ายจะงอเล็กน้อย และวางอยู่บนบัลลังก์ดอกบัว ส่วนขาขวาก็อยู่ในลักษณะงอเล็กน้อยแต่ยกขึ้นกลางอากาศ (พระคเณศในปางนี้บางครั้งอาจมี 2, 4, 6, 8, 10 และ 16 กร) แต่ที่พบโดยทั่วไปจะมีเพียง 4 กรเท่านั้น ไม่ใช่ 8 กร ตามที่กล่าวไว้⁸³

13. ภาพฉัตร (Bhāḷachakra) ในปางนี้พระคเณศมีรูปฉัตรเสี้ยวประดับอยู่บนหน้าผากเป็นติลลช่วยให้งานจากความโชคร้าย

14. สิทธิ (Siddhi) ในปางนี้พระคเณศทรงถือดอกบัว มะม่วง ขึ้นอ้อย (อ้อยควั่น) มีความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์โดยถ้วนทั่ว⁸⁴

รูปแบบของพระคเณศที่แปลก ๆ ออกไป นอกจากปางต่าง ๆ ของพระคเณศ ดังที่ยกตัวอย่างที่สำคัญ ๆ มากล่าวแล้ว เรายังได้พบรูปเคารพของพระคเณศในลักษณะเทพนิยายที่แปลก ๆ ออกไป ซึ่งจะพบได้ไม่มากนัก ดังเช่น

1. กเณศานี (Gaṇeśānī) พระคเณศในรูปแบบเพศหญิง พบเพียงชิ้นเดียวในอินเดีย ที่วัดเคารี่-สังกะระ (Gaurī-Sāṅkara) ซึ่งภายในมีภาพโยคินีประทับนั่ง 64 องค์ ในจำนวนนี้มี "กเณศานี" ด้วย มีลักษณะต่างจากพระคเณศ คือ เอวเล็กบาง หน้าอกใหญ่ อันเป็นลักษณะของเทพีฮินดู ท่อนบนเปลือย สวมโรตี เครื่องประดับเพชรพลอย ประทับนั่งขาข้างขวาห้อยลง ขาซ้ายพับอยู่บนอาสนะ เข่าซ้าย-มีมือซ้ายของเทพหน้าข้าง ซึ่งนั่งอยู่หน้าแท่นรองรับ เทพองค์นี้มี 4 กรแต่ชำรุด แก้วดอกทั้ง 4 กร จึงไม่สามารถบอกได้ว่าถือของอะไร หรือทำท่าไต่บ้าง เฝียรทำได้อย่างปราณีต

⁸³Ibid., p.59.

⁸⁴Pictorial Feature, op. cit., p.23.

มาก งวงหักแคะคับงา แต่ก้นที่งอนอกไคว่หันไปทางซ้าย เครื่องประดับศีรษะเป็นแถบเพชรพลอย
คาดเหนือหน้าผาก ประกอบกับมงกุฏ ฐานลักษณะกางใหญ่⁸⁵ (รูปที่ 13)

2. ปัญจ-คเณศ (Pañca-Gaṇeśa) ได้ปรากฏภาพคเณศในลักษณะหนึ่ง คือ ปรากฏกาย
5 องค์พร้อมกันเชื่อว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของพระคเณศ พบหลายชิ้น จากพาราณสี ราชสถาน มัธยม-
ประเทศ เป็นต้น แต่มีลักษณะรายละเอียดแตกต่างกัน มีแนวหลักคือ ภาพของเทพที่มีเศียรเป็นช้าง
(คเณศ) ปรากฏกับภาพช้างธรรมดา ลักษณะของคณปติ 4 องค์กับช้าง 1 เชือก คณปติทั้ง 5 องค์
ซึ่งบางภาพ 3 องค์กลางอยู่ในลักษณะเต็นรำ มีหนูอยู่ที่พระบาท (อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15-
16) (รูปที่ 14) คณปติที่กล่าวถึงงวงจะหันไปทางซ้าย ถือสัญลักษณ์ของพระคเณศ เทพที่ทำเป็น
รูปช้างประกอบ อาจแสดงถึงคณปติในรูปของสัตว์ ตามที่ปรากฏในวายุปุราณะ และสกันหปุราณะที่
กล่าวว่า พระคเณศได้รับการบูชาในรูปของช้าง (กษ-รูป) บนริมฝั่งแม่น้ำฤษิโทยา (Rṣitoya)
ในประภาสะ (Prabhasa)⁸⁶

ต่อมายังปรากฏเทพองค์ที่ 6 รวมกับคณปติทั้ง 5 องค์ด้วย เทพนั้น ๆ อาจเป็นพระพรหม
พรหมนัสติ ซึ่งในปุราณะบางฉบับกล่าวว่า เป็นคนแบบของพระคเณศ, วิษณุ หรือศิวะในรูปแบบของศิว-
ลิงค์ หรือบางที่เป็นเทพที่ไม่สามารถตีความได้ ซึ่งอาจหมายถึงพระคเณศในรูปมนุษย์ก็ได้ จากลักษณะ
ประติมากรรมที่ได้อ้างมา อาจสัมพันธ์กับเทพนิยายกำเนิดของพระคเณศในสกันหปุราณะ ที่กล่าว
ว่าพระองค์ประสูติมาจากอสุรีที่มีเศียรเป็นช้าง ชื่อ มาลินี ในรูปของทารกเพศชายมีเศียรเป็นช้าง
5 เศียร ซึ่งพระศิวะรวมให้เป็นเศียรเดียว คตินิยมนี้เป็นที่นิยมกันในช่วงสมัยกลาง⁸⁷

3. หวิษ-วินายกะ พระคเณศ 2 งวง พบในประติมากรรมจากพาราณสีมีอายุตั้งแต่สมัย
กลางลงมา พระคเณศประทับนั่งในท่าปัทมาสนะ มี 4 กร คุบกติวางอยู่บนตัก กรอุบนถือขวาน และ

⁸⁵ Alice Getty, op. cit., pp.29-30.

⁸⁶ Prithvi K. Agrawala, "Some Varanasi Images of Gaṇapati and their Iconographic Problem," Artibus Asiae Vol.xxxix, 1 (Switzerland: New Yourk University Press, 1977), p.151.

⁸⁷ Ibid., p.155.

มูลกะ (หรืออาจเป็นงาหัก หรือขอช้าง) งวงทั้งสองอยู่ในลักษณะม้วนหันไปคนละด้านผิดธรรมดา⁸⁸
(รูปที่ 15)

4. ตรีมุข-วินายกะ พบในพาราณสี ประทับนั่งในทาลิตาสนะ มี 4 กร ขวามือถือขวาน
ซ้ายมือถือมูลกะ ขวาล่างปางประทานอภัย ซ้ายล่างคล้ายกับถือลูกประคำวางบนตัก หลังพระบาท
ขวามีรูปหนู พระคเณศมี 3 งวง งวงกลางห้อยตรง อีก 2 ด้านหันไปทางตรงกันข้าม คงมีอายุไม่
แตกต่างพุทธศตวรรษที่ 18-19⁸⁹ (รูปที่ 16)

รูปแบบของพระคเณศกับกลุ่มเทพต่าง ๆ ของฮินดู จากความนิยมในยุคแรก ๆ ของพระ
คเณศในฐานะผู้ขจัดอุปสรรค จึงปรากฏรูปพระคเณศอยู่ร่วมกับเทพอื่น ๆ ของฮินดูอีก คือ ปรากฏเป็น
กลุ่มหนึ่ง เช่น นวเคราะห์ (นพเคราะห์) (Navagrahas) และ สัปตมาตฤกา (พระแม่ทั้ง 7)

1. นวเคราะห์ หรือนพเคราะห์ (Navagrahas) เชื่อว่าเป็นผู้บัญชาการโชคชะตาของมนุษย์
โดยต้องมีการบูชาเป็นกลุ่ม ก่อนที่จะทำการบูชานวเคราะห์ ผู้นับถือจะสวดอ้อนวอนต่อ "ผู้ขจัดอุปสรรค"
คือ วิฆเนศวรเสียก่อน จึงปรากฏรูปเคารพของพระคเณศอยู่ร่วมกับเทพกลุ่มนี้ รูปของพระองค์จะอยู่
ทางขวาสุดของเทพนพเคราะห์ (เนื่องจากจะมีบทสวดก่อน) รูปเคารพจะมีขนาดเท่ากับเทพอื่น ๆ⁹⁰
(รูปที่ 17)

2. สัปตมาตฤกา (Saptamātrikās) ลัทธิการบูชาพระแม่ทั้ง 7 นี้ เป็นลัทธิหนึ่งที่เก่า
แก่ที่สุดในอินเดีย เทพทั้ง 7 นี้เชื่อกันว่าเป็นพลังเพศหญิงส่วนหนึ่งของเทพผู้ยิ่งใหญ่ทั้ง 7 ของฮินดู
เทพทั้ง 7 ได้แก่ พราหมณี (ของพระพรหม), มเหศวรี หรือ โยเคศวรี (ของพระศิวะ), ไชยณี
(ของพระวิष्ณู), เกมามารี (ของสกัณฑะ หรือกุมาระ), วราที (เทพีของหมู่ป่า อวตารของวิष्ณู)
อินทราณี (ของพระอินทร์), จามุณฑา หรือ นรสิมห์ (ของพระยม)⁹¹ เทพทั้ง 7 นี้ทรงอาวุธและ
พาหนะของเทพคู่แต่ละองค์ และล้วนแต่มีลักษณะที่ชั่วร้าย

⁸⁸Ibid., p.153.

⁸⁹Ibid., p.154.

⁹⁰Alice Getty, *op. cit.*, p.10.

⁹¹Y. Krishan, *op. cit.*, p.289.

พระคเณศจะประทับอยู่ทางซ้ายของเทพองค์สุดท้าย คือ จามุนดา เขาขวาจะยกขึ้น ส่วนข้างซ้ายอาจอยู่ในลักษณะห้อยลงหรืออยู่ข้างหนานบนอาสนะ เคียรจะตกแต่งด้วยกรันท-มุกฏ เช่นที่พบที่ถ้ำเอลโลรา หรืออาจสวมขฎา-มุกฏเช่นของพระศิวะ พระคเณศจะมี 4 กร ส่วนใหญ่จะถือขวาน ชามขนม ส่วนสัญลักษณ์อื่นคือความไคยาก ใต้อาสนะของเทพทั้งหลายจะมีช่องซึ่งมีรูปพาหนะของเทพ ซึ่งเทพนั้น ๆ เป็น ศักติ สำหรับพระคเณศนั้น ในช่องใต้อาสนะจะเป็นรูปหนู หรือ ชามขนม⁹²

การบูชาพระคเณศควบคู่กับสัปตมาตุกาเพื่อขจัดอุปสรรคต่าง ๆ และทำให้คำอ้อนวอนของผู้นับชาติต่อพระแม่ทั้ง 7 ประสบผลสำเร็จ ซึ่งในบางหมู่บ้าน (ในอินเดียใต้) จะบูชาพระแม่ทั้ง 7 ที่มีจามุนดาอยู่กลางโดยมีจุฬประสังข์เพื่อเพิ่มพลเมืองในหมู่บ้าน บางแห่งสวดอ้อนวอนให้พระแม่ทั้ง 7 ปกป้องคุ้มครองเด็ก ๆ ในลักษณะนี้จึงมักปรากฏว่ามีรูปของเด็ก ๆ อยู่ข้าง ๆ หรือนั่งอยู่บนตักของพระแม่ทั้ง 7 นี้ด้วย รูปเคารพพระแม่ทั้ง 7 (สัปตมาตุกา) ที่ปรากฏร่วมกับพระคเณศนั้นจะมีการบูชากันในโบสถ์ของพระศิวะ แต่ในอินเดียจะแยกไปต่างหาก⁹³ (รูปที่ 18)

3. ไววหิกะ-มูรติ (Vaivāhika-mūrti) การแต่งงานของพระศิวะกับพระนางปารวตี ปรากฏภาพของพระคเณศอยู่ข้างซ้ายของพระนางปารวตี มี 4 กร งวงกำลังหยิบขนมจากถ้วยในมือซ้าย ทางขวาเป็นภาพของกรรติเกยะ พระศิวะมี 4 กร สวมขฎามงกุฏ กรขวาล่างจับกรขวาของพระนางปารวตี⁹⁴ (รูปที่ 19)

4. สหะโยชาตะ (Sadyojāta) พบมากในเบงกอลเหนือ มักพบในที่แห่งแสง ใต้ต้นไม้ เช่น ต้นไทร ไม่ค่อยพบในวัด (เพื่อสร้างความอุดมสมบูรณ์) ภาพประกอบด้วยพระนางปารวตีนอนตะแคงซ้าย กรขวารองรับพระเศียร กรซ้ายถือดอกบัว ข้างพระนางปารวตีมีภาพเด็กชายอยู่บนดอกบัว ซึ่งหมายถึงการประสูติของเทพ เทนือพระนางปารวตีขึ้นไปมีภาพ ลิงคะ และรูปคเณศ กับกรรติเกยะ รูปแบบนี้พบในเบงกอลเท่านั้น⁹⁵ (รูปที่ 20)

⁹²Alice Getty, op. cit., p.11.

⁹³Ibid., p.12.

⁹⁴Ibid., p.33.

⁹⁵Ibid., p.33-34.

5. พระคเณศกับสุริเยเทพ แผ่นศิลาสลักที่พบที่โสนรัง (Sonarang) ในคัตกา เป็นภาพสุริเยเทพปรากฏร่วมกับเทพอื่น ๆ คือทางกรขวามี นวครหะ สัญลักษณ์ 12 ราศี รูปพระคเณศและกรรติเกยะขนาดเล็ก เหนือขึ้นไปมีภาพของชาย 6 คน ทางด้านซ้ายนี้มีลัปตมาตฤท⁹⁶ (รูปที่ 21)

ลักษณะรูปเคารพของพระพิฆเนศวรตามภาคต่าง ๆ ของอินเดีย

เนื่องจากประเทศอินเดียโบราณมีอาณาเขตกว้างขวางมาก ลักษณะภูมิประเทศและดินฟ้าอากาศในแต่ละภาคแตกต่างกันอย่างเด่นชัด อันเป็นสาเหตุที่ทำให้ลักษณะศิลปกรรมแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิศาสตร์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อศิลปิน ทั้งในด้านจิตใจและขีดจำกัดของการกำหนดรูปแบบศิลปะ เกิดเป็นสกุลช่างทั้งหลายขึ้นตามภาคต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย ซึ่งเซอร์อเล็กซานเดอร์ คันทิงแฮม นักโบราณคดีชาวอังกฤษได้อาศัยหลักฐานจากจดหมายเหตุของจีน กำหนดเขตชมพูทวีปออกเป็น 5 เขตคือ อินเดียตอนเหนือ อินเดียตะวันตก อินเดียตอนกลาง อินเดียตะวันออก และอินเดียตอนใต้ บริเวณของอินเดียตอนเหนือได้แก่พื้นที่ที่ประกอบด้วยแคว้นปัญจาบ รวมทั้งแคว้นกัษมีร์และรัฐต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณเขตภูเขาต่อเนื่องกันเรื่อยไปถึงดินแดนที่เป็นอาฟกานิสถานตะวันออก ซึ่งตั้งอยู่ตรงกันข้ามกับแม่น้ำสินธุทั้งหมด รวมทั้งรัฐที่มีชื่อในปัจจุบันว่า จิส-สุตเคช ซึ่งอยู่ทางตะวันตกของแม่น้ำสรสวัตี ส่วนอินเดียตอนกลางได้แก่เขตพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำคงคาทั้งหมด เริ่มตั้งแต่เมืองถาเนศวรลงไปจนถึงปลายสุดของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ และจากภูเขาหิมาลัยลงไปจนถึงฝั่งแม่น้ำนัมทา อินเดียตะวันตกได้แก่พื้นที่ที่เรียกว่าสินธุ และราชปุทธะตะวันตก คลุมไปถึงคุชเช และคุชราคา เรื่อยไปถึงฝั่งทะเลทางตอนใต้ของแม่น้ำนัมทา ส่วนภาคใต้ได้แก่พื้นที่ที่เป็นแหลมทั้งหมด⁹⁷ ในพื้นที่จะได้

⁹⁶ Nalini Kanta Bhattasali, Iconography of Buddhist and Brahmanical Sculpture in the Dacca Museum (Delhi: New Era Offset Printers, 1972), p. 172-173.

⁹⁷ ทรงวิทย์ แก้วศรี, เรียบเรียง, พุทธสถานในเอเชียใต้ พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกหลวงกำปนาทแสนยากร 11 ธันวาคม 2518 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2519), หน้า 3-4.

กล่าวถึงลักษณะรูปเคารพของพระคเณศจากภาคต่าง ๆ ของอินเดีย เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเหมือนหรือแตกต่างของรูปแบบศิลปะที่ต่างภูมิภาคกัน ที่สำคัญ ๆ นั้นแบ่งออกได้เป็น

อินเดียเหนือและอินเดียภาคกลาง ประติมากรรมที่แสดงถึงรูปเคารพพระคเณศอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก ได้แก่ พระคเณศจากสัมภิส่า (Samkisa) มีรูปร่างไม่ได้สัดส่วน งวงและเศียรมีขนาดใหญ่ มี 2 กร หัตถ์ซ้ายบนถือด้วยขนมมีส่วนปลายงวงและอยู่ หัตถ์ขวาถืองา ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์ เฟอ โวกเคอร์ คูณเด (Fur Volker-Kunde) ในสมัยคุปตะตอนต้นรูปเคารพพระคเณศแสดงถึงวิวัฒนาการทางรูปแบบมากขึ้น แต่ยังคงเกี่ยวพันกับยักษ์ เช่น รูปเคารพคเณศจากมธุรา มีลักษณะของคนแคระ อ้วนพุงพลุกพล่านรูปยักษ์โดยทั่วไปสวมสายยัชโญวิต พระกรรมมีขนาดใหญ่ มี 2 กรถือด้วยขนมในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนพระหัตถ์ขวาหัก งวงหันไปทางซ้ายและถือด้วยขนม

ในสมัยคุปตะรูปเคารพพระคเณศในอินเดียเหนือ (ภาคกลางของชมพูทวีป) ได้เริ่มพัฒนาขึ้นสู่รูปแบบที่คลาสสิกขึ้น เช่นภาพพระคเณศที่ปรากฏในลวดลายวงกลมที่ศาสนสถานเทากรหะ (Deogash) แสดงภาพพระคเณศประทับนั่งทาลิตาสนะ พระกรรมมีขนาดใหญ่ มีงาข้างเดียว งวงอยู่ในลักษณะหันไปทางซ้ายตามปกติ มี 4 กร ถืองา อักษมาลาในหัตถ์ขวา และถวายนมกับขวานในหัตถ์ซ้าย มีรูปชายคนแคระยืนถือตะกร้าขนมอยู่เบื้องล่าง ที่น่าสังเกตคือ ได้ทิ้งลักษณะเทอะทะอันเป็นอิทธิพลจากรูปแบบของยักษ์ที่มีมาแต่เดิมลงอย่างสิ้นเชิง⁹⁸

ในสมัยหลังคุปตะ พระคเณศในท่าประทับนั่งมี 2 รูปแบบ คือมี 2 และ 4 กร ที่มี 2 กร เช่น ที่ชเคศวาร์ (Jageshwar) พระคเณศประทับนั่งทาลิตาสนะบนแท่น ทรงสิราภรณ์มีรูปพระจันทร์ประดับ ทรงกรองศอ กวาลมมือ สายยัชโญวิตรูปงู มีงาเพียงข้างเดียว พระกรทั้งสองถือด้วยขนม (ซ้าย) ที่มีงวงและอยู่ และหัวผักกาดในพระหัตถ์ขวา (แต่บางแห่ง เช่นที่จันทุปุระ (Chandpur) พระหัตถ์ขวายกขึ้นในท่าประทานอภัย) พระคเณศที่ชเคศวาร์นี้มีประภามณฑลอยู่เบื้องหลัง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 สำหรับพระคเณศ 4 กรนั้น มีลักษณะโดยทั่วไปคล้ายคลึงกัน กรทั้ง 4 ถืออักษมาลา

⁹⁸ Sheo Bahadur Singh, op. cit., pp.137-138.

และคอกบัวในพระหัตถ์บน หัตถ์ซ้ายล่างถือขนมโมทกะ ส่วนขวาล่างวางที่พระอุทร ตัวอย่างเช่น พระคเณศในพิพิธภัณฑสถานอัลลฮาบัด (Allahabad) หรืออาจถือปฐุ ขวาน ถ้วยขนม และทำท่าประทาน อภัย ตามที่กล่าวไว้ในอปราจิต-ปัจฉิมะ (Aparājita-prichchha) และอคินิปูราณะ (Agni-Purāṇa) เช่น พระคเณศจากมธุรา ในภาพอาจมีภาพของคณะประกอบที่คานข้างควย อายุประมาณ พุทธศตวรรษที่ 14-15⁹⁹

สำหรับพระคเณศปางนฤคตะ-คณปติ (Nṛitta-Gaṇapati) หรือปางนาฏราชนั้น ในอินเดียภาคกลางและภาคเหนือแบ่งแยกออกได้เป็นหลายรูปแบบ มีตั้งแต่ 2-16 กร แต่ถากกล่าวตาม อาคม (Agamas) แล้ว พระคเณศในปางนี้ควรมี 8 กร หัตถ์ทั้งเจ็ดถือบ่วง ขอช้าง ขนม ขวาน งาหัก ภู และห้วงวงแหวน ส่วนอีกกรหนึ่งอยู่ในลักษณะพ้อนรำ จอพระชงฆ์ซ้ายเล็กน้อย ส่วนพระชงฆ์ ขวายกขึ้นในท่าเตนร่า สำหรับพระคเณศปางนาฏราช ซึ่งทำขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยคุปตะนั้นจะมี 2 กร มีลักษณะอ้วนพุงพลุ้ย มีงาข้างเดียว ส่วนประติมากรรมจากเทวสถานชเคาเชอร์ (Jageshwar) ที่ อัลโมระ (Almora) นั้นเป็นพระคเณศเตนร่าที่มี 4 กร ถือขวานและงาในสองกรหลัง ส่วนสองกร หน้าอยู่ในท่าพ้อนรำ ยกพระชงฆ์ขวา ส่วนพระชงฆ์ซ้ายงอเล็กน้อยตามจังหวะ ทรงมงกุฎขนาดเล็ก พร้อมทั้งเครื่องประดับต่าง ๆ ตามปกติ รวมทั้งสายสรประ-ยัชโญปวีต (sarpa-yajñopavīta) มีงาข้างเดียว วงหันไปทางซ้าย พระกรรณมีขนาดใหญ่ ในภาพยังปรากฏรูปนักษัตรและวิษายศด้วย (ดูภาพที่ 22) จากรูปแบบสันฐาน ประติมากรรมชิ้นนี้ควรมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15¹⁰⁰ ส่วนพระคเณศปางนาฏราช 6 กร 6 ลักษณะ มีลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน สวมเครื่องประดับตาม ปกติ ถือถ้วยขนมในหัตถ์ขวา มีส่วนปลายวงตะอยู่ อีก 5 กรอยู่ในลักษณะพ้อนรำ พระชงฆ์ขวายก ขึ้นเล็กน้อยในท่าเตนร่าได้แก่ ประติมากรรมพระคเณศจากกาโนช (Kanauj) ซึ่งจากรูปแบบกำหนด ได้ว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 เช่นกัน (ดูรูปที่ 23)

⁹⁹Ibid, p.139.

¹⁰⁰Ibid, pp.139-140.

ในสมัยกลาง กรของพระคเณศในปางเตนร่ามักจะเพิ่มขึ้นเป็น 8, 10, 16 กร หรือมากกว่านั้น รวมทั้งมีเครื่องประดับมากมายขึ้นด้วย กรทั้ง 8 ถือคอกบัว คทา ไมเท้า ขนโมทกะ อยู่ในท่าพ่อนร่า และวางบนพระโสณี นอกจากนี้อาจถือขวาน บ่วง ถ้วยขนม งาหัก งู นอกจากนี้บางกรอาจอยู่ในทาสรรชนี แต่ต้องมีบางกรที่อยู่ในท่าพ่อนร่า เช่น พระคเณศจากพิพิธภัณฑรัฐ (State Museum) ภารตะ กละ ภวัน (Bharat Kala Bhawan) อัลลหับคิ (Allahabad) โพชนาถ (Baijanath) เป็นต้น ภายในอาจมีรูปบุคคลอื่นประกอบด้วย เช่น อัศวิน-กุมาระ และวิยาธร นักดนตรี หรือชายา คืออุทติและพุทธิอยู่ด้วย เช่นภาพสลักจากมถุรา ค้างที่โคกลาวไวโนมัตสยะ-ปุระณะ เป็นต้น¹⁰¹ นอกจากนี้อาจมีรูปหนูปรากฏในบางรูปด้วย ส่วนรูปที่มี 10 กรนั้น สัญลักษณ์ที่ถือมีคังนีงู ใน 2 กรบนในลักษณะชูขึ้นเหนือเศียร อีก 2 กรจับที่อาภรณ์ และถือขวาน กลอง 2 หน้า และอยู่ในท่าพ่อนร่า หรืออาจถือคทา ถ้วยขนม ในภาพมักมีรูปวิยาธรและคณะ หรือมีรูปหนูปรากฏอยู่ด้วย มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 เช่นพระคเณศจากพุททคอน (Burhagaon) และชหันสี (Jhansi) เป็นต้น¹⁰²

สำหรับพระคเณศที่ปรากฏร่วมกับศักตินั้น ตามกัมภีร์วิเนศวร-ประติษฐา-วิธี (Vighneśvara-pratishthā-vidhi) กล่าวว่า ศักติ-คณปติ ควรประทับบนบัลลังก์คอกบัว ศักติมีกายสีเขียว ประทับนั่งอยู่ข้างองค์พระคเณศ ซึ่งพระองค์ควรโอบรอบเอวของศักติ พระคเณศจะถือบ่วง วิชระ และอยู่ในทาศุราย นากลัว ในมนตรมนตรารณะ (Mantramantārṇava) กล่าวว่า พระคเณศในปางนี้ควรถืองา อังกฤษะ บ่วง และอักษมาลา ส่วนวงวนนี้กำลังหยิบขนมโมทกะ ศักตินั้นสวมเครื่องประดับมากมายประทับนั่งอยู่ข้าง ๆ

ภาพที่แสดงพระคเณศร่วมกับศักติในท่าอลิงกะนั้น ที่ปรากฏครั้งแรกสุด คงจะเป็นที่เทวาลัยภุมระ (Bhumara Temple) ซึ่งอยู่ในสมัยคุปตะ

¹⁰¹ Ibid., p.141.

¹⁰² Ibid., p.142.

ประติมากรรมสมัยกลางจากจันทปุระ (ชห์นลี) เป็นภาพพระคเณศกับศักติประทับนั่งบนบัลลังก์ในทาลิตาสนะ เทพมีพระกรรณขนาดใหญ่ มีงาช้างเดียว และพุงพลุ้ย มี 4 กร ถือขวานในหัตถ์ขวาคำบน งาในหัตถ์ขวาล่าง ด้วยขมในหัตถ์ขวบน และโอบกอดศักติด้วยการช้ายกลางประทับนั่งบนพระเพลาของพระคเณศ ทรงกรัดหมวกฏ กรองศอ กำไลศนแขนและกำไลข้อมือ หัตถ์ขวาโอบรอบศอของพระคเณศ ส่วนกรซ้ายถือคอกบัว วางบนพระเพลาของพระนาง งวงของพระคเณศหันไปทางซ้าย เหยิบหน้าของศักติ ประติมากรรมอีกชิ้นหนึ่งจากหุชัย (Dudhai) ชห์นลีพระคเณศมี 4 กร ถือขวานทั้งกะ (Tanka) อีก 2 กร ถือกรขวาล่างถือสัญญาลักษณมองได้ไม่ชัดเจน ส่วนกรซ้ายล่างซึ่งคงจะอยู่ในท่าโอบกอดศักตินั้น หักไป งวงอยู่ในลักษณะห้อยลง ศักติประทับนั่งบนพระเพลาของพระคเณศ ถือคอกบัวในหัตถ์ขวา และโอบกอดพระคเณศด้วยหัตถ์ซ้าย จากลักษณะรูปเคารพชิ้นนี้มีลักษณะบางประการตรงตามที่มีกล่าวไว้ในมคัสยะ-ปุราณะ มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15-16¹⁰³

ประติมากรรมจากศาสนสถานชุราโฮ (Khajuraho) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 แสดงภาพพระคเณศกับศักติประทับบนเบาะรองนั่ง (ลักษณะเป็นคล้ายเก้าอี้ มีเสาขนาดใหญ่ขนาด 2 ข้าง) ศักติประทับบนพระเพลาของพระคเณศ ในลักษณะพระบาทซ้ายวางบนพระขานขวา พระกรซ้ายล่างของพระคเณศโอบกอดศักติ กรซ้ายบนถือด้วยขม และกรขวบนถือขวาน เช่นเดียวกับประติมากรรมจากจันทปุระ งวงอยู่ในลักษณะห้อยลงและที่พระบาทซ้ายของศักติ พระคเณศทรงมงกุฎทรงเตี้ย ประกอบกับสร้อยเพชรพลอยห้อยลงมาประดับบริเวณพระนลาต ทรงนาคยชฎีวิศพาคพระองศาซ้ายที่ฐานคานล่างใต้พระขานซ้ายของพระคเณศ มีรูปหนูประดับอยู่¹⁰⁴ (ภาพที่ 24)

อินเดียมาคะวันออก ได้แก่พื้นที่ที่เป็นแคว้นอัสสัม และที่ราบลุ่มแคว้นเบงกอล รวมทั้งพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำคงคาทั้งหมด เรื่อยไปจนถึงเมืองสัมลปุระ โอริสสา และกันขัม¹⁰⁵

¹⁰³Sheo Bahadur Singh, op. cit., p.143.

¹⁰⁴Stella Kramrith, Indian Sculpture (U.S.A.: University of Pennsylvania Press, 1960), p.94.

¹⁰⁵ทรงวิทย์ แก้วศรี, เรื่องเดิม, หน้า 4.

ในแคว้นอัสสัม ซึ่งเป็นดินแดนทางตะวันออกสุดของอินเดีย ไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีที่น่า
 สนใจนัก แม้ว่าเราโคพบรูปเคารพของพระศิวะและเทพในลัทธิไศวนิกายเป็นจำนวนไม่น้อย สำหรับ
 รูปเคารพพระคเณศที่พบในอัสสัมนี้ แบ่งได้เป็น 2 รูปแบบคือ ในท่าประทับนั่งและยืนรำ ลักษณะที่
 น่าสนใจประการหนึ่งของประติมากรรมรูปพระคเณศในอัสสัมก็คือ นิยมสลักภาพพระคเณศไว้บนแผ่นหิน
 ตามเพิงผา เช่น พระคเณศที่อุรวสี (Urvasī) ตอนกลางของแม่น้ำพรหม บุตรใกล้กับเมืองเกาหติ
 (Gauhati) มีภาพสลักของพระคเณศอยู่บนหน้าผา 2 องค์ สูงประมาณ 64 และ 75 เซนติเมตร
 ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา มี 4 กร หัตถ์ขวาล่างถือลูกประคำ ขวบนถือคอกบัว หัตถ์ซ้ายบนถือ
 ขวาน และซ้ายล่างถือขมม งวงหันไปทางซ้าย ปลายตะขอยู่ที่ขมม สวมสายยัชโญวิต และมงกุฎซึ่ง
 สลักอย่างสวยงาม ลักษณะของรูปเคารพทั้งสองนี้ สันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นตามชยานะในมัตสยปุราณะ
 มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16¹⁰⁶ (ดูภาพที่ 25) นอกจากนี้ ภาพสลักของพระคเณศบนเนินเขา
 กามาชะยา (Kāmākyā) เป็นภาพสลักพระคเณศประทับนั่ง 2 องค์เช่นกัน มีลักษณะคล้ายคลึงกับ
 ที่กล่าวมาแล้ว คือประทับคว่ำท่ามหาราชลีลา มี 4 กร ถือคทา คอกบัว ในหัตถ์บน และงูกับขมมใน
 หัตถ์ล่าง แต่ งวงอยู่ในลักษณะหันไปทางขวา ปลายตะขอยู่ที่ขมม (ดูภาพที่ 26) ภาพสลักของพระคเณศ
 ที่ใหญ่ที่สุดในอัสสัม คือแก่ พระคเณศที่สุกเรศวร (Sukreśvara) ภาพสลักนี้ปรากฏอยู่ทางใต้ของ
 เทวสถาน ในลักษณะของปญฺจเทวคา คือกลุ่มเทพ 5 องค์ ได้แก่ พระวิฆ्नุ พระศิวะ ศักติ สุริยะ
 และพระคเณศ ซึ่งพระคเณศมักจะปรากฏเป็นองค์แรก คงเนื่องจากต้องบูชาพระคเณศก่อนเทพองค์
 อื่น ๆ ทรงมี 4 กร ถือลูกประคำในหัตถ์ขวาล่าง และก้านคอกบัวในหัตถ์ซ้ายบน ส่วนอีก 2 กรชำรุด
 ภาพสลักนี้มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 16-18¹⁰⁷ (ดูรูปที่ 27) สำหรับรูปเคารพของพระคเณศ
 ในท่ายืนรำนั้น มีทั้งในท่ายืนรำธรรมคา และยืนรำอุษณพาทนะ คือหนู (ถือสัญลักษณ์ต่างออกไป
 คือ หัวผักกาด) พระคเณศในท่ายืนรำ ส่วนใหญ่มี 4 กร แต่ที่มี 6 กรก็มี เช่นพระคเณศที่พบบนฝั่ง

¹⁰⁶ Arun Bhattacharjee, Icons and Sculptures of Early and Medieval Assam (Delhi: S.P. Printers, 1978), pp.41-42.

¹⁰⁷ Ibid.

แม่น้ำพรรปุระ (Barpukur) พระคเณศอยู่ในท่าเต้นรำบนแท่นบัวคว่ำหงาย หัตถ์ทั้งหกชำรุด จึงไม่ทราบสัญลักษณ์ที่ถือ จ้วงหันไปทางซ้าย ที่ฐานคานข้างมีรูปบุคคลอยู่ 2 ข้าง ถือเครื่องดนตรี พระคเณศองค์นี้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 เช่นกัน¹⁰⁸ (ดูรูปที่ 28)

ในเบงกอลตะวันออกมีประติมากรรมศิลปะรูปพระคเณศประทับบนผนังของศาสนสถานชื่อ ปหรรปุระ (Paharpur) ซึ่งเป็นเทวสถานในสมัยปาละ พระคเณศประทับนั่งมี 4 กร หัตถ์ขวาบนถือกิ่งไม้ (?) ข้างบนถือตรีศูล ขวาล่างถืออักษมาลา และซ้ายล่างถืองู ที่ฐานสลักภาพหนูอยู่อย่าง คราว ๆ เครื่องประดับของพระคเณศมีไม่มากนัก บนพระนลาตมีเพียงแถบเพชรพลอยคาดอยู่ ไม่ได้ ทรงสิริมาตร์ (ดูรูปที่ 29)

ในพิพิธภัณฑ์กักกา (Dacca Museum) มีรูปเคารพพระคเณศที่น่าสนใจหลายรูป เช่นรูป เคารพพระคเณศพบที่ธานุกา (Dhānukā) ในพพทมิ (Badadighi) เป็นภาพสลักบนแผ่นศิลาลีค่า สูงประมาณ 69 เซนติเมตร พระคเณศประทับนั่งบนบัลลังก์คอกบัวในท่าปัทมาสนะ ห้อยพระบาทขวา วางบนคอกบัวเบื้องล่าง มี 4 กร หัตถ์ขวาบนถือหัวหมักกาทพร้อมใบ ขวาล่างถืออักษมาลา ข้างบนถือ ตรีศูลมีขวานติดอยู่ด้วย ส่วนหัตถ์ซ้ายล่างถือขนม ซึ่งพระองค์กำลังใส่ในช่องหยิบอยู่ที่ฐานมีรูปหนูประดับ งาขวาหัก (ดูรูปที่ 30) สิ่งที่น่าสนใจคือ ถือหัวหมักกาท ซึ่งพบได้ไม่มากนักในรูปเคารพของพระคเณศ ในอินเดีย อีกรูปหนึ่งเป็นภาพพระคเณศในท่าเต้นรำ มี 6 กร ถือสัญลักษณ์ที่แปลกออกไป เรียงตาม ลำดับดังนี้ อักษมาลา ตังกะ (ชำรุด) งาทัก ด้วยขนม หัตถ์ชำรุดและงาไม้เลื้อย (?) (กัลป-ลตา kalpa-latā?) เทนือเศียรมีข้อมะมวงมีผลมะมวง 5 ใบ ที่ฐานมีรูปหนู แผ่นภาพสลักชิ้นนี้พบจาก Deul ที่ราณีหาฏี (Rāṇihāṭī) (ดูรูปที่ 31) นอกจากนี้ก็มีพระคเณศในปางอื่น ๆ เช่น ปาง เหมัมพะ ซึ่งชูดได้จากซากโบราณสถานชื่อ รามปาล (Rāmpāl) ลักษณะส่วนใหญ่ตรงตามที่กล่าวไว้ในธยานะ คือ พระคเณศ 5 เศียร ประทับนั่งท่าลลิตาสนะบนหลังสิงห์โตคำราม แต่ละเศียรมี 3 ตา สัญลักษณ์ที่ถือเรียงตามลำดับคือ ข้างบนหัก ตลอดจนท่าปางประทานพร ถืออักษมาลา ลูกศร ตังกะ งาทัก? ปาตะ ปางประทานอภัย และขนม ถ้าดูตามสำนวนที่หักไปน่าจะถือขอช้าง¹⁰⁹ ที่แผ่นเบื้อง

¹⁰⁸Ibid., p.44.

¹⁰⁹Ibid., p.147.

หลังมีรูปพระคเณศขนาดเล็ก 6 องค์ปรากฏอยู่

จากลักษณะของภาพสลักในพิพิธภัณฑสถานที่กล่าวมาแล้ว ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นประติมากรรมนูนสูงมีแผ่นเบื้องหลัง ซึ่งเป็นลักษณะที่นิยมมากในศิลปะแบบปาละ

นอกจากนี้ในพิพิธภัณฑสถาน ยังมีรูปเคารพของพระคเณศปรากฏรวมกลุ่มกับเทพอื่น ๆ อีก เช่น ปรากฏร่วมกับพระอาทิตย์¹¹⁰ กับพราหมณ์¹¹¹ เป็นต้น

จากเทวสถานภูวนेश্বর (Bhuvaneshvara) ในรัฐโอริสสา มีประติมากรรมพระคเณศที่สวยงามองค์หนึ่ง ทำจากงาช้าง ศิลปะการแกะสลักงาช้างนั้นเป็นศิลปะที่สำคัญอย่างหนึ่งของรัฐโอริสสา ในราวตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ประติมากรรมชิ้นนี้แกะสลักอย่างสวยงาม เป็นรูปพระคเณศ ประทับนั่งห้อยพระบาทขวาอยู่บนแท่นรูปดอกบัว มี 4 กร หัตถ์ขวาล่างถืองาช้าง ในลักษณะคว่ำลง หัตถ์ซ้ายล่างถือหีบหรือหมอนำมนตร์ ส่วนอีก 2 กร ไม่อาจตีความหมายได้ ทรงเครื่องประดับมากมาย ศิราภรณ์มีลักษณะลดหลั่นเป็นชั้น ๆ ประดับด้วยสร้อยกระดิ่งเล็ก ๆ เช่นเดียวกับที่ข้อมือ ข้อเท้า และเข็มขัด ลักษณะนี้เคยพบในประติมากรรมจากโกนาร์ก ลักษณะสำคัญของประติมากรรมชิ้นนี้คือ การเน้นลดหลั่นซึ่งเป็นส่วนละเอียดต่าง ๆ เช่น ลดหลั่นของอาภรณ์ที่ทรงอยู่ ซึ่งมองเห็นจากเบื้องหลัง ลักษณะของเกศา ซึ่งทำลดหลั่นเป็นชั้น ๆ ส่วนปลายดกเป็นเปียห้อยไปด้านหลัง และลักษณะรายละเอียดของเส้นเลือดที่พระกรณ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงลักษณะที่เหมือนจริง (ดูรูปที่ 32) พระคเณศองค์นี้จัดอยู่ในศิลปะกรรมสมัยราชวงศ์กังกา (Ganga dynasty) อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 19-20¹¹²

¹¹⁰ Ibid., p.173.

¹¹¹ Ibid., p.60-61.

¹¹² Aschwin Lippe, The Freer Indian Sculptures (Washington:

Bruder Hartmann Company, 1970), p.45.

อินเดียนาคใต้ คินแดนทางภาคใต้ของอินเดีย เรียกว่า แหลมเคคชาน หรือ ทักษิณภ
มีทิวเขาวันธัยคั่นไว้จากคินแดนทางภาคเหนือ ซึ่งแต่ก่อนเรียกว่า แคว้นฮินคุสถาน ภูมิภาคส่วนใหญ่
เป็นที่ราบสูง เต็มไปด้วยภูเขาและหังแล้ง คินแดนทางตะวันออกเฉียงใต้ของแหลมเคคชาน เป็น
ที่ราบกว้างใหญ่ อันเป็นที่อยู่ของชนชาติทมิฬ ซึ่งมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง

ในคินแดนตอนใต้ของเทือกเขาวันธัยนี้ ได้ปรากฏหลักฐานการนับถือลัทธิไศวนิกายมาเป็น
เวลานานแล้ว โดยมีความรุ่งเรืองอย่างสูงสุดตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.1000 เป็นต้นมา และอิทธิพลก็ได้
เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เช่นเดียวกับลัทธิไวษณพิกาย วรรณคดีต่าง ๆ ของอินเดียนาคใต้ล้วนกล่าวสรรเสริญ
พระศิวะ และกล่าวถึงความรักและศรัทธาอย่างยิ่งในพระองค์ โดยเฉพาะวรรณคดีของสมัยสังคม
(Sangam) กล่าวถึงพระศิวะว่าเป็นเทพสูงสุด

ราชวงศ์จาลุกยะ (Chālukya) มีอำนาจขึ้นในแหลมเคคชานในราว พ.ศ.1093-1185
มีเมืองหลวงอยู่ที่ พาทามิ (Bādāmi) ในสมัยแรก ๆ ของราชวงศ์นี้นับถือศาสนาฮินดูทั้งไวษณพิกาย
และไศวนิกาย แต่สมัยต่อมาลัทธิไวษณพิกายได้ค่อย ๆ เสื่อมความนิยมลงเหลือเพียงลัทธิไศวนิกาย
เท่านั้นที่ยังเป็นที่นิยมอยู่ ประติมากรรมในสมัยนี้มีการแกะสลักอย่างสวยงาม ประดับอยู่ตามส่วนต่าง ๆ
ของสถาปัตยกรรมอย่างมีระเบียบ และมีระยะที่พอเหมาะ ไม่อัดแน่น ศาสนสถานที่สำคัญได้แก่ศาสน
สถานที่ไอโฮเล (Aihole) พาทามิ (Bādāmi) ศิลปกรรมในตอนปลายบางส่วนได้รับอิทธิพลจาก
ราชวงศ์ปัลลวะ (Pallava) ซึ่งมีอำนาจขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 12 มีเมืองหลวงตั้งอยู่ที่ กาญจิ
ปุรัม (Kāñchipuram) ประติมากรรมสมัยปัลลวะบางส่วนได้อิทธิพลมาจากศิลปะคุปตะ แต่ใน
ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ประติมากรรมปัลลวะมีการออกแบบอย่างสวยงาม ซึ่งแตกต่างจากสมัย
คุปตะในด้านรูปร่างที่เพรียวมาก และมีการเคลื่อนไหวอย่างอิสระ รูปเคารพของเทพและมนุษย์มี
ลักษณะที่มีความเมตตากรุ่นอย่างยิ่ง สามารถทำรูปสัตว์ต่าง ๆ ได้อย่างดียิ่ง¹¹³

¹¹³Vasudeva S. Agrawala, The Heritage of Indian Art (Bombay:
The Times of Indian Press, 1964), pp.22-23.

ศิลปกรรมในอินเดียที่สำคัญอีกสกุลหนึ่ง คือ สกุลช่างในสมัยโจฬะและปาณฑยะ (Chola and Pāndya) ซึ่งเป็นสมัยที่ดินแดนทางภาคใต้ของอินเดียมีอำนาจมากที่สุดเท่าที่เคยมีมา¹¹⁴ สมัยนี้เป็นสมัยที่สถาปัตยกรรมและประติมากรรมรูปเคารพเจริญรุ่งเรืองที่สุด ลักษณะของประติมากรรมมีขนาดเล็กลง แต่มีส่วนประกอบต่าง ๆ เพิ่มขึ้น แต่ในบางแห่งก็มีลักษณะของประติมากรรมหยาบ ๆ ไม่ปราณีต ทำให้ประติมากรรมมีลักษณะปราศจากชีวิตจิตใจ มีส่วนศักดิ์และส่วนปลุกย่อยที่เปลี่ยนแปลงไป

แม้ดินแดนแถบอินเดียใต้จะนับถือพระศิวะเป็นเทพสูงสุด มีการเคารพบูชาในลักษณะที่มีความเลื่อมใสศรัทธาในขั้นสูง นิยมสร้างรูปเคารพพระศิวะในรูปแบบต่าง ๆ อย่างมากมาย แต่เราก็ได้พบรูปเคารพของพระคเณศเป็นจำนวนไม่น้อยเช่นกัน เนื่องจากพระคเณศเป็นเทพโอรสของพระศิวะ และเป็นเทพในลัทธิไศวนิกายเช่นเดียวกัน ทั้งนี้ยังเนื่องจากพระองค์ทรงเป็นเทพผู้สามารถขจัดอุปสรรคต่าง ๆ จึงได้รับความนิยมค่อนข้างสูงเช่นกัน ในอินเดียใต้นั้นรู้จักพระคเณศในนามว่า पुलิเยร์ (Pulliar) ซึ่งมาจากคำว่า พิลิเยร์ (Pilleyar) อันเป็นภาษาทมิฬแปลว่า ลูกชาย¹¹⁵

รูปเคารพพระคเณศในอินเดียใต้ส่วนใหญ่มีประทับนั่ง แต่บางครั้งก็อาจอยู่ในท่ายืน หรือเตมว้า มีลักษณะอ้วนพุงพลุ้ย มีกายสีขาว (เนื่องจากขี้เถ้าของมูลโค) มักมี 4 กร หัตถ์ขวาข้างหนึ่งถือดอกกุหลุม (อังกฤษ) (อันเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะและพระนางปารวตีด้วย) หัตถ์ซ้ายข้างหนึ่งถือปาสะ พระคเณศจึงได้ชื่อว่า "อังคุสปัจฉมินทิ (Angusapachamīndi)" หมายถึงผู้ถือดอกกุหลุมและปฉัม (pacham - เชือกปาส) หัตถ์ขวาอีกข้างหนึ่งถืองาหูก หัตถ์ซ้ายถือขมโมทกะ ของโปรดของพระคเณศ จนได้ชื่อว่า "โมทกปิริยัน (Modakapiriyān)" ส่วนปลายงวงมักจะอยู่ที่ขม¹¹⁶ สัญลักษณ์อื่นที่อาจพบได้บ้างไม่มากนักคือ ขวาน ซึ่งอาจอยู่แทนที่ขอช้าง

¹¹⁴ S.R. Balasabrahmanyam, Early Chola Art Part I, (India: Sangam Press Private Ltd., 1966), p.7.

¹¹⁵ G. Jouveau Dubreuil, Iconography of Southern India (Delhi: Delux Offset Printers, 1978), p.40.

¹¹⁶ Ibid., p.43.

รูปเคารพของพระคเณศสมัยจาลุยกะส่วนมากเป็นประติมากรรมศิลา เช่น พระคเณศจาก ถ้ำพาทามิในเคชานตอนใต้ อายุราว พ.ศ.1163 ภาพพระคเณศประทับนั่ง ทามหาราชสีลา หัน พระบาทซ้ายอยู่ข้างที่ประทับของทศคามทิสุมรตินี เทนือที่ประทับของคณะทางค่านซ้ายของนาง ทศกาเป็นรูปของกรรติเกยะเทพแห่งสงคราม ประทับอยู่เหนืออนกยุง อีกด้านเป็นรูปพระคเณศคั่งที่ ปรากฏ ก็มี 2 กร ถือด้วยขมมค้วยหัตถ์ซ้าย และงาทักทางหัตถ์ขวา ทรงมงกุฎเตี้ย ๆ รูปคอกบัว (ดูรูปที่ 33) เชื่อกันว่าภาพนี้เป็นภาพพระคเณศที่ปรากฏเป็นครั้งแรกในอินเดียได้¹¹⁷ โดยปกติแล้ว มักปรากฏร่วมกับเทพมารดาทั้งเจ็ด

ในสมัยปัลลวะ พบรูปเคารพพระคเณศไม่มากนัก ที่ตริจิโนโปลีและวัลลัม (Trichinopoly and Vallam) มีภาพนูนต่ำของพระคเณศอยู่บนเสาหินในวัด อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ที่ ตริจิโนโปลีมีรูปเคารพขนาดใหญ่ของพระคเณศอยู่ ในถ้ำ แต่ไม่มีจารึก พระคเณศประทับยืนล้อมรอบ ด้วยคณะ สัตว์สัญลักษณ์ที่ถืออยู่สังเกตได้ยาก เพราะศิลายอยู่ในลักษณะสี่กรรอน แขนหักไปข้างหนึ่ง ประติมากรรมชิ้นนี้อยู่ข้าง ๆ สุพรมณียะใกล้แท่นบูชาของพระศิวะ ส่วนที่วัลลัม (Vallam) นั้นมีรูปเคารพ พระคเณศอยู่ในท่าประทับนั่ง งวงหันไปทางขวา ต่างไปจากที่มักปรากฏในปัจจุบัน ไม่ได้ถือสัญลักษณ์ ปาละ และอังกุละซึ่งเป็นที่นิยม แต่ถือบางสิ่งที่แปลกออกไป ซึ่งอาจจะเป็นงาทัก (ดูรูปที่ 34) จาก รูปเคารพทั้งสองนี้ ไม่ปรากฏหนู ราชพาหนะของพระคเณศ เนื่องจากเทวสถานในดินแดนทมิฬก่อน หนึ่งพุทธศตวรรษที่ 17 นั้น ไม่ปรากฏการทำพาหนะเลย ไม่ว่าจะเป็นนกยูงของสุพรมณียะ (ขันธ-กุมาร) หงส์ของพระพรหม หรือนกแก้วของกามเทพ แม้แต่พระศิวะก็ไม่อยู่ในลักษณะทรงโค ยกเว้น เจ้าแมกาลี เพียงองค์เดียวที่ขี่หลังสิงห์โต กล่าวได้ว่าการทำรูปพาหนะถูกับเทพต่าง ๆ นั้นนิยมอยู่ ในอินเดียเหนือและฝั่งเข้ามาสู่อินเดียใต้ประมาณพุทธศตวรรษที่ 17¹¹⁸

¹¹⁷Aschwin de Lippe, Indian Mediaeval Sculpture (Netherland: North Holland, 1978), p.138.

¹¹⁸op. cit., p.43.

ในสมัยโจฬะเป็นช่วงที่เราได้พบรูปเคารพพระคเณศจำนวนมาก ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมสำริด ซึ่งเป็นที่นิยมสร้างกันอย่างจริงจังในสมัยนี้ (ราวพุทธศตวรรษที่ 15) ในขณะเดียวกันในช่วงแรกก็ปรากฏภาพสลักศิลารูปพระคเณศประทับศาสนสถาน มีลักษณะได้สัดส่วนที่สวยงามภาพหนึ่ง ได้แก่ ประติมากรรมปูนสูงของพระคเณศและบริวาร ที่เทวสถานพรหมปุริศวร (Brahmapurisvara) ในแคว้นพุลละมันไคย (Pullamangai) เป็นลวดลายประดับช่องประตู แสดงถึงการสรรเสริญพระคเณศ ภาพพระคเณศประทับนั่งบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย (ซึ่งเป็นที่นิยมเช่นกันในสมัยนี้) ด้วยทามหาราชลีลาทรงมี 4 กร (มองเห็นสัญลักษณ์ได้ไม่ชัดเจน) ที่ช่องคานข้างมีรูปคณะผู้ภักดีกำลังร้องเพลง) เล่นดนตรีและจุพาทนะของพระคเณศ คือ หนู อยู่ (คูรูปที่ 35) ภาพสลักชิ้นนี้มีอายุประมาณ พ.ศ.1453-1463¹¹⁹

ประติมากรรมสำริด ซึ่งมีจำนวนมากนั้น ส่วนใหญ่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ ประทับยืนบนภัทราสนะ (bhadraśana) ซึ่งมีฐานปัทมาสนะ หรือฐานกลมธรรมดา ซ้อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง มี 4 กร ถืออังกูสะ ปาตะ ถ้วยขนม และงาหัก งวงมักหันไปทางซ้ายและอยู่ที่ถ้วยขนม สวมมงกุฎรูปกรวยแหลม ภายใตยชฎีมีวิหคพระองศาซ้าย ภายใตยอูรพันระ ซึ่งคล้ายกับเป็นส่วนหนึ่งของอนาถ มีแถบผาผูกเป็นโบว์อยู่ 2 ข้างองค์ (คูรูปที่ 36 , 37) ลักษณะเหล่านี้จะเป็นรูปแบบพื้นฐานของประติมากรรมรูปพระคเณศสำริดในอินเดียภาคใต้สืบต่อมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 22 แต่มีรายละเอียดต่างกันไปเล็กน้อย (คูรูปที่ 38)

พระคเณศในศาสนาอื่น

นอกจากพระคเณศจะเป็นเทพที่สำคัญที่สุด มีบทบาทมากที่สุดของชาวฮินดู ไม่ว่าจะนับถือลัทธิใดโดยเฉพาะแล้ว ยังปรากฏว่าพระคเณศมีบทบาทสำคัญในศาสนาอื่นอีกด้วย คือ

ศาสนาเชน พระคเณศปรากฏในวรรณคดี และศิลปะของศาสนาเชนในยุคหลังลงมา โดยเป็นที่นิยมอยู่ในลัทธิ ศเวตามพร (Svetambara) ปรากฏพระองค์ในฐานะยักษ์ ที่มีชื่อว่า ปารศวยักษ์ (Pārśvayaksa) หรือ ธรรมเมทรา (Dharmendrā) มีลักษณะที่สังเกตได้ชัดคือ

¹¹⁹ Lippe. op. cit., p.173.

นาคปรก และประทับบนหลังเต่า นอกจากนี้พระคเณศยังถูกจัดเป็นเทพองค์หนึ่งในศาสนาเชน มี 2, 4, 6, 8, 18 หรือ 108 กร ถือของต่างกัน ที่สำคัญคือ ขวาน ขนโมหทะ ทำปางวรหะ และปางประทานอภัย มีพาหนะคือ หนู¹²⁰ ได้พบรูปเคารพของพระคเณศในถ้ำเซนต์ อูหยคิริ และ มันทคิริ ในแคว้นโอริสสา วรรณคดีเช่นที่กล่าวถึงพระคเณศที่เก่าที่สุด พบอยู่ในอภิทาน-จินตามณี ของเหมจันทรา มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17¹²¹

พุทธศาสนา ศาสนาพุทธได้ยอมรับนับถือพระคเณศ ด้วยความมีชื่อของพระคเณศในทาง ที่เป็นสิทธิดาตา หรือผู้ประทานความสำเร็จ ดังที่ปรากฏบทสวดต่อพระคเณศในมนตราที่ลี้กลับ เรียกว่า กณปติ-หฤทยะ (Gaṇapati-hṛdaya)¹²² ในสาธนะบรรยายไว้ว่าชาวพุทธนับถือพระคเณศ ทั้งในด้านการทำลายและในลักษณะที่ให้คู่พระโยชน ได้พบรูปเคารพของพระคเณศในประติมากรรม ทางพุทธศาสนาสมัยคุปตะตอนปลายเช่นที่ สารนาถ เป็นภาพตอนที่พระพุทธรูปรับนิพพาน จะมีภาพ ของพระคเณศทรงหนูปราภอยู่ด้วยกับเทพอื่น ๆ แต่ในตอนนี้พระคเณศยังไม่เป็นเทพในพุทธศาสนา แต่ ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของ 2 ศาสนา ในสมัยต่อมาเราจึงพบภาพของพระคเณศในรูป ของเทพทางพุทธศาสนา มีชื่อว่า วินายกะ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นศาสดาในศาสนาฮินดูที่ชื่อ วินายกะ เช่นกัน รูปเคารพของพระคเณศที่พบในพุทธศาสนายุคแรก ๆ จะมีฐานะค่อนข้างต่ำ โดยจะพบภาพ ของพระองค์หมอบอยู่ใต้บัลลังก์คอกบัว มีเทพในพุทธศาสนาประทับอยู่ ประติมากรรมรูปหนึ่งพบใน เบงกอล มีภาพของพระคเณศอยู่ใต้บัลลังก์ของเทพทางพุทธศาสนา ชื่อ ภฤกฏี-ตารา หรืออยู่ใต้บัลลังก์ ของ พรหมศวร¹²³ ในสาธนะบทหนึ่งของสาธนะมาลา กล่าวถึงเทพผู้รักษาของลัทธิลี้กลับ คือ อปราชิตา เทียบบอญบนพระคเณศด้วย

¹²⁰R.S. Gupte, Iconography of the Hindus, Buddhists and Jains (Bombay; Leaders Press Private Limited, 1972), p.184

¹²¹Y. Krishan, op. cit., pp.299-300.

¹²²Alice Getty, op. cit., p.37.

¹²³Alice Getty, op. cit., pp.37-38.

ลักษณะรูปเคารพของพระคเณศในพุทธศาสนา มีตัวอย่างที่น่าสนใจดังนี้

1. พระคเณศกับเทพีพรรณศวรี (Parnasabari) เทพีพรรณศวรี เป็นเทพีของกลุ่มเทพมหายาน พระองค์เป็นเทพีในตระกูลอักษะ และ อโมหสัทธิ มักจะปรากฏองค์ในลักษณะยืนเหยียบพระคเณศ ในคัมภีร์สาธนามาลามีสาธนะและธยานะที่กล่าวถึงพระองค์ในลักษณะที่แตกต่างกันบ้าง ในมนตรีกล่าวว่าพระองค์เป็นไพสัจฉิ (Paisāchi) คือ เป็นยักษ์และผู้ปราบปรามการระบาคของโรคภัย จึงอาจอธิบายได้ถึงสาเหตุที่พระองค์ยืนเหยียบอยู่บนพระคเณศ อันเป็นตัวแทนของอุปสรรค ซึ่งประจุโรคภัย เทพีมีกายสี่เหลี่ยม มี 3 พักตร์ 6 กร สวมมงกุฎที่ทำจากใบไม้ ซึ่งทำให้สันนิษฐานว่า พระองค์อาจได้รับการบูชาจากชนเผ่าพื้นเมืองของอินเดีย ลักษณะรูปเคารพรูปหนึ่ง แสดงภาพเทพีพรรณศวรีประทับบนบัลลังก์คอกบัวในทามหาราชลิลลา พระบาทขวาห้อยลงมาวางบนเศียร เทพีมี 4 กร ถึงวัชระ ปาละ 2 กรกลางทำปัทมประทานพร โดยมีของบางอย่างอยู่ในมือ อีกข้างวางอยู่บนพระชานุ ใบหน้ามีลักษณะกริ้วโกรธ บนแทนเบ้องหน้า มีรูปบุคคลนั่งพนมมืออยู่ทางด้านซ้าย¹²⁴ (รูปที่ 39) จะพบรูปเคารพพรรณศวรีในลักษณะนี้ได้ในธิเบต และจีนด้วย

2. พระคเณศกับเทพีอปรจิตา (Aparājita) เทพีอปรจิตา เป็นเทพีในพุทธศาสนาที่น่าสนใจมาก สาธนะบทหนึ่งในสาธนามาลากล่าวว่า พระนางมีผิวกายสี่เหลี่ยมมี 2 กร 1 พักตร์ ทรงเครื่องประดับเพชรพลอยมากมาย ประทับยืนอยู่บนพระคเณศ จนได้รับฉายาหนึ่งว่า "คณปติสมากรานตา" (Gaṇapatisamākṛāntā) คือ ผู้มีชัยชนะเหนือคณปติกรชวายุภันในท่าพาด (ปาง จเปตทาน- chapetadāna) กรซ้ายถือบัวอยู่ในระดับพระอุระนิวส์และพระอุระ พระพักตร์คร่ำคร่า นึกเกลียดน่ากลัว พระนางเป็นผู้ทำลายความชั่วทั้งปวงรวมทั้งเห็นปรากฏอยู่เหนือเศียรยกขึ้นโดยหัวหน้าเทพแห่งความชั่วร้าย คือ พระพรหม พระอินทร์ และเทพอื่น ๆ พระคเณศอยู่ในท่านอน บาทขวาถูกเหยียบโดยพระบาทซ้ายของเทพี หัตถ์ทั้งสองวางอยู่บนพระชงฆ์ ลักษณะของเทพีอยู่ในอารมณ์โกรธ จากลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงการถูกเหยียดหยามเทพของฮินดูโดยเทพของพุทธศาสนา¹²⁵

¹²⁴ Bhagwant Sahai, Iconography of minor hindu and buddhist deities (Delhi: Vishal Printers, 1975), pp.239-242.

¹²⁵ Ibid., pp.235-237.

(รูปที่ 40, 41) เทพปราชิตาเป็นที่รู้จักกันดีในประเทศจีน

3. วิฆนานตกะ (Vighnāntaka) เทพในพุทธศาสนาสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับเทพอีก 3 องค์ คือ ปัทมานตกะ ยมานตกะ และปรัชญาตกะ ทำหน้าที่เป็นทวารบาลในมณฑลจะมี 2 กร 1 พักตร์ (บางครั้งมากกว่านี้) ผิวกายสีฟ้า กรซ้ายถือ ดชนีปาสะ (Tajanīpāśa) แกว่งวัชระอยู่ในกรขวา ทำทางคู่ร้าย พระเกศาสีน้ำตาลตั้งขึ้น เหยียบพระคเณศอยู่ใต้เท้า เนื่องจากพระคเณศเป็นเทพผู้ขจัดอุปสรรคของพวกฮินดู แต่ก็ใช่ว่าอุปสรรคที่นำกล้วของพุทธศาสนิกชน ยังมีเรื่องเล่าถึงว่าพระคเณศเข้าขัดขวางการเข้าถึง "สิทธิ" ของ โอติยานะ บัณฑิต (Oḍiyānapandit) ผู้ปฏิบัติธรรมตามลัทธิตันตระ ในที่สุดบัณฑิตผู้นั้นต้องสวค้อนวอนต่อวิฆนานตกะผู้ขจัดอุปสรรค ซึ่งได้มาปรากฏภายในลักษณะที่คู่ร้ายนำกล้ว มือถืออาวุธแห่งการทำลายล้าง ขบไล่พระคเณศไป¹²⁶ (รูปที่ 42)

4. กณปติฤทธยา (Gaṇapatihrdayā) เทพที่มีเศียรเป็นช้างในศาสนาพุทธตันตระ เป็นศักดิ์ของ กณปติ ในสาณะนบทหนึ่งกล่าวว่ามี 1 พักตร์ 2 กร ทำปางวรหะ และปางประทานอภัย อยู่ในท่าเต้นรำ¹²⁷

5. กณปติ (Gaṇapati) เทพในพุทธศาสนา ในสาณะนบทหนึ่งของสาณะนมาลากล่าวถึงรูปแบบของกณปติว่ามีผิวกายสีแดง 1 พักตร์ 2 กร มีทนต์เป็นพาหนะ อยู่ในท่าเต้นรำ อรรธปรยงกะ (Ardhapyāṅka) สวมขฎ्ฐามงกุฎ และเครื่องประดับมากมาย มี 3 ตา งา 1 ข้าง หัตถ์ขวาถือกุฎฏาระ (Kuṭṭhāra) ลูกศร ประคัก (ขอช้าง) วัชระ ดาบ และศูล หัตถ์ซ้ายถือ มุขละ (Mūṣala) คันศร ขฎ्ฐาวางกะ กपालะเบือนเลือด กपालะมีเศษเนื้อแห่งกรังถิคืออยู่ และภฏากะ (Phaṭaka) ทรงหนุญบนคอกบัวสีแดง¹²⁸

¹²⁶ Benoytosh Bhattacharyya, The Indian Buddhist Iconography (Calcutta: Sri Ramakrishna Printing Workes, 1968), pp.180-181.

¹²⁷ Ibid., p.349.

¹²⁸ Ibid., pp.348-349.

นอกจากนี้ยังปรากฏภาพพระคเณศถูกเหยียบ โดยเทมเทรกาลซึ่งเป็นเทพแห่งกฎและระเบียบ (รูปที่ 43) พระคเณศถูกเหยียบโดยพระโพธิสัตว์มัญชุศรี เทพแห่งปัญญาของธิเบต ผู้ซึ่งเป็นธยานิพุทธ-โพธิสัตว์ผู้ยิ่งใหญ่ แสดงถึงพุทธศาสนามีชัยเหนือศาสนาฮินดู¹²⁹ (รูปที่ 44)

ในสาธนะอีกแห่งหนึ่งกล่าวถึงพระคเณศในฐานะเป็น "ลัทธิ" คือผู้สร้างความสำเร็จและขจัดอุปสรรค ในเอเชียตอนเหนือ เช่นที่โกสสถาน เนปาล และธิเบต จัดให้พระคเณศเป็นทวารบาล อยู่คู่กับเทมเทรกาล เหนือประตูทางเข้าวัดทั้งในศาสนาพุทธและฮินดู พระคเณศจะมี 2 กร บางแห่งทำเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนัง อยู่เหนือประตูทางเข้าหลักของโบสถ์¹³⁰

สรุปแนวความคิดเกี่ยวกับพระคเณศในอินเดีย

จะเห็นได้ว่า พระคเณศเป็นเทพที่มีชื่อเสียงที่นิยมแพร่หลายมากที่สุดองค์หนึ่งในอินเดีย อาจมากกว่าพระศิวะ หรือวิษณุ เสียอีก เพราะเทพทั้งสองนั้น แม้จะเป็นเทพสูงสุดของลัทธิใหญ่ 2 ลัทธิ ในศาสนาฮินดู คือ ไศวนิกาย และไวษณพนิกาย แต่เทพทั้งสองก็เป็นเทพที่มีอำนาจเป็นที่นิยมเฉพาะในลัทธินั้น แต่พระคเณศเป็นเทพที่ชาวฮินดูไม่ว่าลัทธิใดก็นับถือกันทั้งนั้น อาจแตกต่างกันเพียงลักษณะของรูปเคารพและรายละเอียดปลีกย่อยอื่น ๆ นอกจากนี้ศาสนาอื่น ๆ นอกจากศาสนาฮินดู ก็ยังรับเอา พระคเณศไปเป็นเทพองค์หนึ่งของตน ทั้งศาสนาเชน และพุทธศาสนา ดังนั้น พระคเณศจะเป็นเทพที่มีผู้เคารพนับถือที่ต่างลัทธิมากที่สุด กล่าวได้ว่าเป็น "เทพสากล"(Universal God) ที่เดียว

สาเหตุที่ทำให้พระคเณศมีชื่อเสียงมากมายเช่นนี้ ก็เนื่องมาจากเหตุผลหลัก คือ แนวความคิดหลักประการสำคัญ นั่นคือ การเป็นเทพแห่งอุปสรรค ผู้สามารถสร้างอุปสรรคให้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ สัตว์ เทวดา มารร้ายต่าง ๆ และขณะเดียวกันก็สามารถขจัดสิ่งกีดขวาง หรืออุปสรรคทั้งปวงได้ หรือกล่าวได้ว่า พระคเณศเป็นเทพผู้ประทานความสำเร็จให้แก่บุคคลผู้ทำพิธีกรรม บูชาเป็นที่พอพระทัย

¹²⁹Alice Getty, op. cit., pp.44-45.

¹³⁰Ibid., p.42.

ไม่ว่าจะเป็นความสำเร็จในกิจการประเภทใดก็ตาม ทุกด้าน ทุกประเภท (ยกเว้นในการเผาศพ) พระคเณศจึงถูกยกย่องว่าเป็นเทพเจ้าในด้านต่าง ๆ มากมาย เช่น เทพแห่งศิลปวิทยา (ประทานความสำเร็จในการศึกษาศิลปวิทยาทุกแขนง) เทพแห่งความฉลาดรอบรู้ เทพแห่งอักษรศาสตร์การประพันธ์ เทพประจำหมู่บ้าน ประจำเรือน เทพแห่งการเก็บเกี่ยว ประทานความอุดมสมบูรณ์ เทพผู้คุ้มครองป้องกันขัดขวางสิ่งชั่วร้ายทั้งปวงหรือกล่าวได้ว่า พระคเณศเป็นเทพแห่งจักรวาล ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากแนวความคิดหลักประการสำคัญคงได้กล่าวมาแล้ว

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รูปเคารพพระพิฆเนศวร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ศาสนาพราหมณ์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นักปราชญ์บางท่านเชื่อว่าการติดต่อกันระหว่างประชาชนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กับ ประเทศอินเดียมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่หลักฐานทางโบราณคดียังไม่ปรากฏแน่ชัดนัก จนประมาณพุทธศตวรรษที่ 7-8 จึงมีการติดต่อกันมากขึ้น มีพระภิกษุและพวกพราหมณ์ ตลอดจนผู้มีความรู้ เดินทางเข้ามามากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทำให้เกิดมีหลักฐานทางวรรณคดี คือศิลาจารึกภาษาสันสกฤตขึ้น ในพุทธศตวรรษที่ 8 และทางศิลปะ คือพระพุทธรูปตามแบบศิลปะอมราวดี ทางภาคใต้ของอินเดีย อันอาจมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 9¹

วิธีการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียในภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น เป็นไปอย่างสงบ ในชั้นต้นพวกพ่อค้าชาวอินเดียคงเดินทางมาก่อน เข้าทำการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของ จนกระทั่งตั้งหลักแหล่งลงตามเมืองท่าต่าง ๆ เพื่อคอยผูกฉวยผลประโยชน์ไปยังประเทศอินเดีย ต่อจากนั้นพวกพราหมณ์ และพวกพระภิกษุในพระพุทธศาสนาชาวอินเดียก็คงเดินทางออกมาบ้าง บุคคลทั้งสองจำพวกนี้เป็น บุคคลที่เหมาะสมที่สุดที่จะเผยแพร่อารยธรรมชั้นสูงของอินเดีย ซึ่งคงมาจากทั่วทุกภาคในอินเดีย แต่ภาคใต้นั้นมีมากที่สุด² เราได้พบร่องรอยและหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวเนื่องกับศาสนาพราหมณ์ตั้งแต่

¹ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ.2000 คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยจัดพิมพ์, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัชมณเฑียร, 2522), หน้า 5.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 6-9.

ราวพุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมา³

จากการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียทำให้เกิดมีอาณาจักรเล็ก ๆ ขึ้นทั่วไปในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาณาจักรที่สำคัญและเก่าแก่ที่สุดในดินแดนแถบนี้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 ก็คืออาณาจักรฟูนัน ศูนย์กลางของอาณาจักรนี้เดิมเชื่อกันว่าคงตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ หรือที่ราบปากแม่น้ำโขง มีอาณาเขตรอบคลุมไปถึงประเทศเวียดนามภาคใต้ ลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลางตลอดจนส่วนใหญ่ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และแหลมมลายูในปัจจุบัน มีผู้สันนิษฐานว่าศูนย์กลางดั้งเดิมของอาณาจักรฟูนัน อาจตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในบริเวณเมืองอุทอง⁴ เมืองท่าที่สำคัญของอาณาจักรคือ เมืองออกแก้ว (Oc-èò) ในแหลมโคชินไชนา ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศเวียดนาม อาณาจักรฟูนันได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในแหลมอินโดจีนถึง 500 ปี และได้แตกสลายลงในราวปี พ.ศ. 1100-1150⁵ ศาสนาที่นับถืออยู่ในอาณาจักร มีทั้งศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย และไวษณพนิกาย รวมทั้งพุทธศาสนาเถรวาทที่หันมาใช้นิกายมหายานที่ใช้นิกายสันสกฤตด้วย ซึ่งต่อมาถูกรวมเข้าอยู่ในอำนาจของอาณาจักร

เขมร

นอกจากนี้อาณาจักรอื่นที่ค่อย ๆ เจริญรุ่งเรืองขึ้นมียุคอีกมากทั้งในบริเวณคาบสมุทรอินโดจีน บริเวณแหลมมลายู และบริเวณหมู่เกาะต่าง ๆ เช่น อาณาจักรทวารวดี อาณาจักรเขมร อาณาจักรศรีเกษตร และพม่า อาณาจักรศรีวิชัย และอาณาจักรมณฑปาคิต เป็นต้น

³ ผาสุข อินทราวุธ, "อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย," เอกสารประกอบการบรรยายการอบรมมัคคเทศกรรณที่ 7 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523), หน้า ๗-29.

⁴ ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, เรื่องเดิม, หน้า 11.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

ดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับอารยธรรมอินเดียแล้วก็ได้นำมาดัดแปลงแก้ไข ผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมทางสังคมของตน เกิดมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้น เช่นเดียวกับทางด้านศาสนา ซึ่งชาวอินเดียได้นำลัทธิศาสนาที่ตนนับถือเข้าไปในดินแดนเหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศาสนาพราหมณ์ลัทธิต่าง ๆ ทำให้ประเทศเหล่านี้ซึ่งบางแห่งยังคงนับถือผีสังเวทศา หรืออาจนับถือพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน ซึ่งมีการนับถือเทพและเทพียอยู่แล้ว รับเอาวัฒนธรรมทางลัทธิศาสนาพราหมณ์ ทั้งในด้าน การประกอบพิธีกรรม เทพนิยาย เรื่องเล่าและการนับถือเทพเทพีของศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระพิฆเนศวร ซึ่งเป็นที่นิยมนับถือกันมากในหมู่พ่อค้าอินเดีย เมื่อจะเดินทางไปค้าขายแดนไกลก็มักจะนำรูปเคารพของพระพิฆเนศวรไปด้วย เพื่อประทานความสำเร็จในการเดินทางและการค้าขาย ดังนั้นในดินแดนที่ติดต่อกับพ่อค้าชาวอินเดีย จึงมักพบรูปเคารพของพระพิฆเนศวร ทั้งขนาดใหญ่ซึ่งมักสลักจากหินหรือหล่อจากสำริด และขนาดเล็กซึ่งทำด้วยโลหะ เช่นสำริดหรือตะกั่ว รูปเคารพขนาดเล็ก คงเป็นของที่พวกพ่อค้านำติดตัวเข้ามา ส่วนขนาดใหญ่คงเป็นของพวกนักบวชที่ใช้สำหรับบูชาในกลุ่มนักบวช แต่แรกนั้นคงนำเข้ามาจากอินเดีย ต่อมาก็สร้างขึ้นโดยชนพื้นเมืองเลียนแบบของเก่าในช่วงแรก และค่อย ๆ พัฒนาขึ้นโดยมีคตินิยม และรูปแบบศิลปะพื้นเมืองเข้าผสมผสานตามมาแต่ละภูมิภาค เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นขึ้น

พม่า

พม่านั้นเป็นประเทศแรกทางตะวันออกที่พวกฮินดูอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามา โดยเฉพาะจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย โดยข้ามอ่าวเบงกอลมาขึ้นฝั่งที่พม่าตอนใต้ ซึ่งเป็นดินแดนของชนชาติมอญ ที่ยอมรับนับถือพุทธศาสนามาแต่โบราณ มีเมืองที่สำคัญคือ เมืองสุธัมมวดี หรือสุธัมมปุระ คือเมืองสะเทิม หรือฉะทน ที่ปากแม่น้ำสะโตง แต่แรกก็โคปร่องรอยของศาสนาพราหมณ์ในดินแดนแถบนี้เช่นเดียวกัน เราได้พบหลักฐานโบราณวัตถุรูปเคารพของเทพในศาสนาพราหมณ์จำนวนมาก เช่น พระวิฆณุ พระพรหม พระคเณศ และเทพอื่น ๆ มีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 แต่เทพในศาสนาพราหมณ์เหล่านี้จะถูกห้ามไม่ให้เข้ามาในเขตพุทธสถานเลย⁶ ตรงกันข้ามกับในพม่าตอน

⁶ Alice Getty, Ganēśa (New Delhi: Mehta Offset Works, 1971),

เหนือ ๗ เมืองพุกาม (Pagan) ซึ่งนับถือพุทธศาสนาเถรวาทและตันตระ มีการนับถือเทพและเทพีมาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 เมื่อศาสนาพราหมณ์แพร่กระจายไปถึงภาคเหนือ ก็มีการยอมรับเทพและเทพีในลัทธิศาสนาพราหมณ์เข้าไปนับถือควบคู่กันไป

อย่างไรก็ตามศาสนาพราหมณ์ไม่ได้เป็นศาสนาประจำชาติ หรือมีความสำคัญมากสำหรับประชาชนส่วนใหญ่ หากแต่มีเพียงกลุ่มชนบางกลุ่มที่นับถือศาสนานี้ ส่วนใหญ่เป็นพวกไวษณพิกาย ซึ่งนับถือพระวิษณุเป็นใหญ่ เทวสถานฮินดูในพม่าโบราณซึ่งมีเพียงแห่งเดียวคือ นัต-หลวง-กยวง (Nat-hlaung kyaung) ซึ่งอยู่ที่พุกามมีพระวิษณุเป็นประธาน นอกจากนี้เราได้พบรูปสลักของวิษณุอีกจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ มอว์ซาเกา (Hmauza) หรือที่รู้จักกันแต่เดิมว่า ฟิสสุนัมโย (Bissunamyō) ได้พบรูปเคารพพระวิษณุศิลปะต่าง ๆ กันอย่างน้อย 3 รูปแบบ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 โดยพบร่วมกับรูปพระคเณศ พระพรหม และเทพฮินดูอื่น ๆ เช่นเดียวกับที่ เมอกุย (Mergui) ในรัฐเทนเนสเซอริม (Tennasserim)⁷

รูปเคารพพระคเณศ ในศิลปะพม่า พม่ารู้จักพระคเณศ ในชื่อที่เก่าที่สุด คือ มหาพิณายปุรทา (Mahāpinay purhā) อันเป็นต้นกำเนิดของชื่อ "มหาพิณาย"⁸ ได้พบรูปเคารพของพระองค์เป็นจำนวนมากบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ ซึ่งเป็นบริเวณเมืองท่าที่มีการติดต่อค้าขายกับชาวอินเดีย รูปเคารพส่วนใหญ่ก็มีขนาดเล็กและทำขึ้นอย่างหยาบ ๆ เหมาะสำหรับการนำติดตัวไปมาในการเดินทาง

ที่พุกามได้พบรูปพระคเณศขนาดเล็กจำนวนมาก และพบในส่วนที่เก็บอัฐิธาตุ ร่วมกับพระพุทธรูป มีทั้งที่ทำจากศิลา ไมกา หินปูน สักริด ดินเผา และปูนพลาสเตอร์ (รูปที่ 45) บางองค์มีการทาสี

⁷ Nihar Ranjan Ray, Brahmanical Gods in Burma (Calcutta: Calcutta University Press, 1932), pp.8-9.

⁸ Gordon H. Luce, Old Burma and Early Pagan Vol.I (Germany: J.J. Augustin, 1969), p.205.

ประทับนั่งในท่าปัทมาสนะ หรือมหาราชลีลา บางองค์มีลักษณะพุงพลุ้ย มี 4 กร มีงาทั้งสองข้าง สัญลักษณ์ที่ติดนั้น หัตถ์บนอาจถือ ขอ จักร ผลไม้ หรือ สังข์ หัตถ์ล่างจับที่งวง หรือพระนาภี บางทีหัตถ์ขวาล่างถือลูกประคำ หรือท่าพาปางมารวิชัยข้างหนาแทนมีรูปหนู หรือพังพอน⁹

จากพุทธกัมมภาพพระคเณศอีก 2 รูป เป็นภาพพิมพ์ขนาดเล็ก ซึ่งพบเป็นจำนวนมากในพุทธมณฑลจะเป็นของที่พ่อค้าอินเดียนำติดตัวมา ขึ้นที่หนึ่ง สลักจากศิลาลายหายาบ ๗ อยู่ในสภาพสึกกร่อน พระคเณศประทับนั่งท่าปัทมาสนะ มี 4 กร หัตถ์ขวาล่างถืออักษมาลา วางอยู่ในลักษณะตะแคง หัตถ์ขวาด้านบนถือตรีศูล หัตถ์ซ้ายบนถือสังข์ และหัตถ์ซ้ายล่างถือผลมาตุลึงกะ (mātu linga fruit) (รูปที่ 46) อีกชิ้นหนึ่งทำจากปูนพลาสเตอร์สีขาว มีลักษณะหายาบและสึกกร่อน พระคเณศมี 4 กร ถือสัญลักษณ์เหมือนองค์แรก แต่ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา อยู่ในสภาพชำรุด¹⁰ (รูปที่ 46)

รูปเคารพพระคเณศที่น่าสนใจที่สุดชิ้นหนึ่ง เป็นภาพพระคเณศซึ่งค้นพบจากเนินดินด้านตะวันตกของเจดีย์ โซ-มิน-กียี (So-min-gyi) ในพุทธมณฑล¹¹ เป็นภาพประติมากรรมปูนปั้นขนาดเล็ก สูงเพียง 17 เซนติเมตร ทำจากซีเมนต์สีขาว พระคเณศประทับนั่งในท่า ปัทมาสนะ พุงพลุ้ย พระกรรณมีขนาดใหญ่ วงยาวถึงพระนาภี มี 4 กร 2 หัตถ์บนถือสังข์ และตรีศูล หัตถ์ขวาล่างถืออักษมาลา หัตถ์ซ้ายล่างถือผลวิลวาหรือผลมาตุลึงกะ วางอยู่ใต้พระอุทร ที่น่าสนใจที่สุดคือ ที่คานหนาของแท่น สลักเป็นภาพจรเข้อย่างเลือน ๗ ทางคานซ้ายและขวาของแท่นเป็นเต่า และปลา ตามลำดับ ลักษณะนี้เป็นลักษณะเฉพาะ ซึ่งไม่เคยพบที่ไหนมาก่อน (โดยเฉพาะในอินเดีย) (รูปที่ 47) แต่อาจอธิบายได้ว่า เนื่องมาจากพ่อค้าชาวอินเดียได้เดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลมาค้าขายยังพม่า คงต้องผจญกับจรเข้ เต่า และสัตว์น้ำอื่น ๆ เพื่อเป็นการป้องกันภัยจากสิ่งเหล่านี้ จึงนำเข้ามาประกอบกับรูปพระคเณศ ซึ่ง

⁹Ibid., p.206.

¹⁰Nihar Ranjan Ray, op. cit., p.69.

¹¹Gordon H. Luce, loc. cit.

เป็นเทพที่พวกตนนับถือในฐานะเทพผู้บรรลกาลให้เกิดความสำเร็จ ซึ่งได้นำคิตัวเข้ามาอยู่แล้ว¹²

ที่เจดีย์ชเวซันดอร์ (Shwehsandaw) ซึ่งพระเจ้าอนิรุทธทรงสร้างขึ้นที่พุกามในพม่าตอนเหนือราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปรากฏรูปพระคเณศร่วมกับเทพอื่น ๆ อยู่ตามมุมทั้งห้าของเจดีย์ในลักษณะของเทพผู้ดูแลรักษาพุทธสถาน (รูปที่ 46) สันนิษฐานว่าภาพเหล่านี้อาจอยู่ในลักษณะของเทพ 2 องค์นั่งหันหลังชนกัน เพื่อให้องค์หนึ่งหันหน้าเข้าเจดีย์ ส่วนอีกองค์หนึ่งจะหันหน้าออกเพื่อดูแลบริเวณโดยรอบ

ในพม่าได้ปรากฏรูปเคารพของพระคเณศอีกลักษณะหนึ่ง คือ พระองค์ปรากฏร่วมกับ "ควัม-ปติ" ควัมปตินั้นเป็นอรหันต์ผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาของพม่า ลัทธิของพระองค์เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในพุกามเฉพาะช่วงหลังจากเมืองถะทอน (Thaton) เลื่อนมาลงในปี พ.ศ.1600 ควัมปตินี้ได้รับการนับถือว่าเป็นเทพแห่งเวทมนตร์คาถา ในคัมภีร์มหายะชิน (Mahayazawin) ของพม่า กล่าวถึงการสร้างรัฐ ซึ่งผู้ที่มีหน้าที่จัดสร้างได้รับความช่วยเหลือจากเทพ 6 องค์ คือ ควัมปติ อินทระ นาค ครุฑ จันตลี และประเมศวร ซึ่งปัจจุบันควัมปติก็ยังเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์การสร้างเมืองหรือวัดอยู่เสมอ¹³ ได้พบรูปเคารพของพระคเณศกับพระควัมปติในลักษณะแปลก (รูปที่ 48) จากเจดีย์กุนลอน (Guthônlon) ที่เมืองกโยกโสก (Kyauksauk) ใกล้พุกาม ในซากโบราณสถานที่ยังหลงเหลืออยู่นั้น เราได้พบประติมากรรมสำริด สูงประมาณ 4.3 เซนติเมตร เป็นรูปที่ชาวพม่าเรียกว่า ควัม-กโย: ขยั้ง:กัป (Gawam-kyo: khyān:kāp) หมายถึงพระคเณศ ซึ่งชาวพม่ารู้จักกันในชื่อ มหาพินนัย (Mahapinnai) ในลักษณะนั่งหันหลังชนกัน ซึ่งควัมปตินั้นจะมีขนาดเล็กกว่าเล็กน้อย ลักษณะพิเศษของประติมากรรมสำริดขนาดเล็กเหล่านี้ก็คือ รูปทั้งสองจะอยู่ในลักษณะยกมือปิดตา การนำรูปอรหันต์ในพุทธศาสนาและเทพในศาสนาฮินดูมาไว้ด้วยกัน เป็นลักษณะของการผสมผสานกลมกลืน นำมาใช้ในเวทมนตร์คาถา ซึ่งพม่านิยมเชื่อถือโชคลางทั้งพุทธและพราหมณ์¹⁴

¹²Nihar Ranjan Ray, op. cit., p.68.

¹³Ibid., p.16.

¹⁴Gordon H. Luce, op. cit., pp.204-205.

อย่างไรก็ตามแม้ว่าเราจะพบรูปเคารพพระพินเศวตทั้งในพม่าตอนเหนือและตอนใต้จำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่ก็มีขนาดเล็ก เนื่องจากเป็นของที่พ่อค้าชาวอินเดียนำติดตัวเข้ามาเมื่อเดินทางมาค้าขาย หรือมีฉันทน์ก็เป็นของที่ทำขึ้นโดยคนพื้นเมืองตามความต้องการของชาวอินเดีย เพื่อผลประโยชน์ในการค้า แต่รูปเคารพเหล่านี้ก็ไม่มีชิ้นใดที่น่าสนใจเป็นพิเศษ ส่วนใหญ่มีลักษณะทำขึ้นอย่างหยาบ ๗ ลักษณะทางศิลปกรรมส่วนใหญ่เป็นแบบอินเดียโบราณหลัง น่าจะมีอายุตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 14-15 ถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ 17-18¹⁵ ซึ่งเป็นช่วงที่มีการติดต่อกับอินเดียมาก

จะเห็นได้ว่าของที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏในพม่านั้น มีความน่าสนใจน้อยมาก ทั้งในด้านจำนวน และรูปแบบ เมื่อเปรียบเทียบกับที่พบในดินแดนอื่นที่มีอิทธิพลอารยธรรมอินเดีย เนื่องจากศาสนาพราหมณ์อิทธิพลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนในพม่าน้อยมาก คงจะเนื่องมาจากพุทธศาสนานิกายหินยานที่พม่านับถืออยู่นั้นไม่เข้ากันกับการนับถือเทพเจ้า ทั้งยังปฏิเสธและต่อต้านแนวความคิดเรื่องเทพและเทพีทั้งสิ้น ต่างจากประเทศอื่นที่มีการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานอยู่แล้ว ทั้งสองศาสนาต่างก็มีการนับถือเทพจำนวนมากเหมือนกัน จึงผสมผสานกันได้เป็นอย่างดี ในพม่านั้นอนุญาตให้พราหมณ์ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาของตนได้ แต่ไม่ยอมอนุญาตให้เทพของศาสนาพราหมณ์เข้าไปยังเขต พุทธสถานอันศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุนี้ศาสนาพราหมณ์จึงไม่รุ่งเรืองในประเทศพม่า

จัมปา

อาณาจักรจัมปามีกำเนิดสืบต่อมาจากอาณาจักรลินยี มีอาณาเขตทางทิศใต้จรดอาณาจักรพูนัน จกหมายเหตุจันกล่าววว่าอาณาจักรลินยีตั้งขึ้นในราว พ.ศ. 735¹⁶ จนกระทั่งราวต้นพุทธศตวรรษที่ 12 ชื่อจัมปาจึงปรากฏเป็นครั้งแรกในจารึก หลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าศูนย์กลางอำนาจของจัมปาอยู่ใต้เมืองเวลงไปเล็กน้อย ในมณฑลกวานหน่าปัจจุบัน อาณาจักรจัมปาถูกแบ่งออกเป็นหลายแคว้น ตามที่ราบริมฝั่งทะเลจังหวัดกว๋างนัม (Quang-nam) ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของโบราณสถาน ณ

¹⁵ Nihar Ranjan Ray, op. cit., p. 73.

¹⁶ ม.จ. สุกัทธิศ กิตกุล, เรื่องเดิม, หน้า 118.

ตราเกี้ยว (Tra-Kieû) มิเซิน (Mi-sön) และคงเคื่อง (Dong-Düöng) จะเป็นดินแดน
ศักดิ์สิทธิ์ของอาณาจักรจัมปา

ศาสนาในอาณาจักรจัมปานั้น มีทั้งการนับถือศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์ ศาสนาพุทธซึ่ง
เข้าไปสู่อินโดจีนตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 10 ได้ปรากฏความนิยมขึ้นในจัมปาตั้งแต่ในช่วงแรก ๆ นี้และ
ได้เจริญขึ้นควบคู่ไปกับศาสนาพราหมณ์ ได้ปรากฏพุทธสถานที่สำคัญขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14 สำหรับ
ศาสนาพราหมณ์นั้นได้แผ่เข้าไปในอาณาจักรจัมปาราวพุทธศตวรรษที่ 9 ลัทธิศาสนาหลักคือไศวนิกาย
เช่นเดียวกับในเขมรโดยเฉพาะอย่างยิ่งการนับถือศิวลึงค์นั้น มีความสำคัญมากกว่าในเขมรเสียอีก มี
หลักฐานจำนวนมากเกี่ยวกับการสร้างมณฑล ซึ่งเป็นการนับถือตามแบบอย่างอินเดีย ซึ่งยกย่องกษัตริย์
ประคองพระศิวะ สำหรับพระคเณศนั้นได้รับการยกย่องนับถือทั้งในฐานะบิดาของพระศิวะ และในฐานะ
เทพแห่งศิลปวิทยาคงที่พบในเขมร จารึกที่พบในเขมรและจัมปาจะเรียกชื่อพระคเณศเมื่อปรากฏอยู่รวม
กับเทพอื่น ๆ ว่า "คเณศ" แต่ถากล่าวถึงพระคเณศเมื่ออยู่รวมกับพระศิวะโดยเฉพาะในรูปแบบของ
"ศิวลึงค์" เช่นที่ "โพนาคาร" (Ponagar) หรือที่ปราสาทตระปารุ่น (Trapăn Run) จะเรียก
ว่า "ศรี วินายกะ" (Śrī Vināyaka)¹⁷

รูปเคารพพระคเณศในศิลปะจัมปา ที่มิเซิน (Mi-Sön) ซึ่งมีเทวสถานถึง 67 แห่งนั้นได้
พบรูปพระคเณศองค์หนึ่งจากมิเซิน อี 5 โดยพบอยู่ใกล้กับแท่นบูชาศิวลึงค์ พระคเณศองค์นี้เป็นหลัก
ฐานทางโบราณคดีที่สำคัญ ทำให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่มีกล่าวไว้ในจารึก มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12
-13¹⁸ พระคเณศอยู่ในลักษณะประทับยืน มี 4 กร 2 กรหลังหักหายไป หัตถ์ซ้ายล่างถือถวยขม หัตถ์
ขวาล่างเมื่อพบนับถือสัญลักษณ์อย่างหนึ่งรูปร่างคล้ายกิ่งใบไม้ ซึ่งบวสเซลลิเยร์ (Boisselier)
ได้ให้ความเห็นว่าน่าจะเป็นผักกาดชนิดหนึ่ง หรือที่เรียกว่า มุลกะ (Mūlaka) อันเป็นลักษณะของ
พระคเณศในเอเชียอาคเนย์ ที่บางครั้งอาจเป็นต้นแบบโบราณที่มีวิธีการถือโดยเอาใบหันลงเบื้องล่าง

¹⁷Alice Getty, op. cit., p.54.

¹⁸Ibid., p.51.

ไม่น่าจะเป็นงานที่มีส่วนรากกระจายออกไป¹⁹ สัญลักษณ์เช่นนี้ พบมากในรูปเคารพพระคเณศจากเนปาล
ทิเบต และญี่ปุ่น

พระคเณศองค์นี้อยู่ในลักษณะเปลือยถึงเอว ส่วนสมุพตจีบยาวเกือบถึงพื้น แล้วสวมทนต์เสื้อทับ
มีชายผ้าห้อยอยู่ 2 ข้างพระโสณี คาคเข้มซัดเชือกถัก 3 เส้น มีหัวเข็มขัดซึ่งมีลักษณะลวดลายที่เลียน
แบบมาจากการตกแต่งของสถาปัตยกรรมคือลวดลายที่ฐานของเทวสถานมิเชิน อี 1²⁰ เข็มขัดเชือกถัก
นี้คล้ายกับที่พบในพระคเณศจากพิพิธภัณฑสถานร็อฟฟอร์-ซูร์-เมอร์ (Roche fort-Sur-Mer) ซึ่งเป็นศิลปะเขมร
สมัยก่อนเมืองพระนคร นอกจากนี้พระคเณศองค์นี้ยังทรงกรรอกศอ สายยชโศปวิต และกำไลรูปหัวนาค
ด้วย แต่ไม่ทรงเครื่องที่รากรถอันเป็นลักษณะของพระคเณศในยุคแรก ๆ มีมาข้างขวาเพียงข้างเดียว
งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงมีปลายงวง ซึ่งควัดไปทางซ้าย อยู่ในด้วยขนมในพระหัตถ์ซ้าย ที่พระนลาตมีตา
ที่สามอันเป็นลักษณะของพระศิวะ (รูปที่ 49)

เทคนิคการทำประติมากรรมรูปพระคเณศองค์นี้ ทำให้นึกถึงประติมากรรมแบบก่อนเมือง
พระนคร แต่มีลักษณะที่เหมือนจริงมากขึ้น คือ ลักษณะท่ายืน และกรรบทที่ไม่มียศคติดังที่พบในประติมา
กรรมสมัยก่อนเมืองพระนครทั้งยังทำให้นึกถึงประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในศิลปะทวารวดี ซึ่งเป็นครั้งแรก
ที่ยกเลิกแกนที่ยึดกรรบทไว้ ส่วนกรรกลางทั้งสองอยู่ในลักษณะอิสระเช่นเดียวกับศิลปะแบบเขมร อาจ
กล่าวได้ว่าพระคเณศจากมิเชิน อี 5 องค์นี้เป็นประติมากรรมงามเพียงชิ้นเดียวที่ประสบผลสำเร็จใน
ด้านสัดส่วนที่เหมือนจริง²¹

พระคเณศที่องค์หนึ่งจากโบราณสถานมิเชิน บี 3 เป็นพระคเณศประทับนั่งในท้าวชรัสสะ
แลเห็นฝ่าพระบาททั้งสองข้าง ซึ่งไม่ค่อยได้พบในประติมากรรมแบบจาม มี 2 กร หัตถ์ขวาดือ งาหัก
หัตถ์ซ้ายถือด้วยบรรจุนมโมทกะ ซึ่งมีงวงของพระคเณศและอยู่ เครื่องแต่งองค์คล้ายกับที่พิพลาจาก

¹⁹Jean Boisselier, La Statuaire du Champa (Limoges: Bontemps, 1963), p.47.

²⁰Ibid., p.48.

²¹Ibid.

ประติมากรรมรูปพระศิวะ สวมสายนาคร-ยชโศภวิต และมีศิราภรณ์ลายดอกไม้วมทับสนเกศาที่ถัก เป็นเกลียวบนส่วนของพระพองมีเนตรที่สาม²² (ดูรูปที่ 50) พระพองนี้เป็นลักษณะทางกายวิภาคอย่างหนึ่งของช้างและเป็นลักษณะทางประติมาณวิทยาที่ศิลปะในเอเชียอาคเนย์นิยมและทำได้ถูกต้องเหมือนจริง แต่นักประวัติศาสตร์ศิลปะบางท่านกล่าวว่าเป็นอิทธิพลพุทธประติมาณวิทยา คล้ายกับลักษณะของอุษณิษยนพระเศียรของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นที่สถิตแห่งเทวจิต (divine mind)²³ ซึ่งไม่น่าเป็นไปได้เพราะเป็นลักษณะทางกายวิภาคที่แท้จริงของช้างที่เห็นได้ชัดเจน พระคเณศองค์นี้คงมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13²⁴

ประติมากรรมรูปพระคเณศในศิลปะจามอีกองค์หนึ่ง มาจากพิพิธภัณฑ์กรุงไซ่งอน ได้มาจากบริเวณใกล้กับเมืองจามแล (Câm-lê) นับเป็นประติมากรรมที่สวยงามองค์หนึ่ง อยู่ในท่าประทับนั่ง ส่วนของพระกรและพระขมขัรูกมากจนกำหนดรูปแบบเดิมได้ยาก ที่พระเศียรมีแผ่นประภามณฑล อยู่ทางเบื้องหลัง ทรงกิริฏ-มุกฏ (kīṛita-mukuta) ประกอบด้วยลายดอกไม้วมเป็นชั้น ๆ แสดงให้เห็นถึงลักษณะศิลปะแบบดงเคื่อง เครื่องแต่งองค์มีลักษณะคล้ายกับพระคเณศจากมิเซิน ปี 3 หากแต่แตกต่างออกไปเล็กน้อย คือ มีชายผ้าเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษ สวมสายยชโศภวิต ในพระหัตถ์ข้างขวาซึ่งเหลือเพียงข้างเดียวในจำนวน 2 ข้าง ถือหัวผักกาด เช่นเดียวกับพระคเณศจากมิเซิน อี 5 ในลักษณะเดียวกัน ท่าที่สามซึ่งอยู่เหนือพระพองทำเป็นรูปกลวง ซึ่งเป็นลักษณะที่ไม่เคยพบในศิลปะจามเช่นเดียวกับส่วนของพระนทร ซึ่งสันนิษฐานว่าคงจะใช้เพชรพลอยประดับ พระคเณศองค์นี้นับเป็นรูปเคารพพระคเณศที่มีแผ่นประภามณฑลเบื้องหลังเพียงองค์เดียวเท่าที่พบในแหลมอินโดจีน ซึ่งมีลักษณะเปรียบเทียบกับประภามณฑลในศิลปะแบบอินเดียนใต้ และลังกา²⁵ (ดูรูปที่ 51)

²²Jean Boisselier, op. cit., p.57.

²³Alice Getty, op. cit., p.52.

²⁴Ibid.

²⁵Jean Boisselier, op. cit., p.58.

เขมร

อาณาจักรเขมรหรือกัมพูชามีประวัติความเป็นมาที่เก่าแก่อาณาจักรหนึ่งบนแหลมอินโดจีน ประวัติของอาณาจักรที่เก่าแก่ที่สุดบริเวณประเทศเขมรนั้นเริ่มขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6 มีหลักฐานจาก จดหมายเหตุจีนกล่าวเรียกว่า อาณาจักรฟูนัน ต่อมาเมื่อแคว้น ๗ แห่งชื่อ เจนละ ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นแทน ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา กอปรรวบรวมกันเป็นปึกแผ่นมั่นคงจนในราวพุทธศตวรรษที่ 15 รัชสมัยเขมรพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้ายโศวรมันได้ทรงสร้างเมืองหลวงใหม่ชื่อ ยโศธรปุระ หรือเมืองพระนคร (Angkor) มีเขาพนมมาแต่เป็นศูนย์กลางเมือง เมืองพระนครนี้ได้กลายเป็น เมืองที่มีอำนาจเข้มแข็ง มีความสำคัญในอาณาจักรเขมรอยู่กว่า 400 ปี²⁶

อารยธรรมอินเดียได้เข้ามามีอิทธิพลในเขมรตั้งแต่สมัยอาณาจักรฟูนัน ตามจดหมายเหตุของ จีนปรากฏว่ามีการนับถือศาสนาฮินดู และศาสนาพุทธอยู่ในอาณาจักรฟูนันตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6²⁷ จากหลักฐานทางประติมากรรมและศิลาจารึก แสดงให้เห็นว่าศาสนาฮินดูได้เข้ามามีอำนาจครอบงำ ประเทศเขมรอย่างมั่นคงตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา โดยลัทธิไศวนิกายได้กลายเป็นศาสนา สำหรับรัชสมัย ซึ่งทรงนับถือพระอิศวรเป็นพิเศษ โดยการเคารพบูชาในรูปของศิวลึงค์ ตลอดจนมาจนถึง ราวพุทธศตวรรษที่ 15 แต่ก็ยังยอมรับลัทธิไวษณพนิกาย และยังคงมีการนับถือพุทธศาสนาอยู่ ดังเช่น ได้พบศิลาจารึกเกี่ยวกับพุทธศาสนา 2 หลัก มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12²⁸ แม้ในบางช่วงเช่น ตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ 16 และ 18 พุทธศาสนาโดยเฉพาะลัทธิมหายานจะเจริญรุ่งเรืองขึ้น อย่างมากมายแต่ก็ไม่ได้นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเสียสิ้น เช่นเดียวกับที่ในบางช่วงก็มีการนับ

²⁶ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, ศิลปะขอม เล่ม 1, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513), หน้า 1-7.

²⁷เรื่องเดิม, หน้า 32.

²⁸เรื่องเดิม, หน้า 35.

ถือลัทธิไวษณพนิกายแพร่หลายมากกว่าไศวนิกาย จนมีการสร้างเทวสถานขนาดใหญ่ คือปราสาทนครวัด ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 อุทิศถวายแด่พระนารายณ์ แต่ก็ไม่สามารถยกเลิกการนับถือไศวนิกายเสียได้ ทั้งนี้เนื่องจากลัทธิไศวนิกายช่วยส่งเสริมอำนาจกษัตริย์ในรูปของเทวราชา กษัตริย์ในนามของพระผู้เป็นเจ้าจะได้รับการบูชาในรูปของศิวลึงค์

รูปเคารพในศาสนาฮินดูปรากฏเป็นจำนวนมากในศิลปะเขมร โดยเฉพาะในศิลปกรรมสมัยเมืองพระนคร (Angkor period) ซึ่งลัทธิไศวนิกายเจริญรุ่งเรืองมาก พระอิศวรมักได้รับการสักการะบูชาในรูปของศิวลึงค์ แต่ประติมากรรมในรูปมนุษย์ก็มีอยู่บ้าง นอกจากนี้ยังมีรูปเคารพของเทพที่เป็นที่นิยมได้แก่ ประติมากรรมรูปพระอุมา และแม่พระคงคา เป็นต้น ส่วนพระคเณศนั้นได้รับการนับถือมาก มีหลักฐานการเคารพบูชาพระคเณศในอาณาจักรเขมรทั้งคันทันจาริก และประติมากรรมรูปเคารพมาตั้งแต่สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ดังเช่น จารึกที่ปราสาทไพรกุก มีความว่า "เห็นรูปช้าง 2 รูป ซึ่งหมอบอยู่สองข้างของพระคเณศ" จารึกนี้ก็คือจารึกที่กล่าวสรรเสริญพระคเณศ²⁹ นอกจากนี้ยังปรากฏเทวาลัยสร้างอุทิศถวายแด่พระคเณศตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา พระคเณศในศิลปะเขมรนั้น มีการปรากฏร่วมกับเทพองค์อื่น ๆ ด้วย เช่น พระอิศวร พระจันตี ศิวลึงค์ โคนนทิ และพระกาล ในลักษณะของเทพบริวาร นอกจากนี้ยังเกี่ยวข้องกับกลุ่มเทวนพเคราะห์ซึ่งเกี่ยวกับโชคชะตาของมนุษย์ บางครั้งก็ทรงรวมอยู่กับเทวมารดาแห่งโลก คือมาตุกาทั้ง 7 อีกด้วย (กรุ๊ปที่ 52) หลังพุทธศตวรรษที่ 16 ลงมาได้ปรากฏรูปเคารพของพระคเณศในลักษณะของ "อาลักษณ์" ซึ่งยังไม่มีหลักฐานพอที่จะพิสูจน์ได้ว่าเป็นลักษณะรูปเคารพที่สร้างขึ้นตามเรื่องเล่าใด ในจำนวน 2 เรื่อง คือพระคเณศทรงเขียนกัมมัฏฐานตามคำบอกของฤๅษียาสะ หรือเขียนกัมมัฏฐานตระถวายพระศิวะตามที่ปรากฏในกัมมัฏฐานกายตรี-ตันตระ ซึ่งลัทธิไศวตันตระนั้นได้เข้าไปในเขมรตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 14 ซึ่งเป็นช่วงที่ไศวนิกายกำลังรุ่งเรืองอย่างสูงสุด กัมมัฏฐานตันตระได้เข้าสู่ราช

²⁹ ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์กเณศ, 2519), หน้า 99.

สำนักเขมรในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ซึ่งขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 1345 ส่วนคัมภีร์มหาภารตะนั้นเป็นที่รู้จักกันในเขมรตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11 ก็จริง แต่เรื่องเล่าของอินเดียเหนือที่ว่าพระคเณศทรงเขียนคัมภีร์นี้ให้กับฤๅษียาสะนั้น คงจะเข้าไปในสมัยหลังลงมา เราจึงกล่าวได้เพียงว่ารูปแบบของพระคเณศในลักษณะ "อาลักษณ์" นี้มาจากเรื่องเล่าเรื่องใดเรื่องหนึ่งในจำนวน 2 เรื่องนี้³⁰ และรูปแบบนี้คงเป็นต้นเค้าของคติที่ว่า พระคเณศเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา

รูปเคารพพระคเณศในศิลปะเขมร ประติมากรรมรูปพระคเณศในศิลปะเขมรมีทั้งที่สลักด้วยศิลาและหล่อด้วยสำริดทั้งขนาดใหญ่และเล็ก แต่แพร่หลายกันอย่างแท้จริงในสมัยเมืองพระนคร ส่วนใหญ่มีอิทธิพลศิลปะอินเดีย แต่ก็มีลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างกันไป คือ พระองค์ไม่อวบอ้วน พระบาทวางทับกันอย่างหลวม ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวางพระบาทขวาทับพระบาทซ้ายเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะเขมร³¹ รูปเคารพส่วนใหญ่ก็มี 2 กรวางอยู่บนพระชานุ ถือสัญลักษณ์แตกต่างกันไปแต่ที่นิยมคือ งาหัก และขนมโมทกะ ซึ่งจะพบเป็นประจำ สำหรับเทวรูปสมัยเมืองพระนครพระองค์ไม่ตั้งตรงที่เคียวนัก แต่จะโน้มไปข้างหน้าเล็กน้อย งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงและม้วนที่ปลาย แต่ก็มีบ้างที่งวงอยู่ในลักษณะโค้งไปทางใดทางหนึ่ง หรือม้วนขึ้น³²

กลุ่มรูปเคารพพระคเณศในศิลปะเขมร ในที่นี้จะกล่าวโดยแยกออกเป็น 2 กลุ่มตามลักษณะคือ

1. ลักษณะรูปเคารพพระคเณศสมัยก่อนเมืองพระนคร มักจะสร้างตามแบบอินเดีย คือ กำลังไขว่ขวายขนมที่วางอยู่ในพระหัตถ์ข้างใดข้างหนึ่ง ไม่มีเครื่องประดับศีรษะแต่พอถึงราวพุทธศตวรรษที่ 13 รูปเคารพพระคเณศก็จะปรากฏเครื่องประดับศีรษะ คือสวมกรันทุพุกุ ข้างบนเป็นอุษณิษะรูปกอนหอย

³⁰ Ibid., p. 48.

³¹ Alice Getty, op. cit., p. 49.

³² ม.จ. สุกัทรทิศ คีตกุล, เรื่องเดิม.

เหมือนกับรูปเคารพแบบอยุธยา และจาม ส่วนมากจะอยู่ในลักษณะเปลือยถึงเอว สวมทรงผม และสายยี่ช่อไว้ สวมเข็มขัดเพียงเส้นเดียวเหนือผ้าสมพทที่เป็นจีบรอบมีความยาวถึงพระชัน³³

ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมีประติมากรรมรูปพระคเณศที่น่าสนใจอยู่ 2 องค์ องค์หนึ่งคือ พระคเณศจากตวลผัดกิน (Tuol Pheak Kin) พระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ แขนงพระบาทในลักษณะพระบาทขวาทับพระบาทซ้าย อันเป็นสัญลักษณ์เฉพาะอย่างหนึ่งของพระคเณศในศิลปะเขมร ทรงมี 2 กร หัตถ์ขวาดำถืออย่างหนึ่งวางบนพระชัน หัตถ์ซ้ายยกขึ้นระดับบั้นพระองค์อยู่ในท่าถือถ้วยขนม ซึ่งพบโดยทั่วไปในพระคเณศแบบฮินดู เศียรจมอยู่ระหว่างไหลคล้ายกับที่พบในรูปเคารพพระคเณศจากสิงห์สำหรับในชวา วงคดโค้งในลักษณะแปลกเพื่อที่จะหยิบขนมจากถ้วยในพระหัตถ์ซ้ายซึ่งยกขึ้น พระกรรณใหญ่ผิดปกติ ที่พระนลาทมีตาที่สาม แม้ประติมากรรมชิ้นนี้จะทำขึ้นอย่างหยาบ ๆ ไม่มีรายละเอียดแต่ก็แสดงถึงความมีอำนาจและมีชีวิตจิตใจ³⁴ (ดูรูปที่ 53)

ดูปองต์ (Dupont) ได้เสนอว่า จากลักษณะของรูปแบบทางศิลปะ พระคเณศองค์นี้มีลักษณะของศิลปะแบบพนมดง³⁵ พระคเณศอีกองค์หนึ่งมาจากตวลองดอนโต (Tuol Ang Don Teau) เป็นพระคเณศประทับนั่ง มี 4 กร ถือจักรและสังข์ในสองหัตถ์บน สองหัตถ์ล่างถืองาและถ้วยขนม จากลักษณะของเครื่องแต่งองค์คงมีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 13³⁶ (ดูรูปที่ 54)

³³ เรื่องเดียวกัน.

³⁴ Alice Getty, op. cit., pp.49-50.

³⁵ ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, ประติมากรรมขอม (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานคร, 2515), หน้า 12.

³⁶ เรื่องเดิม.

พระคเณศจากตรีทอน (Triton) ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑศรอฟฟอร์-ซูร์-แมร์ (Rochefort-sur-Mer) ในประเทศฝรั่งเศส เทวรูปองค์นี้คงมาจากปราสาทนาคาหรือผิฝะกะเนส ซึ่งหมายถึง การกลาวยสรเสริญพระคเณศ³⁷ นับเป็นประติมากรรมพระคเณศที่ใหญ่ที่สุดในอินโดจีน กว้าง 1.32 เมตร (จากเตียรถึงเข่า ถัดลอคองคักก็สูงประมาณ 1.90 เมตร) มีลักษณะเป็นธรรมชาติในท่าประทับยืน มี 2 กร หัตถ์ขวาดือลูกประคำ หัตถ์ซ้ายถือคณโศปากแฉก ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับสัญลักษณ์ของพระศิวะจากกำพงจามเกา (Kompong Cham Kau) ในพิพิธภัณฑสถานเมญู พระคเณศทรงอาภรณ์เรียบสั้น คาดทับด้วยเข็มขัดดกคล้ายกับพระคเณศจามที่มีขอนอ 5 ตัวจากเข็มขัดลงไปคาดด้วยผ้าคาดพุงเป็นริ้วขนาน แต่ละริ้วจะคึงชายผ้าห้อยยอยลงมาทางคานหน้า (ดูรูปที่ 55) จากลักษณะของอาภรณ์และผ้าคาดพุงนี้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับศิลปะจาม ที่น่าสนใจที่สุดคือภาพนี้แสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่ง นั่นคือการม้วนงวง ซึ่งอาจมีความหมายถึงการเตรียมพร้อมที่จะต่อสู้หรือการไช้วงหยิบอาหารเข้าปาก แต่มิผู้ให้ความเห็นว่า ที่จริงแล้วลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงการแสดงออกที่รุนแรงของพระคเณศ นับเป็นลักษณะรูปเคารพที่น่าสนใจ เพราะเป็นครั้งแรกที่แสดงให้เห็นถึงทัศนคติในคานลบเกี่ยวกับเทพเจ้าที่อยู่ในเขมรโบราณ จากลวดลายเครื่องประดับ มีลักษณะของศิลปะแบบกำพงพระ ดังนั้นรูปเคารพชิ้นนี้คงสร้างขึ้นราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 13³⁸

พระคเณศจากออกแก้ว (Oc-èo) พระคเณศประทับยืน ชำรุดเหลือเพียงระดับพระชานุ พระกรทั้งสองชำรุดปรากฏเพียงพระหัตถ์ขวาที่ติดอยู่กับ เข็มขัดพร้อมด้วยเสาคำเดียว ๆ พระหัตถ์ซ้ายติดกับพระโสณิในลักษณะเหมือนกับมือของบางอย่าง งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงและโค้งงออยู่ในระดับใกล้เคียงกับพระหัตถ์ซ้าย จึงอาจเป็นได้ว่าพระคเณศทรงถือถ้วยชมนมอยู่ในพระหัตถ์ซ้าย ดังที่พบได้เสมอ

³⁷ ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, ศาสนาศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, หน้า 102.

³⁸ Louis Malleret, L'Archeologie du Delta du Mekhong, Tome Premier Texte (Paris, Imprimerie Nationale, 1959), pp.415-416.

ในรูปเคารพพระคเณศจากจามหรือเขมร พระกรรมนิษาคีใหญ่ ทางคันทนาปรากฏลักษณะตระพองของข้างโคกชัดเจน มีลวดลายประดับรูปวงกลมแบบกวยเส้นตั้ง พระเนตรมีลักษณะยาวรี งามเหลือเพียงงาช้างข้างเดียว ทรงกรงศอ ทรงผ้าสมพัสสัน ขอบบนเว้าลงที่หน้าทองคำทับด้วยเข็มขัด ชายผ้าห้อยย้อยลงมาที่หน้าและคล้อยออกเป็นรูปพัดอยู่เหนือเข็มขัด (ดูรูปที่ 56) จากลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ ประติมากรรมรูปพระคเณศองค์นี้คงมีอายุอยู่ในราวตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ 13³⁹

2. ลักษณะรูปเคารพพระคเณศสมัยเมืองพระนคร รูปเคารพของพระคเณศในสมัยเมืองพระนครพบเป็นจำนวนมากตั้งแต่ในศิลปะแบบเกาะแกร์ จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 20 บางครั้งดูแข็งกระด้างไม่มีชีวิตจิตใจ แต่ก็เกินไปตามแบบศิลปะในขณะนั้นมากกว่าที่จะแสดงถึงความเสื่อม รูปเคารพพระคเณศในสมัยเมืองพระนครมีลักษณะคล้ายมนุษย์ยิ่งขึ้น ลักษณะที่เป็นธรรมชาติคล้ายสัตว์จริง ๆ ได้ค่อย ๆ ลดน้อยลง ทาประทับนั่งคล้ายกับท่านั่งของเทพองค์อื่น ๆ ทรงมงกุฎและเครื่องอภรณ์ โดยทั่วไปในสมัยเมืองพระนครนี้รูปเคารพพระคเณศจะมีลักษณะเป็นแบบเขมร คือมีลักษณะเฉพาะตัว (ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว) แต่ก็ยังแสดงถึงประเพณีตามแบบอินเดียอยู่⁴⁰

ตัวอย่างของรูปเคารพพระคเณศสมัยเมืองพระนครได้แก่ เทวรูปพระคเณศ 2 กร มาจากบาสัก (Bāsak) เป็นศิลปะแบบเกาะแกร์ ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย พระหัตถ์ขวาถืองาทัก พระหัตถ์ซ้ายถือขมโมทกะ งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง ไม่ได้วางอยู่ในพระหัตถ์ที่ถือตามแบบประเพณีดั้งเดิม (ดูรูปที่ 57) นอกจากนี้ก็มีรูปเคารพพระคเณศจากโสก-ตรัง (Sôc-trang) ซึ่งสันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยเมืองพระนครเช่นกัน มีลักษณะที่น่าสนใจคือ ส่วนเหนืองาขึ้นไปมีลวดลายสลักอยู่ ซึ่งไม่สามารถตีความได้ รอบ ๆ พระเนตรก็มีการสลักลวดลายเป็นเส้นบาง ๆ เช่นกัน ที่ตระพองมีลวดลายรูปขมมเปี้ยกปูน⁴¹ (ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นส่วนของเครื่องประดับที่เรียกว่า ปกตระพอง) (ดู

³⁹Ibid.

⁴⁰ม.จ.สุภัทรทิศ กิตกุล, เรื่องเดิม, หน้า 101-102.

⁴¹Louis Malleret, op. cit., p.417.

รูปที่ 58) สำหรับในศิลปะแบบนครวัดก็มีเทวรูปพระคเณศ 8 กร ที่สลักอยู่บนภูเขาค้างคาง (Pung Keng Kang) ในปลายสมัยเมืองพระนครก็มีเทวรูปพระคเณศที่ปราสาทสร้างเค (Srange) เป็นเทวรูปที่ยืนองแผ่นหลัง มี 3 เศียร 6 กร และพระคเณศสมัยมาชยวาทจากสระที่ ตะเสต (Srah Taset) เป็นต้น (ดูรูปที่ 59)

อินโดนีเซีย

ประวัติศาสตร์อินโดนีเซียเริ่มขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 6 โดยได้รับอารยธรรมจากอินเดีย เนื่องจากหมู่เกาะอินโดนีเซียนั้นอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมระหว่างเส้นทางการค้าและการเผยแพร่ศาสนาจากอินเดียไปยังจีน อารยธรรมอินเดียนั้นมาจากแทบทุกภาคของประเทศอินเดีย เช่น ภาคใต้ ภาคตะวันตก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ของบริเวณแคว้นเบงกอล เป็นต้น หลักฐานที่แน่นอนเกี่ยวกับอารยธรรมอินเดียก็คือ จารึกภาษาสันสกฤตซึ่งค้นพบในภาคตะวันตกของเกาะชวา และที่เกาะบอร์เนียว เป็นจารึกซึ่งใช้ตัวอักษรอินเดียฝ่ายใต้สมัยราชวงศ์ปัลลวะ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 10-12⁴²

ศาสนาพราหมณ์ได้เข้าสู่ชวาพร้อม ๆ กับอารยธรรมอินเดียตั้งแต่ช่วงแรก ๆ คือราวพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา แต่มารุ่งเรืองสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-14 สมัยราชวงศ์มะตะรามในชวากลาง และในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-21 สมัยราชวงศ์สิงห์สำหรับและราชวงศ์มัชปาหิตในชวาภาคตะวันออก⁴³ ลัทธิไศวนิกายเป็นที่นิยมมากกว่าไวษณวนิกาย

ศิลปอินโดนีเซียส่วนใหญ่เป็นศิลปะเนื่องในศาสนา ทั้งศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธในชวากลางเจริญขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12-15 มีอิทธิพลศิลปะอินเดียค่อนข้างสูง แต่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเองในช่วงหลัง มีทั้งศิลปะเนื่องในพุทธศาสนาพุทธนิกาย ภายใต้อำนาจนำของราชวงศ์ไศเลนทร์ (ราว พ.ศ. 1300-1400) และศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ภายใต้อำนาจนำของราชวงศ์มะตะรามในช่วงต่อมา ศาสนสถานที่น่าสนใจได้แก่ จันทิเมนคุด จันทิปะวน และบุโรพุทโธ ซึ่งเป็นพุทธสถานที่สำคัญ

⁴² ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, ศิลปอินโดนีเซียสมัยโบราณ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2518), หน้า 1.

⁴³ เรื่องเดิม, หน้า 55-57.

ที่สุดในศิลปะชาวภาคกลาง สร้างขึ้นโดยราชวงศ์โคเลนหรืออุปลัมศาสนาพุทธมหายาน ในราว พ.ศ. 1350 รวมทั้งจันทิกะละสัน พุทธสถานที่งามที่สุดแห่งหนึ่งในศิลปะชาวภาคกลาง สำหรับเทวสถานที่น่าสนใจในศิลปะชาวภาคกลางได้แก่ เทวาลัยบนที่ราบสูงเคียง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชาวภาคกลาง จันทิมะเทวาลัยโลโรจกรัง หรือปรมะนัม ซึ่งสร้างขึ้นในตอนกลางของพุทธศตวรรษที่ 15 และจันทิบานนเป็นต้น สำหรับศิลปะอินเดียที่มีอิทธิพลต่อศิลปกรรมในชาวภาคกลางนี้ ได้แก่ ศิลปะอมราวตี ศิลปะคุปตะ และหลังคุปตะ ศิลปะแบบปัลลวะ และอิทธิพลศิลปะปาละ-เสนะ ทางตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย⁴⁴

ในชาวภาคตะวันออกนั้น ได้กล่าวมาแล้วว่าศาสนาพราหมณ์ได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-21 โดยเฉพาะในสมัยราชวงศ์สิงหสัหรี (พ.ศ. 1765-1835) และราชวงศ์มัมขัปาติค (พ.ศ. 1836-2056 หรือ 2071) ศิลปกรรมส่วนใหญ่มีลักษณะพื้นเมืองมากขึ้น และมีอิทธิพลจีนเข้ามาผสม ศาสนสถานที่สำคัญได้แก่ จันทิกคาล ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองมาลัง จันทิสิงหสัหรี ซึ่งสร้างขึ้นราวตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ 19 จันทิปะนะตะรัน ซึ่งเป็นศาสนสถานที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกของเกาะชวา สร้างอุทิศถวายแด่พระอิศวร

รูปเคารพพระคเณศในศิลปะชาวประติมากรรมในศาสนาฮินดูในชวานั้น ส่วนใหญ่ก็เนื่องในลัทธิไศวนิกาย อันได้แก่ศิวลึงค์ซึ่งนิยมใช้เป็นสัญลักษณ์แทนรูปพระศิวะ รูปเคารพพระศิวะ ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น มหากาล พระอัสติยะ หรือศิวกูรู แต่ที่นิยมคือ พระศิวะมหาเทพ ซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นเทพผู้ทรงอำนาจเหนือเทพทั้งปวง นอกจากนี้ก็มีบรรดาเทพีต่าง ๆ ที่ได้รับการนิยมนับถือมากที่สุด คือ พระนางปารวตีชายาของพระอิศวร ในรูปแบบของเทพีหุรคาที่มี 8 กร พระนางทรงเป็นตัวแทนของแสงสว่างและความดี⁴⁵ สำหรับประติมากรรมรูปพระคเณศนั้นก็เป็นที่นิยมเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

⁴⁴ ม.จ.สุภัทรทิศ คិតกุล, เรื่องเดิม, หน้า 30-36.

⁴⁵ พเยาว์ นาคเวท, "เทพีหุรคาในเอเชียอาคเนย์," วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2526, หน้า 42.

ในศิลปะชาวภาคกลาง (ดูรูปที่ 60) พระคเณศในศิลปะชาวส่วนใหญ่สืบทอดจากหิน ในช่วงต้นมักเลียนแบบพระคเณศในศิลปะอินเดีย แต่มีลักษณะเฉพาะ คือ ท่ายืนแยกพระขงฆ์ทั้งสองห่างกันมาก ผ่าพระบาททั้งสองข้างชิดกัน หรือเกือบชิดกัน ตัวอย่างเช่น พระคเณศที่จันทิบ้าน ในศิลปะชาวภาคกลางมี 4 กร ทรงถือลูกประคำ เตะงาช้างขวาที่หัก ด้วยขมม และแส้ (ดูรูปที่ 61) ลักษณะยังคงแสดงท่าทางสง่างามอยู่มาก อันเป็นลักษณะของพระคเณศในศิลปะชาวสมัยแรกซึ่งยังคงรักษาสุนทรียภาพแบบอินเดีย สมัยคุปตะคือบาใหญ่ เอวเล็ก ใบหน้าแสดงความเมตตา กรุณา เครื่องอาภรณ์ยังมีน้อย⁴⁶ ในสมัยหลังนิยมทำรูปพระโลหิตีระเป็นเครื่องประดับ รวมทั้งรอบ ๆ บัลลังก์ด้วย ตัวอย่างเช่น พระคเณศที่ลาจากบารา ทางทิศใต้ของเมืองบลิตาร์ ทางทิศใต้ของเกาะชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีจารึกอยู่บนฐานกล่าวว่า พระคเณศองค์นี้สร้างขึ้นใน พ.ศ. 1782 ในราชวงศ์สิงห์สำหรับคอนตัน พระคเณศทรงถือตะขงา แส้ ขวาน และภาชนะทำด้วยพระโลหิตีระ ที่ฐานด้านหน้าก็มีพระโลหิตีระประดับอยู่อีกด้วย ทางด้านหลังมีหน้ากาลขนาดใหญ่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะพื้นเมืองของชาว หน้ากาลนี้มีลักษณะของหน้ากาลที่พบในบาหลิปัจจุบัน คือ มีเขี้ยวใหญ่ และมีลิ้นยาว แขนของพระคเณศที่ใช้เป็นแขนของหน้ากาลเบื้องหลังด้วย (ดูรูปที่ 62) ประติมากรรมพระคเณศอีกชิ้นหนึ่งที่แสดงถึงลักษณะศิลปะกรรมของชาวตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นศิลปะชาวในช่วงหลังคือพระคเณศจากจันทิสิงห์สำหรับ ซึ่งสร้างขึ้นราวตอนต้นของพุทธศตวรรษที่ 19⁴⁷ ประติมากรรมอยู่ในห้องเล็กทางทิศตะวันออกของจันทิแห่งนี้ มีศิลาจารึกประติมากรรมอยู่ในห้องกลางของฐานชั้นล่าง พระคเณศองค์นี้มีลักษณะอิทธิพลศิลปะปาละของอินเดีย ก็มีแผ่นเบื้องหลังหรือประภาณพหล พระหัตถ์หลังถือลูกประคำ และขวาน หรือขอช้าง อยู่ติดกับประภาณพหล ทรงเครื่องประดับมาก ที่สำคัญคือ มีพระโลหิตีระประดับรอบฐาน และด้วยพระโลหิตีระที่อยู่ในพระหัตถ์ซ้ายล่าง (ดูรูปที่ 63) ลักษณะนี้นับเป็นลักษณะเฉพาะของพระคเณศในศิลปะชาว โดยเฉพาะทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งจะให้อิทธิพลต่อรูปเคารพพระคเณศที่พบในประเทศไทยในช่วงหลังลงมา

⁴⁶ ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, เรื่องเดิม, หน้า 31.

⁴⁷ เรื่องเดิม, หน้า 55.

อนึ่งในพิพิธภัณฑสถานคอลอม (Musée de l'Homme) กรุงปารีส มีเทวรูปโบราณที่ได้อาจประเทศอินโดนีเซีย ซึ่งนักวิชาการฝรั่งเศสนำมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2428 "ส่วนใหญ่เป็นรูปพระคเณศ ซึ่งแปลกไปจากที่พบโดยทั่วไป คือการเปลี่ยนแปลงส่วนใบหน้าให้เป็นหน้ามนุษย์ หรือฤาษี หรือเจ้าหน้าที่ของพระอัสติยะ (พระศิวะปางเสวยชาติเป็นพระเทพครู)"⁴⁸ ที่เห็นได้ชัดเจน เช่น เทวรูปหมายเลข 88.47.6 (รูปที่ 64) ได้อาจมาจากชวา ศิลปแบบชวาภาคตะวันออก กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18-19 และอีกองค์หนึ่ง คือ เทวรูปหมายเลข 99.150.5 (รูปที่ 65) ได้อาจมาจากบาหลี ซึ่งทั้งสององค์นี้มีลักษณะทางประติมากรรมของพระคเณศที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ ท่านั่งอพระสงฆ์ หันฝ่าพระบาทเข้าหากันจนชิดกัน หรือเกือบชิดกัน ซึ่งเป็นแบบการนั่งโดยเฉพาะของพระคเณศแบบชวา สิ่งของที่ดีอยู่ในพระหัตถ์ได้แก่ ก้อนขนมโมทกะ งาหัก ขวาน ลูกประคำ หรือบ่วงบาต ส่วนลักษณะที่ถูกแก้ไขไปจากลักษณะเดิมของพระคเณศ คือพระพักตร์ในเทวรูปหมายเลข 88.47.6 และลักษณะของพระพักตร์และวงช้างที่ถูกดัดแปลงเป็นพระมัสสุ ในเทวรูปหมายเลขที่ 88.150.5 เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในบรรดาเทวรูปในพิพิธภัณฑสถานคอลอมเหล่านั้น ก็มีรูปพระคเณศที่ล้าสมัยอยู่องค์หนึ่ง ได้แก่ พระคเณศ หมายเลข 85.47.7 (รูปที่ 66) ได้อาจมาจากชวา ศิลปชวาภาคตะวันออก อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18-19 สูง 51 เซนติเมตร ทรงประทับนั่งหันฝ่าพระบาทเข้าหากัน บนปัทมาสนะบัวคว่ำบัวหงาย มี 4 กร ของที่ดีอยู่ในพระหัตถ์ทั้งสี่ได้แก่ ขนมโมทกะในพระหัตถ์ซ้ายล่าง ซึ่งมิงวงมาตะอยู่ งาหักในพระหัตถ์ขวาล่าง อังกฤษะในพระหัตถ์ซ้ายบน และขวานในพระหัตถ์ขวบน สวมสายยัชโญปวีต และทรงกรณัทมกุฏ

⁴⁸ อมรา ศรีสุชาติ, "รายงานการฝึกอบรมศึกษาทางโบราณคดี ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส," 2528, หน้า 3, (เอกสารอัคราณา).

คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิมพ์ในประเทศไทย

จากหลักฐานทางเอกสารและโบราณคดี

หลักฐานทางศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย

ดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานี้ แรกทีเดียวเป็นที่อาศัยของชนชาติมอญ ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมแบบทวารวดีมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 12 เมื่อถึงราวพุทธศตวรรษที่ 16 ชนชาติขอมได้เข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองละโว้ (ลพบุรี) และได้ขยายอำนาจขึ้นไปจนถึงเขตแดนของอาณาจักรทวารวดี (ลพบุรี) ในราวพุทธศตวรรษที่ 17

ชนชาติไทยได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ก็มีการเลาถึงทาส หรือเชลยศึกชาวสยามอยู่ในจารึกของชนชาติจามที่ปราสาท-โพนคร ๗ เมืองญาคูรง ประเทศเวียดนาม และในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ในภาพสลักบนผนังระเบียงทิศใต้ของปราสาทนครวัด ก็ปรากฏกลุ่มกัมพู ซึ่งแต่งตัวต่างไปจากกองทัพเขมร มีจารึกสั้น ๆ 2 แห่งกล่าวว่า กลุ่มกัมพูนั้นคือ ชาวสยาม¹

ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ชนชาติไทยซึ่งได้ตั้งหลักแหล่งมาเป็นเวลานานแล้ว บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนกลาง ที่ซึ่งมีร่องรอยของขอมปรากฏอยู่ที่เมืองสุโขทัย และศรีสัชนาลัย หรือสวรรคโลกมาแต่ก่อน ก็ได้ทำการยึดอำนาจจากขอม และตั้งตนเป็นอิสระได้ในที่สุด ในราวตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 18

¹ม.จ.สุภัทรทิศ กิตกุล, ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ.2000 คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2522), หน้า 225-226.

ศาสนาพราหมณ์ซึ่งเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น ได้เจริญอยู่ในดินแดนประเทศไทยก่อนหน้าที่ไทยจะเข้าครอบครองนานแล้ว โดยทางภาคกลางของประเทศไทยนั้น ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์ โดยผ่านเข้ามาทางเขมร ซึ่งมีอิทธิพลทั้งทางการเมืองและทางศิลปะ อยู่ในดินแดนแถบนี้มาก่อน เขมรนั้นได้รับอิทธิพลอินเดียตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 6 หรือ 7 แล้ว (คืออาณาจักรฟูนัน) อิทธิพลศาสนาพราหมณ์จากเขมรได้ครอบคลุมทั้งบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทย ในขณะที่เดียวกันวัฒนธรรมแบบทวารวดีกำลังเจริญอยู่ทางภาคกลาง ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะแบบคุปตะในประเทศอินเดีย สำหรับทางภาคใต้นั้นก็ได้รับอิทธิพลอินเดียเช่นกัน เป็นอิทธิพลจากอินเดียโดยตรง ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 ศาสนาพราหมณ์นั้นคงนับถือกันแต่เพียงชนชั้นสูง และเป็นศาสนาของทางราชการ ส่วนประชาชนคงจะนับถือพุทธศาสนา หรืออาจจะนับถือทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ เพราะชาวพื้นเมืองยังมีความเชื่อถือดั้งเดิมเกี่ยวกับผีสังเทวดาซึ่งเข้ากันได้กับการนับถือพระเป็นเจ้าของพราหมณ์

คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิมพ์ในประเทศไทยจากหลักฐานทางเอกสาร

หลักฐานทางเอกสารในที่นี้ หมายถึงหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นปรากฏในรูปของศิลาจารึก, จารึกบนวัสดุอื่นใด, ตำรา, จดหมายเหตุ หรือพงศาวดาร เป็นต้น ประสงค์ที่จะแยกออกมาโดยเฉพาะจากหลักฐานทางโบราณคดีที่มุ่งหมายถึงประติมากรรมรูปเคารพ แม้ว่าตามความเป็นจริงแล้ว เราจัดหลักฐานที่เป็นเอกสารเป็นหลักฐานทางโบราณคดีอย่างหนึ่งก็ตาม

หลักฐานทางเอกสารสมัยก่อนที่ไทยจะเข้าครอบครองดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน อาจศึกษาได้จากศิลาจารึกเป็นส่วนใหญ่ จารึกเหล่านี้โดยมากใช้อักษรอินเดียโบราณ เช่น อักษรพราหมณ์ อักษรเทวนาครี, อักษรอินเดียสมัยลลวะ เป็นต้น ต่อมาจึงปรากฏมีอักษรขอม, อักษรมอญโบราณ และอักษรไทยในสมัยหลัง (พุทธศตวรรษที่ 19) ภาษาที่ใช้ส่วนใหญ่เป็นภาษาบาลี, สันสกฤต, มอญ, เขมร และไทย

จากการศึกษาจารึกที่มีอยู่ในสมัยก่อนไทย ซึ่งกรมศิลปากรได้รวบรวมไว้ในประชุมศิลาจารึก ภาคต่าง ๆ ดังเช่น ประชุมจารึกภาคที่ 2 จารึกทราวดี ศรีวิชัย ละโว้ ไม่ปรากฏที่กล่าวถึงพระคเณศอย่างเด่นชัด มีแต่กล่าวถึงร่องรอยศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏอยู่ในดินแดนนี้ ทั้งที่เนื่องในไถวณิกายและ

ไวษณพิกาย โดยมีการอ้างถึงพระวิฆณุและเทพอื่น ๆ ในศาสนาพราหมณ์ หรือเป็นเรื่องราวในพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังมีจารึกอื่น ๆ อีก ส่วนใหญ่เป็นศิลาจารึกที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งในช่วงนั้นอยู่ในอิทธิพลเขมร แต่ก็ไม่มีหลักฐานใดที่กล่าวถึงพระคเณศอย่างชัดเจนเลย

สมัยสุโขทัย

กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงทรงเอาพระทัยใส่ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง ทั้งทางด้านการปกครองและวัฒนธรรมความเป็นอยู่ ทรงสนพระทัยในการศาสนา ทั้งพระพุทธศาสนาที่พึ่งรับเอาลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาซึ่งได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย จนกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงพระองค์หนึ่ง คือ พระยาสิทธิไทย ทรงนิพนธ์วรรณกรรมทางพุทธศาสนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง ด้วยความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า แต่ในขณะเดียวกันกษัตริย์พระร่วงทุกพระองค์ก็ทรงเอาพระทัยใส่และเอาธุระในศาสนาพราหมณ์ด้วย เนื่องจากศาสนาพราหมณ์มีส่วนส่งเสริมในการปกครอง ในราชสำนักมีพราหมณ์ มีตำแหน่งพระศรีโสดา พระมหाराชครูเป็นปุโรหิต ถวายความรู้วิทยากรนักรบ และวิทยาการของกษัตริย์ มีการประกอบพิธีกรรมตามพระเวท² อันสืบเนื่องมาเป็นพระราชพิธีจนถึงปัจจุบัน มีการสร้างเทวรูปต่าง ๆ ส่วนใหญ่หล่อด้วยสำริด ขนาดเท่าคนจริงหรือใหญ่กว่า³

หลักฐานทางเอกสารสมัยสุโขทัยปรากฏหลักฐานจากศิลาจารึก ซึ่งพบตามเมืองต่าง ๆ ในอาณาจักรสุโขทัย เช่น เมืองสุโขทัย สวรรคโลก พิษณุโลก กำแพงเพชร และนครสวรรค์ ส่วนมากเป็นจารึกอักษรไทยและภาษาไทย จากการศึกษาจารึกในสมัยสุโขทัยจากประชุมจารึกภาคที่ 1 ซึ่ง

²องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พิมพ์เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ในความอุปถัมภ์ของกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร: โรงพิมพ์กรมการศาสนา, 2525), หน้า 16-17.

³ผาสุข อินทราวุธ, "อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย," เอกสารประกอบการบรรยายการอบรมมัคคุเทศก์รุ่นที่ 7 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523), หน้า ๓3-34.

มีด้วยกัน 15 หลัก เราจะเห็นได้ว่า มีหลักฐานที่กล่าวถึงการแพร่หลายของศาสนาพราหมณ์ในสมัย
สุโขทัยอย่างชัดเจน เช่น จากศิลาจารึกวัดศรีชุม (หลักที่ 2) ดังนี้⁴

"37 ทกาท พระกฤษณ์พระเจ้าหากประคิษฐา (น) พระกฤษณ์นั้น คือ ตนพระมหาสามี
ศรีศรีธรรมาชจุฬามณีศรีรัตนลง-

38 กาทปเป็นเจ้า คือตนพระรามพระนารายณ์เทพยดี หากเที่ยวในสังสารภพอันโกล
เกิดไปมาแล. เมตไต-

และที่ปรากฏในจารึกหลักที่ 45 จารึกภาษาไทย ว.ศ.754 (พ.ศ.1935) อันเป็นเรื่อง
การทำสัตย์สาบานระหว่างผู้เป็นใหญ่ในกรุงสุโขทัย มีการกล่าวอ้างถึงเทพต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์
ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเทพชั้นรอง เช่น พระเพลิง พระวรุณ ท้าวภูเวร เทวดา-นพเคราะห์ ฯลฯ รวมทั้ง
ตัวละครในคัมภีร์มหาภารตะรามายณะ แต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงพระกฤษณะเลย⁵

จากจารึกสุโขทัย เราอาจเห็นร่องรอยการนับถือบูชาพระอิศวร พระวิष्ณุ และอาจรวมถึง
พระพิฆเนศวรด้วย ดังเช่นที่ ยอร์ช เชเคส์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยา-
ลงกรณ์ ได้แปลข้อความภาษาเขมรจากศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง อักษรขอมภาษาเขมร จังหวัดสุโขทัย
(หลักที่ 4) มีรายละเอียดแตกต่างกันเล็กน้อย ดังนี้

ยอร์ช เชเคส์ : "คานที่ 1 ในตอนต้นกล่าวถึงเรื่องพญานาไทย เสด็จออกจากเมืองศรี-
สัชชนาลัย ไปปราบจลาจลในเมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ.1269 (พ.ศ.1890) ที่เกิดจลาจลนั้นจะเป็น

⁴ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี
สำนักงานนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี,
มนตรี, 2521), หน้า 47-48.

⁵ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี
สำนักงานนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักงานนายกรัฐมนตรี, 2508),
หน้า 76.

ด้วยเหตุพระญาเลอไทย พระชนกเพ็งสิ้นพระชนม์ ครั้นนั้นเมื่อได้เมืองแล้ว พระญาไทยได้ทำพระราชพิธีราชาภิเษกในกรุงสุโขทัย ตอนที่ 2 เป็นคำยอพระเกียรติของพระญาไทยธรรมราชา ตอนนั้นชำรุดเสียมาก แต่สันนิษฐานได้บ้าง เพราะในศิลาจารึกภาษาไทย (หลักที่ 5) มีเนื้อความอย่างเดียวกันข้างสุดท้าย คำที่ 1 กล่าวเรื่องประดิษฐานรูปพระอิศวร พระนารายณ์ พระ (คเณศ) ในเทวาลัยมหาเกษตรที่ป่ามะม่วง⁶

ส่วนกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ : ทรงแปลข้อความดังนี้ "...แล้วทรงหล่อรูปพระศรีอารียะพระองค์หนึ่ง ประดิษฐานไว้ในพระวิหารกตติศไคในอาราม ครึ่งหนึ่งตรัสสั่งนายศิลปินนายช่างให้หล่อรูปพระนเรศ พระมเหศวร พระวิษณุกรรม รูปพระสุเมธวรคาส พระศรีอารียะ ห้างหารูปนี้ ประดิษฐานไว้ในหอเทวาลัย มหาเกษตรพิมาน ไว้เป็นที่นันทิบูชา ณ ตำบลป่ามะม่วง..."⁷

ทั้งนี้เป็นการตีความของนักปราชญ์ทั้งสองท่าน แต่ถ้าเราพิจารณาจากคำจารึก และคำอ่านในศิลาจารึกแล้วจะไม่ปรากฏชัดเจนนัก ดังนี้⁸

คำที่ 1
มหาเวทย์ยาลัยศิลปากร ส่วนเขียนสิทธิ์
คำจารึก คำแปล (ยอร์ช เซเดส์)

50 ...รูปพระอิศวร..พระองค์ บิ บริบูรณ์โหง	รูปพระอิศวร..พระองค์..บริบูรณ์แล้ว
51 (1271) ศกจลฺ (มฺวย) ทนฺคบ เกด	1271 ศก (ปี) จลฺ วันศุกร์ ขึ้น 11 ค่ำ
อาษาธ ศุภรพาร บุร วาษาธ ฤกษ นา..	เดือน 8 ปุรวาษาธ นักษัตรฤกษ...
52 .ศรีสุรโยนนติ กาล สุกจ ปุริษฐา	เวลารุ่งเช้า เมื่อเสด็จประดิษฐานรูปพระมเหศวร
พระมเหศวรรูป วิษณุรูป	รูปพระวิษณุ

⁶ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์....., เรื่องเดิม, หน้า 76.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 79.

คำจารึก

คำแปล (ยอร์ช เซเคส์)

53 .ส.นุ เทวาลยมหาเกษตร ไพรสุวาย
เนะ...

ในหอเทวาลัยมหาเกษตร
ในป่ามะม่วง นี้...

54 ..ตปสฺวี พุราหมณ โผง บุษา นิคฺย
...ธรรม...

คาบส พุราหมณทั้งหลาย บุษาเป็นนิตย
...ธรรม...

ไม่ว่าแปลที่สมัยสุโขทัยมีการนับถือศาสนาพราหมณ์ ทั้งนี้เราได้ทราบแล้วว่าดินแดนประเทศไทยก่อนสมัยสุโขทัยโดยเฉพาะบริเวณภาคกลางนี้ ได้รับอิทธิพลเขมรทั้งทางด้านการเมืองและศิลปวัฒนธรรม ราชสำนักสุโขทัยในยุคต้นจึงรับอิทธิพลรูปแบบการปกครอง ศิลปะ ตลอดจนวัฒนธรรมทางศาสนา บางประการเข้ามา โดยเฉพาะอย่างยิ่งลัทธิเทวราชที่นิยมอยู่ในเขมร ซึ่งมีความเชื่อว่า กษัตริย์ทรงเป็นสมมุติเทพนั้น เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการปกครอง โดยเฉพาะในช่วงต้นของการสร้างชาติให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ ผู้ที่เลื่อมใสนับถือเทพและลัทธิศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรสุโขทัยนั้นจำนวนมากคงเป็นพวกเขมร ซึ่งอาจรวมถึงพราหมณ์ในราชสำนักบางส่วนด้วย ทั้งนี้จากการที่เราได้พบจารึกหลักที่ 4 และหลักที่ 5 ซึ่งเป็นจารึกจากวัดป่ามะม่วง จังหวัดสุโขทัย เช่นเดียวกัน มีข้อความเป็นเรื่องเดียวกัน ต่างกันที่จารึกหลักที่ 5 ซึ่งเป็นจารึกที่โชกษรไทยโบราณ จารึกเป็นภาษาไทยไม่กล่าวถึงเรื่องพระญาไทยเสด็จไปปราบจลาจลในเมืองสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. 1279 และไม่กล่าวถึงเรื่องประติษฐานรูปพระอิศวร พระนารายณ์ในหอเทวาลัยป่ามะม่วง ส่วนเรื่องพระยารามราช คือ พ่อขุนรามคำแหงได้อุปถัมภ์มะม่วง มีแต่คำจารึกในภาษาไทย ในคำเขมรไม่มี นอกจากนี้คำจารึกทั้งสองมีเนื้อความอย่างเดียวกันทุกประการ⁹ ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะมีวัตถุประสงค์เพื่อประกาศให้บุคคล 2 กลุ่มที่มีพื้นฐานทางภาษาต่างกัน รู้และเข้าใจถึงพระราชกรณียกิจของพระมหา กษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเน้นถึงเรื่องราวอันเป็นที่สนใจเลื่อมใสศรัทธา หรือเป็นประโยชน์ของบุคคลแต่ละกลุ่ม

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.

แม้จะไม่มีหลักฐานทางเอกสารชี้ชัดว่า มีการนับถือบูชาพระคเณศในสมัยสุโขทัย แต่จากการที่มีหลักฐานว่ามีการนับถือศาสนาพราหมณ์ควบคู่กับพุทธศาสนา มีการสร้างเทวรูปสำคัญในศาสนาพราหมณ์ คือ พระอิศวรและพระวิฆณุ มีการบันทึกกล่าวถึงเทพต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์ เราอาจตั้งสมมุติฐานได้ว่า น่าจะมีการนับถือพระคเณศด้วยเป็นแน่ ดังที่เราได้ทราบแล้วว่าพระพิฆเนศวร์เป็นเทพที่มีบทบาทสำคัญมากองค์หนึ่งในศาสนาพราหมณ์ เป็นเทพสากลทั้งกับชาวและพราหมณ์ทุกลัทธิจะต้องบูชา ก่อน ทำพิธีกรรมทุกประเภท (ยกเว้นเผาศพ) จึงน่าจะเชื่อว่ามีารบูชา "พระพิฆเนศวร์" ด้วยในสมัยสุโขทัย

สมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยาได้ปรากฏหลักฐานร่องรอยอิทธิพลศาสนาพราหมณ์อยู่ทั่วไป ทั้งในค่านเอกสาร และหลักฐานทางโบราณคดี ศาสนาพราหมณ์นั้นได้แพร่หลายโดยเฉพาะในกลุ่มบุคคลชั้นสูง และในราชสำนัก ในยุคนั้นราชสำนักหรือกษัตริย์ นิยมที่จะมีพราหมณ์โหราจารย์เป็นที่ปรึกษาในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ พิธีกรรมและหลักธรรมบางประการของศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาผสมผสานอยู่ในพิธีกรรมของชาวไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา จากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เราจะเห็นถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ได้ชัดเจนตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งคงจะสืบเนื่องมาจากสมัยสุโขทัย แม้แต่พระนามของพระมหากษัตริย์ เช่น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรือชื่อเมืองหลวง คืออยุธยา ก็ได้รับอิทธิพลจากมหากาพย์รามายณะของพราหมณ์

อย่างไรก็ตาม ได้ปรากฏพื้นฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจนตั้งแต่สมัยของพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ.2173-2199) แล้ว ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า "ศักราช 998 ปีชวด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้อริเทวสถานพระอิศวร พระนารายณ์ขึ้นมายังชุกัน..."¹⁰ และที่ปรากฏในพิธิลปศักราช¹¹ ซึ่งมีการบูชาเทพในศาสนาพราหมณ์หลายองค์ ดังนี้

¹⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสมพันธ์, 2505), หน้า 15.

¹¹ พิธิลปศักราชสมัยพระเจ้าปราสาททอง เมื่อ พ.ศ.2181 ที่กล่าวถึง คือการเล่นดึกคำบรพ การเล่นดึกคำบรพเป็นงานการเล่นละคร แต่เป็นเรื่องเกี่ยวกับลัทธิทางไสยศาสตร์ ใน พ.ศ.2017 สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ก็เคยรับสั่งให้มีการเล่นดึกคำบรพเพื่อเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมือง, เปลื้อง ณ นคร, ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2517), หน้า 42-43.

"...จึงให้พญาจารย์ผู้รับพระราชพิธี ไปจัดแจงแต่งการทั้งปวง พญาจารย์รับพระราชโองการ แล้วก็ให้กฎหมายสั่งทุกพนักงานให้ตั้งเขาพระสุเมรุราช หน้าจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท มีเขาไกรลาสและเขาสัตตภัณฑ์ ล้อมพระเมรุเป็นชั้น ๆ ออกมา แล้วให้ช่างกระทำรูป อสุร กุมภัณฑ์ คนธรรพ์ ทานพ ฤาษีสัทธิ วิทยาธร กิณร นาค สุบรรณ ทั้งหลายรายเรียงโดยระยะเขาสัตตภัณฑ์ศรี แล้วให้กระทำรูปสมเด็จพระอมรินทราบหาราช สถิตยอดเขาพระสุเมรุราชเป็นประธาน จึงให้ทิวอาจารย์แต่งกายเป็นพระอิศวร พระวิฆณุ พระพาย พระพิรุณ พระเพลิง พระยม พระไพศพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ รูปเทพเจ้าทั้ง 12 ราศี แวดล้อมสมเด็จพระอมรินทราบหาราช โดยอันตักสัทธิเทวราช..."¹²

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ.2199-2231) จากพงศาวดาร ปรากฏว่า พระองค์เลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์มากเป็นพิเศษ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านพิธีกรรมต่าง ๆ รวมทั้งทางด้านศิลปวิทยา ทรงให้พราหมณ์ในราชสำนักประกอบพิธีในศาสนาพราหมณ์ เช่นพิธีตรียัมปวาย ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา และยังทรงโปรดให้จัดข้าวของจากกรุงศรีอยุธยาออกไปทำพิธีที่เทวสถานเมืองนครศรีธรรมราชด้วย¹³

มีหลักฐานการบูชาแม่ถือพระคเณศ หรือพิฆเนศวร อย่างเด่นชัด ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารถึงการที่ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดเกล้าฯ ให้หล่อรูปพระพิฆเนศวร และพระเทวกรรม (พระคเณศในฐานะบรมครูช่าง) หลายครั้งด้วยกัน ดังนี้

"...ในเดือนยี่ ปีกอก นั้น พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรเจ้าอยู่หัว บำเพ็ญพระราชกุศลนานาประการ แล้วให้หล่อพระรูปพระอิศวรเป็นเจ้า ยืนสูงสองกubit มีเศียร พระองค์หนึ่ง รูปพระศิวาทิตย์ ยืนสูงสองกubit มีเศียร พระองค์หนึ่ง รูปพระมหาวิฆเนศวร พระองค์หนึ่ง รูปพระจันทร์ราศีศวร พระองค์หนึ่ง และรูปพระเจ้าทั้ง 4 พระองค์นี้ สวมทองนพคุณและเครื่องอาภรณ์ประดับนั้นถมยาราชาวดี ประดับแหวนทุกพระองค์ ไว้บูชาสำหรับพระราชพิธี"¹⁴

¹² สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 17-18.

¹³ องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, เรื่องเดิม, หน้า 19.

¹⁴ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 41-42.

และ "...ในป้าอก อัฐก นั้น ตรัสให้หล่อรูป พระเทวกรรม สูงประมาณศอกมีเศ พระองค์หนึ่ง สวมทอง เครื่องประดับมราชาวดี..."¹⁵

"...ครั้นมีประกาศ นพศก พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการ ตรัสสั่งพระยาจักรี ให้แต่งโรงพิธีบุญพิธีพรหม และชมรมสำหรับพระราชพิธีหั่งปวงในทะเลญ้า ตำบล เหนือค และทรงพระกรุณาตรัสให้หล่อพระเทวกรรมทอง ยืน สูงหนึ่งศอก หุ้มด้วยเนื้อเจ็ด แล้ว และ เครื่องอาภรณ์อันมราชาวดี ประดับด้วยแหวน ไว้สำหรับการพระราชพิธีทักษิณกรรม ให้พระมหाराชครู พระราชครู และพฤติมาศ และปลัดพระราชครู ประกอบการพระราชพิธีบุญพิธีพรหม ในวันศุกร์ ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 7 จึงพระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จยังการพระราชพิธีมหาปราชัยจร แล้วพระราชพิธีบุญพิธีพรหมทะเลญ้า ก็ประพาศการพระราชพิธีสารคำรับ อันมีในคชกรรมนั้นทุกประการ ..."¹⁶

"...แล้วก็ตรัสให้หล่อพระบรมกรรมพระองค์หนึ่ง สูง 4 ศอกทั้งฐาน แล้วมิเชกเสร็จก็ให้ ทัพไปประดิษฐานไว้ในพระอารามพระศรีรัตนนถ ตำบลขึ้น และตรัสให้หล่อพระเทวกรรมองค์หนึ่ง สูงประมาณ 4 ศอก ไว้ในหอพระเทวกรรม..."¹⁷

ในสมัยพระนารายณ์มหาราช ถือได้ว่าเป็นยุคเฟื่องฟูของศาสนาพราหมณ์ในราชสำนัก อย่างแท้จริง ในสมัยของพระองค์ได้เกิดวิทยาการแขนงต่าง ๆ ที่มีรากฐานมาจากวิชาในแขนงอุปเวท อาถรรพเวท เช่น อายุรเวท นิติเวท ตลอดจนวรรณคดี เช่น หนังสือสมุทรโฆษคำฉันท์ ฉบับที่พระมหา ราชครูแต่ง และหนังสือจินตคามณี ต้นตำราการเรียนภาษาไทย ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรด ให้พระยาโหราธิบดี (พราหมณ์) แต่งเอาไว้ นอกจากนี้ยังเกิดวรรณคดีอีกหลายเรื่อง ซึ่งได้อธิล

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43-44.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

วรรณคดีในศาสนาพราหมณ์ของอินเดีย หรือที่แสดงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ เช่น โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่แต่งโดยพระศรีมโหสถรัตนกวีสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชซึ่งตามตำแหน่งเป็นบุโรहितและเชื่อว่ามีเชื้อสายพราหมณ์ ในคำประพันธ์นั้นมีบทสรรเสริญและขอพรเทพเจ้าทั้งหลายในศาสนาพราหมณ์อยู่ตอนท้ายเรื่อง ไคเก้ พระพรหม พระวิษณุ พระอิศวร พระคเณศ และแม่พระคงคา ตามลำดับ โดยกล่าวถึงพระคเณศในฐานะผู้ขจัดอุปสรรค ดังนี้¹⁸

68	ขอพรพาบาทไท	ทรงธาร
	พระเริ่มรังคชการ	กองเกล้า
	ขอจงแผนภูบาล	บคิราช
	สิทธิศาสดาเรา	รวคเพียงพระกรรม ๗
69	ขอพรพิฆเนศสร้อย	คิวบุตร
	ทรงเครื่องอาภรณ์ชู	เงือกจำ
	ขอจงจรโลงอุค	คมโลก
	แคล้วคลาดภัยพิพนล้า	เลิศด้วยเสวยรมย์ ๗

วรรณคดีไทยสมัยอยุธยาบางเรื่อง เช่น ขุนช้างขุนแผน มีการกล่าวอัญเชิญเทพในศาสนาพราหมณ์มาร่วมในพิธีกรรมบางอย่าง เทพที่กล่าวถึงมีทั้งพระอิศวร พระวิษณุ พระพรหม พระเพลิง พระคเณศ และพระขันธุมาร ดังนี้¹⁹

¹⁸ พระศรีมโหสถ, "โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช," บทกวีนิพนธ์ของพระศรีมโหสถพร้อมประวัติและหมายเหตุ กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานปรับปรุงบูรณะพระนารายณ์ราชนิเวศน์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ประจำจังหวัดลพบุรี, 2502 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2502), หน้า 18.

¹⁹ ประจักษ์ ประภาหิทยากร, ประเพณีและไสยเวทในขุนช้างขุนแผน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2519), หน้า 89.

โอมองค์พระสยามภูวนาถ	องค์บรมพรหมานาถา
พระจักรกฤษณ์ฤทธิรงค์ทรงศักดิ์	พระคงคาพระเพลิงเดงฤทธิ
พระคเณศพระขันธกุมาร	มัจฉาทังพระพายกายสิทธิ์
โลกบาลบริหารทั้งสี่ทิศ	ขอเชิญมาสติศรัทธา

นอกจากนี้ "โองการลุลยเพลิง" ในกฎหมายโบราณสมัยอยุธยา ซึ่งอารักษ์เป็นผู้อ่านในการพิจารณาความไต่กล่าวถึงพระคเณศไว้ดังนี้²⁰

"ข้าพเจ้าผู้เป็นสุภาตระลาการ ขอถวายสัจจิตถาน --- ขอพระเจ้าจงปาฏิหาร
ไตรยโลกย์มัตถลบนันดาล หล่มหล่งเป็นขั้วล เอาเทจมาถล่าวมารสา อันขยม
บงกมเทวาอารักษ์มหา ---- วิคเณศทิวบุตรศิวกรรม เทพภูมรสบสรพ จัก
มหาราชิกา คาวคิงขโสฬศพรหมา ผู้เรืองฤทธา อีกทั้งพระอิศวรพระนารายณ์
นางอุมาภักควดีโฉมฉาย พระลักษมีเพริศพราย อันเป็นภริยาแห่งพระองค์----

วรรณคดีสมัยอยุธยาส่วนใหญ่จะขึ้นต้นด้วยบทไหว้ครู หรือสกุติ บทไหว้ครูส่วนใหญ่เป็นคำนมัสการไหว้พระพุทธรเจ้า ตามด้วยคำบูชาพระพรหม พระนารายณ์ และพระอิศวรรวมถึง... กษัตริย์ในสมัยนั้น ๆ ด้วย ต่อมาจึงกล่าวถึงเหตุในการแต่ง จะเห็นได้ว่าโดยทั่วไปแล้วจะมีการกล่าวบูชาเทพสูงสุดของฮินดู 3 องค์เท่านั้น มีจำนวนน้อยที่กล่าวถึงพระคเณศ ทั้งนี้อาจจะเนื่องจากเริ่มเกิดความสับสนระหว่างพระขันธกุมารและพระคเณศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา ตัวอย่างเช่น ในฉันทกล่อมช้างพลาย พระนิพนธ์ของกรมหมื่นศรีสุนทร ซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยา แสดงให้เห็นค่อนข้างชัดเจนถึงความเข้าใจผิดที่ว่าพระคเณศกับพระขันธกุมารเป็นเทพองค์เดียวกัน ดังปรากฏในตอนอัญเชิญเทวดา ดังนี้²¹

²⁰ เรื่องเดียวกัน.

²¹ องค์การคำคุณุสภา, ชุมนุมฉันทกล่อมช้างพลาย เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503), หน้า 136.

"ไหว้เทพท้าวเทวกรรม

พินเนศวรสรรค์

ก๊อชัณธุมารมัทมา"

สมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยนี้ความรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของเทพเจ้า เทพนิยายต่าง ๆ ยังไม่ได้มีการศึกษากันอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 5) ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพระคเณศค่อนข้างสับสน วรรณคดีส่วนใหญ่ที่กล่าวถึงพระคเณศมักเกี่ยวข้องกับเรื่องช้าง เช่น คำฉันท์คุณหญิงสรวงกล่อมช้าง แสดงให้เห็นถึงพระคเณศในทางคชกรรมเป็นหลักใหญ่มากกว่าการเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา ความเข้าใจเกี่ยวกับพระคเณศค่อย ๆ คลี่คลายไปในทางที่ถูกต้องยิ่งขึ้น และปรากฏอย่างชัดเจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะปรากฏในลักษณะแผนแห่งศิลปวิทยาชัดเจน

ในารายณสืบปางฉบับเก่า มีพิมพ์มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งคงจะเป็นเล่มเดียวกับที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 3 กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณไศตรังจักษิมหพันธ์ตั้งแต่พระองค์ท่านทรงดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมอักษรพิมพการ แต่ไม่ทราบว่ามีมาจากตำรับใด²² ได้กล่าวถึงกำเนิดของพระคเณศไว้หลายสำนวน ซึ่งขัดแย้งกันเอง แสดงถึงความสับสนระหว่างพระคเณศกับพระขันธุมารอย่างชัดเจน

สำนวนหนึ่งกล่าวว่า พระคเณศเกิดจากพระเพลิงพร้อมกับเศียรช้างเหมือนประวัติพระขันธุมารของฮินดู โดยเล่าว่า เมื่อไทรคายุคหนึ่ง พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม ได้มาประชุมพร้อมกัน พระอิศวรจึงมีเทวโองการให้พระเพลิงใช้เทวฤทธิ์ทำให้บังเกิดโอรสพระอิศวรขึ้น 2 องค์ "พระเพลิงรับเทวโองการแล้วกระทำเทวฤทธิ์ให้บังเกิดเป็นเปลวเพลิงออกจากช่องพระกรรณทั้งสอง มีรัศมีสว่างรุ่งเรือง แลกลางเปลวเพลิงนั้น เบื้องขวาเกิดเป็นเทวกุมารองค์หนึ่ง มีพระพักตร์เป็นหน้า

²²พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ลิลิตนารายณสืบปาง (พระนคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2514), หน้า คำนำ.

ข้าง มีพระกรสองกร กรขวาทรงศรีศูล กรซ้ายทรงคอกบัว มีอุระเคนทร์เป็นสังวาลย์ นั่งชันมณฑล
ลอยอยู่ข้างเบื้องขวาของพระเป็นเจ้าทั้งสอง จึงให้นามปรากฏชื่อว่า ศิวบุตรพิมเขตวร"²³

"เบื้องซ้ายเกิดเป็นเทวกุมารองค์หนึ่ง มีพักตร์เป็นข้างสามพักตร์ มีพระกรหกพระกร กร
หนึ่งเกิดเป็นข้างเผือกผู้ มีเศียร 33 เศียร 4 บาท ชื่อเอราวัณ กรหนึ่งเกิดเป็นข้างเผือกมี 3 เศียร
4 บาท ชื่อกิริเมฆละไทรคายุค ข้างทั้งสองนี้คือเทพยดานฤมิตด้วยอำนาจเทวฤทธิ์ พระเป็นเจ้าทั้งสาม
ประสาพรไว้ให้สำหรับเป็นพาหนะของสมเด็จพระอมรินทราบหาราช แลกรอีกสองกรเกิดเป็นข้างเผือก ซึ่ง
จะอุบัติในโลกสำหรับได้เป็นพาหนะของกษัตริย์อันมีอภินิหารอีกข้างละสามเชือก คือเผือกเอก เผือกโท
เผือกตรี สามตระกูลเหมือนกันทั้งซ้ายขวาข้างละสามข้าง แต่เบื้องซ้ายเป็นข้างพัง เบื้องขวาเป็น
ข้างพลาย อีกสองกรนั้นเกิดเป็นสังข์ทักษิณาวัฏ เบื้องขวา สังข์อศุตราวัฏ เบื้องซ้าย ยืนอยู่เหนือกระพอง
ศีรษะทั้ง 7 เศียร พระเป็นเจ้าทั้งสามจึงให้นามว่า โกณนาเนศวรศิวบุตร"²⁴

อนึ่งสำหรับที่มาของเรื่องนี้ บางแห่งกล่าวว่ามาจากคำรสร้างโลกของพราหมณ์ สิ่งที่นำ
พิจารณาคือ เทวโอรสทั้งเกิดจากเทวฤทธิ์ของพระเพลิงทั้งสองพระองค์มีพระพักตร์เป็นข้าง สำหรับ
องค์ที่นามว่า "โกณนาเนศวรศิวบุตร" ซึ่งมีพักตร์เป็นข้างถึง 3 พักตร์ และมี 6 กร ประสงค์จะ
หมายถึงพระขันธกุมารใช่หรือไม่ มีผู้ให้ข้อสังเกตว่า คำว่า "โกณนาเนศวร" น่าจะมาจากคำสันสกฤต
ว่า "เกราณนาเนศวร" (เกราณจาน+อีศวร) แปลว่า "ผู้เป็นใหญ่เหนือแผ่นพักตร์แห่งเกราณจะ"
ซึ่งในเพนนิยาซินคัมมีเรื่องของพระขันธกุมารเกี่ยวข้องกับภูเขาคีรี เกราณจะ ดังปรากฏในมหากาตะ
ว่า ครึ่งหนึ่งเมื่อพวกเทวดาทำสงครามกับอสูร พวกอสูรได้ไปซ่อนอยู่ในภูเขากีรี เกราณจะ พระขันธกุมาร
เมื่อกำลังพวกเทวดาต้องการจะทำลายล้างพวกอสูรให้สิ้น จึงได้เอาดอกแห่งภูเขากีรี เกราณจะ จมราบเป็นหน้า

²³ ผนังพรหมสูตรอักษร, "พระคเณศ พระขันธกุมาร," ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 4 ฉบับ
ที่ 3 มกราคม 2526, หน้า 72.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

กลอง นอกจากนี้ยังมีเรื่องปรากฏในวามนุสราณะอีกด้วย²⁵ ดังนั้นศิวนุตรองค์นี้คงจะหมายถึงพระ-
ชนธุมาร แต่เหตุใดจึงมีพัศตร์เป็นช้าง

นารายณ์สืบบางอีกส่วนหนึ่งกล่าวว่า พระคเณศเกิดจากพลังภายในของพระอิศวรเป็น
พระชนธุมารมีหกเศียร สิบสองกรก่อน แล้วกลายเป็นพระคเณศที่มีเศียรเป็นช้างภายหลัง ตอนกำเนิด
นั้นมีว่า หลังจากที่พระอิศวรไปปราบอสูรพรหมชื้อมูลกะนิยักษ์แล้ว ก็เสด็จกลับไปยังไกรลาส แล้วเสด็จ
ไปทรงศีลเหนือเขารัศดาฏฐ ให้หม้อูรเคนทร์รักษาพระองค์ แล้วคัมภีร์พระโลหิตในนิ้วพระบาท แล้ว
กระทำด้วยเวทฤทธิ์ให้บังเกิดเป็นกุมารองค์หนึ่งออกจากอุระประเทศ มีพระพัศตร์หกพัศตร์ มีกรสิบสอง
กร พระเป็นเจ้าจึงให้นามปรากฏว่า พระชนธุมารเทวโอรสแล้วพระเป็นเจ้าก็เสด็จกลับมายังไกร-
ลาส จึงรังสฤษคินยุราภักษาให้เป็นพาหนะพระชนธุมาร²⁶

ต่อมาเมื่อปัสรัตนหนึ่งทำผิด เพราะปราศจากธรรมคติแห่งจารีตเทพอัปสรทั้งหลายก็ต้องจุติ
มาเกิดเป็นช้างนำ ชื่ออสุรภังคี ทำความเคียดแค้นให้แก่ตรีโลก พระอิศวรคำรจะให้พระชนธุมาร
ไปปราบ แต่จะโสกันต์เสียก่อน จึงให้ประชุมเทพยดาและนักสิทธิวิทยากร มาพร้อมกัน ณ เขาไกร-
ลาส และเชิญพระพรหม พระนารายณ์มาเจริญพระเกศา ครั้นถึงวันมงคล พระนารายณ์เผอญบรรทม
หลับสนิท พระอิศวรมีเหวโองการให้พระอินทร์เฝ้ามาสั่งขี้ไปเป่าปลุก พระนารายณ์ว่าวเสียงสังข์
ลื้มพระเนตรเห็นพระอินทร์ ตรัสถามว่า โลกมีเหตุประการไร พระอินทร์ทูลว่าพระอิศวรมีเหวโอง-
การให้เชิญเสด็จไปเจริญพระเกศาพระชนธุมาร พระนารายณ์หลังพระโอรสว่า "ลูกหัวหาย จะนอน
หลับให้สบายไม่ได้" แล้วก็เสด็จมากับพระอินทร์ ด้วยอำนาจวาจาสิทธิ์ พระเศียรพระชนธุมารทั้ง
หกก็อันตรธาน พระอิศวรมีเหวโองการให้พระวิฆณุกรรมไปยังโลกมนุษย์ตัดเศียรคนถึงแก่มรณภาพแล้ว

²⁵ เรื่องเดียวกัน. และดู เสฐียรโกเศศ และ นาคะประทีป, "พระคเณศ," วารสาร
ศิลปากร ปีที่ 1 เล่ม 5, พ.ศ.2480, หน้า 29-30.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

มาต่อเสียดพระขันธุมาร พระวิฆณุกรรมรับเหวโองการแล้วมาเที่ยวหาที่ระคนผู้ถึงมรณะในวันนั้น ก็ไม่มีผู้ใดตาย พบแต่ช่างนอนฝันที่ระไปตะวันตกก็ตัดเอาที่ระข้างไปต่อเป็นพระเสียดพระขันธุมาร แล้วพระเป็นเจ้าทั้งสามพร้อมกันเปลี่ยนพระนามพระขันธุมารเสียใหม่ ให้เรียกว่า พระมหาวิฆเนศวร (พระวิฆเนศ)²⁷

เราไม่ทราบว่าผู้ประพันธ์เรื่องนี้ได้ประพันธ์ขึ้นตามต้นตำรับใด เป็นคติความเชื่อของกลุ่มใด กลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะหรือไม่ แนวความคิดว่าพระกณเฑศคือพระขันธุมารที่เสียดขาดคางกล่าวนี ปัจจุบัน ก็ยังมีผู้เชื่อถือกันอยู่ ดังที่พราหมณ์ ณ เทวสถานสำหรับพระนครไคอาจถึงแนวความคิดคางกล่าวนี สืบ หอดมาจากคัมภีร์หนึ่งในบรรดาคัมภีร์จำนวนมากมายของอินเดีย ดังที่ปรากฏในหนังสือ "ตำนานเทวรูป สังเขป" และยังได้กล่าวเพิ่มเติมอีกว่า

"ครั้นแล้ว พระอิศวรจึงสั่งให้พระวิฆเนศวรไปปราบอสูระกังคิ พระมหาวิฆเนศวร รับเหว- โองการแล้ว จึงกระทำอิทธิฤทธิ์สาธกพระกายให้เป็นสี่กร พระกรหนึ่งทรงบังวังกาฬ พระกรหนึ่งทรง ถือขอ พระกรหนึ่งทรงถือพ่อนเหล็ก พระกรหนึ่งทรงถือก้อนเหล็กแดง ทรงมุสิกะ (หนู) เป็นพาหนะ แล้วสาธกอิทธิฤทธิ์เสด็จไปสู่สมณานที ซึ่งเป็นที่อยู่แห่งอสูระกังคิ

ฝ่ายอสูระกังคิเห็นเทวโอรสกระทำเวทฤทธิ์ลงมา ก็มีความโกรธเป็นกำลัง จึงพาอมนุษย์ แสนโกฏิขึ้นมาต่อสู้ควยกับพระมหาวิฆเนศวรเป็นสามารภ เมื่อสู้ไม่ได้ก็ดำหนิไปซ่อนกายในกลางมหา- สมุทรสมณานที พระมหาวิฆเนศวรจึงเอาพระโอษฐ์สูบน้ำในแม่น้ำสมณานทีจนแห้งจึงได้เห็นตัวอสูระกังคิ พระมหาวิฆเนศวรจึงถอกเอางาเบี่ยงซ้ายขว้างถว้ออสูระกังคิ และอมนุษย์แสนโกฏินั้นตายสิ้น

ในขณะนั้นพระเป็นเจ้าทั้งสามมาประชุมอยู่พร้อมกัน พระเป็นเจ้าทั้งสามจึงอวยพรให้ว่า พระเสียดข้างนี้มีชัยเป็นมหามงคลอยู่แล้ว อย่าผลัดเปลี่ยนเสียเลย และชนทั้งหลายจะกระทำพระราชา พิธีใด ๆ ก็ดี ให้ทำรูปพระมหาวิฆเนศวรตั้งไว้ควย จึงเป็นพระราชาพิชิตอันประเสริฐและช่างใดมีงา

²⁷ เรื่องเดียวกัน.

แต่เบื้องขวา สมมุติว่าเหมือนพระมหาวิฆเนศวร ความดูช่างโคคลองช่างได้ ฟังนับหัวข้างใต้รอยหนึ่ง
จงเป็นหมอเพาเถิด เป็นมงคลยิ่งนัก"²⁸

อาจเป็นได้ว่า เรื่องพระขันธกุมารเสียเศียร และต้องนำเศียรข้างมาตอนั้น ได้แก่โครง
มาจากเรื่องของฮินดูในพรหมไววรรคปุราณะ ที่กล่าวว่าพระคเณศเสียเศียรเนื่องจากถูกพระเสาร์มอง
แล้ว จึงต้องนำเศียรข้างมาต่อ มีลักษณะเป็นการนำเรื่องนั้นเรื่องนั้นมาปะติดปะต่อกัน โดยไม่เข้าใจถึง
ความจริงที่ถูกต้อง อาจเนื่องมาจากยังไม่มีผู้สนใจจริงจัง คงที่จะปรากฏต่อมา คือในรัชกาลที่ 6

เข้าใจว่าเหตุที่นารายณ์สลับปางฉบับเก่าส่วนแรก กล่าวว่าพระคเณศมีกำเนิดจากพระเพลิง
นั้นก็คงเนื่องมาจากตำราคชลักษณ์ของไทยซึ่งมีกำเนิดมาจากตำราคชศาสตร์ของอินเดีย มีเรื่องเล่าไว้
ว่า "ขณะหนึ่งท้องพระนารายณ์เจ้าแห่งมหาสมุทรได้บรรทมหลับอยู่ ณ ไทมหาสมุทร เหตุอัสจรรย
ได้เกิดขึ้น กล่าวคือได้มีดอกบัวดอกหนึ่งอุบัติขึ้นกลางอุทรของพระนารายณ์ ครั้นเมื่อตื่นจากบรรทม
พระนารายณ์ได้เด็ดดอกบัวนั้นขึ้นไปถวายแด่องค์พระอิศวร เจ้าแห่งเทพยดาทั้งมวล เมื่อพระอิศวรได้
รับดอกบัวไว้แล้วก็ทรงแบ่งดอกบัวออกเป็นกลีบ ๆ รวมทั้งเกษรของดอกบัวด้วย เมื่อเสร็จแล้วพระอิศวร
ก็ทรงเก็บกลีบดอกบัวเอาไว้เป็นส่วนพระองค์ 8 กลีบ ที่เหลือทรงแจกประทานให้กับ พระพรหม พระ
นารายณ์ และพระอัคนีเทพ เสร็จแล้วจึงได้ทรงกระทำอิทธิฤทธิ์ให้กลีบบัวและเกษรบัวที่เทพยดาต่าง ๆ
ได้รับไปนั้นให้บังเกิดเป็นช้างสำคัญ ๆ มีตระกูลต่าง ๆ กันรวม 4 ตระกูลคือ กลีบบัวที่พระอิศวรทรง
รับไว้ก็เกิดเป็นช้างสำคัญ หรือช้างเทพยดาตระกูลอิศวรพงศ์ มีลักษณะและชื่อต่าง ๆ กัน รวม 8 ชื่อ
ส่วนของพระพรหมที่ได้รับก็เกิดเป็นช้างตระกูลพรหมพงศ์ ส่วนของพระนารายณ์บังเกิดเป็นช้างตระกูล
วิศณุพงศ์ ส่วนของพระอัคนีเทพก็บังเกิดเป็นช้างตระกูลอัคนีพงศ์"²⁹ ในบรรดาช้างเผือกตระกูลอัคนีพงศ์

²⁸พราหมณ์อุรคินทร์ วิริยะบุรณะ และคนอื่น ๆ, ตำนานเทวรูปสังเขป พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระบรมราชานุเคราะห์พระราชนันทเพลิงศพ พระราชครูวามเทพมุนี
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ลูก ส. ธรรมกถึก, 2522), หน้า 11-14.

²⁹ร.ต.อ.ศุภางค์ กษาชีวะ, "ช้างเผือกสี่ไม้ม้าว," พระราชพิธีสมโภชช้างเผือก 3
เชือก ณ จังหวัดเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรีจัดพิมพ์ (กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์, 2521), หน้า

ซึ่งแบ่งเป็น 42 ตระกูล มีอยู่ 2 ตระกูลที่น่าสนใจคือ หมู่ที่ 12 มีงาแต่ข้างซ้ายข้างเดียว เบื้องขวา บอด ตาขาว เล็บขาว ชื่อพิชเนศวรมหาพิณาย มีอาญาพมาก และหมู่ที่ 13 มีงาข้างขวาข้างเดียว งา ข้างซ้ายบอด ตาขาว เล็บขาว ลักษณะและคุณวิเศษเหมือนอย่างมหาพิณาย ชื่อ เทพามหาพิณเนศมหา ไพศุรย์³⁰ เรื่องที่เล่ากันมาในนารายณ์สิบปางส่วนเกาต์ข้างต้น อาจเนื่องมาจากความสับสนจาก กำเนิดเดิมของพระคเณศกับกำเนิดของข้างชื่อคงกล่าวจากพระเพลิงด้วยก็เป็นได้ หรือมีฉะนั้นก็นำมา หรือดัดแปลงมาจากตำราดชลักษณ์คงกล่าว จึงสับสนกันอยู่

จากเรื่องที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า มีข้อแตกต่างจากเรื่องราวในคัมภีร์อินเดียประการหนึ่ง คือ ข้างที่ไปตัดเอาเศียรมานั้น นอกหันหัวไปทางทิศตะวันตก ส่วนเรื่องของอินเดียกล่าวว่าหันไปทาง ทิศเหนือ คติอินเดียถือว่าทิศเหนือเป็นทิศปลายดิน และทิศใต้เป็นหัวนอน ตรงกับที่ในศิลาจารึกพ่อขุน รามคำแหงที่ไชว้าเบื้องคันทนอน และเบื้องหัวนอน และยังคงใช้พูดกันอยู่ทางภาคใต้³¹ แต่ปัจจุบันโดย หัวไปเราถือทิศใต้และทิศตะวันตกเป็นทิศคันทนอน อาจเนื่องจากทิศนั้นเป็นทางที่พระอาทิตย์ตก หรือ เป็นทางไปสู่โลกอื่น ในคติพุทธศาสนาหมายถึงทิศตะวันตกเป็นทางไปสู่แดนสุขาวดี อันเป็น สวรรค์ของพระอมิตาภะพุทธ เมื่อคนตายเขาจึงหันศีรษะไปทางทิศตะวันตกเพื่อให้ไปสู่สวรรค์สุขาวดี ดังนั้นเราจึงไม่นอนหันหัวไปทางทิศตะวันตกหรือทิศใต้ ซึ่งถ้าทำเช่นนั้น ถือว่านอนนอนเช่นเดียวกับศพ เป็นอัมมังคล ต่างจากอินเดียซึ่งถือว่าห้ามหันหัวไปทางทิศเหนือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เราอาจเห็นได้ว่า คติเกี่ยวกับกำเนิดของพระคเณศมีลักษณะที่คล้อยตามความเป็นอยู่ และความนิยมในท้องถิ่น ซึ่งคงจะ ไม่ใช่เป็นเรื่องที่มาจากพวกรามายณ์ที่เปลี่ยนแนวความคิดของพวกตนเองมาแต่คน แต่เราก็นำมา ดัดแปลงแก้ไขเองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และทำให้เป็นเรื่องเล่าที่เชื่อถือสืบต่อมาทุกวันนี้ (ตลอด

³⁰ ชาติ เอี่ยมมะระสินธุ์, "ตำราพระคชลักษณ์," มรดกแห่งสยาม (นนทบุรี: ชัยศิริ การพิมพ์, 2520), หน้า 57.

³¹ เสฐียรโกเศศ และ นาคะประทีป, เรื่องเดิม, หน้า 17.

จนพราหมณ์ในปัจจุบัน) แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเข้าใจว่า พระคเณศ และพระขันธกุมารเป็นเทพองค์เดียวกัน ดังที่ไคทรงพระราชนิพนธ์ไว้ใน "พระราชพิธี 12 เดือน" ดังนี้

"ส่วนพระมหาวิฆเนศวร คือพระขันธกุมาร ซึ่งมีพระเศียรเป็นช้าง เป็นโอรสพระอิศวรเป็นครูช้าง พราหมณ์ยอมนับถือโดยฤทธิ์เดชของพระองค์เองบ้าง โดยจะให้ถูกพระทัยพระอิศวรเป็นการสักการบูชา จึงเป็นพระเป็นเจ้าอีกองค์หนึ่ง"³²

วรรณกรรมที่ประพันธ์ขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมักแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจที่สับสนเกี่ยวกับพระคเณศ คือเข้าใจว่าพระคเณศเป็นเทพองค์เดียวกับพระขันธกุมาร ดังตัวอย่างเช่น

1. ฉันทกล่อมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ขุนสารประเสริฐ (นุช) แต่ง ปรากฏในคอนอัญเชิญเทพเทวดา ดังนี้³³

ขมมาทอภิวาทพรหมินทร์	ศิวเทมทิน
นรานุรักษ์ภูวคัล	
จักรฤษทรงกรธิ์นิเณ	อาภรณ์อำพน
ควนิลรัตนชัชวาลย์	
วิฆเนศวรศักดิ์เยี่ยมหาญ	คือขันธกุมาร
มฤธอาศน์เลิศภา	
ทกหน้าทวาทศทัตต์ถิอ	พิทยสาครครบมือ
พิพิธฉายพรายพรรณ	

วรรณกรรมที่กล่าวถึงพระคเณศ ขันธกุมารส่วนใหญ่มักเป็นคำประพันธ์ที่เกี่ยวกับช้าง ส่วนมากมักเป็นประเภทคำฉันท์ที่เรียกว่า ฉันทคุชฌิสังเวกกล่อมช้าง ซึ่งเป็นฉันทที่ใช้สวดในงานพิธีสมโภชพระยา

³² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธี 12 เดือน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2514), หน้า 78.

³³ องค์การคำกฤษภา, ชุมนุมฉันทคุชฌิสังเวก เล่ม 1, หน้า 94.

ข้าง งานพระราชพิธีนี้เป็นประเพณีมาแต่โบราณว่า เมื่อใดข้างสำคัญคู่บารมี จะต้องมีการสมโภช และในการสมโภชนั้นมีการสวดกล่อม การกล่อมข้างนี้เข้าใจว่าเป็นพิธีซึ่งเราได้มาจากเขมร และเขมร ได้จากพราหมณ์อีกทอดหนึ่ง³⁴

ในฉันทคุฏฐิสั่งเวยกล่อมข้าง มักจะกล่าวถึงนามเทพ 4 นามที่มักสับสนกันคือ พระเทวกรรม พระขันธุมาร พระพิฆเนศวร และโกญจนาเนศวร เช่นใน ฉันทกล่อมพระเสวตสุภา พรรณ พระยา ศรีสุนทรโวหาร (น้อย) แต่ง ในสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวแยกกันเป็น 4 องค์ดังนี้³⁵

นบไท่เทวกรรมเจ้าจร	อีกองค์อมร
มหิทธิหกพัศตร์ฝ่าย	
คือขันธุมารเรื่องฉาย	สิบสองกรกราย
กระลึงสรวุทธาญ	
ทรงมายูรอาสน์โอฬาร	เคนโดยโทยมบาล
มัจฉาเลื่องเรื่องรณ	
อีกสองตัวบุศราคัม	เกิดในมณฑล
ถึกเกราะลาพิธิ	
องค์หนึ่งเตียรสัณฐานสี	ตะกษกรมี
เฉวียงสคำโดยตรง	
กรชายหายศรีศรทรง	กรขวาธำรง
ปทุมตรลอบอวล	

³⁴ เปลื้อง ณ นคร, เรื่องเคิม, หน้า 139.

³⁵ องค์การคำครุสภา, ชุมนุมฉันทคุฏฐิสั่งเวย เล่ม 2, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ครุสภา, 2503), หน้า 48-49.

สมญาพระพิฆเนศวร	ทวยเทพมูลมวญ
เคารพแลยอมเอยงำ	
องค์หนึ่งสามพักตร์เพ็ญลำ	นักหนาแห่งคำ
วีรชนพระหัตถ์ทกกร	
ยืนเหยียบตระพองกฤษ	เจ็ดเศียรบรร
เสวตรพิเศษยานยง	
คู่สองเกิดกชยุพา	กิริเมชลไทรคา
ยุคแลเอราวรรณ	
คู่สามภำเนติกัพรณ	เผือกพังพลายัน
เป็นเอกแลโศทรไทร	
ชวพลายชายังอำไพ	ศุภลักษณ์วิไล
วิลาศชาติสารสาม	

มหาวินัยด้วยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

คำประพันธ์ในยุคลัง ๆ ของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มักจะกล่าวถึงพระนามของเทพทั้ง 4 นามนี้แยกเป็น 4 องค์ น่าจะมาจากความสับสนและไม่เข้าใจความเป็นมาอย่างแท้จริง เมื่อเห็นตัวอย่างในยุคราก ๆ ทำไว้ ก็นำชื่อเหล่านั้นมากลารวมไว้ด้วยกัน เป็นการแสดงถึงความไม่แน่ใจเกี่ยวกับเทพทั้งสี่ ทั้งนี้ได้ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ ความถูกต้องนั้นจะขึ้นอยู่กับผู้ประพันธ์บทวันั้น ๆ ด้วยว่ามีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเทพนิยายฮินดูได้แค่ไหน

อนึ่ง มีภาพพระพิฆเนศวรปรากฏในสมุดไทยจากหอสมุดแห่งชาติ เป็นภาพของพระพิฆเนศวรปางต่าง ๆ ปรากฏร่วมกับเทพอื่น ๆ ในศาสนาพราหมณ์ เช่น พระสยามภูวนาถ พระนารายณ์ พระฤๅ พระพรหม พระขันธกุมาร พระลักษมี พระอุมา และพระมหะเศวารี เป็นต้น โดยปรากฏเพียงภาพและชื่อประกอบเท่านั้น สำหรับภาพพระคเณศในสมุดไทยเล่มนี้มีชื่อและปางต่าง ๆ เช่น "พระวิกิ-เนศวร" และ "พระวิกิเนศวร" (ภาพที่ 67) "พระมหาวิกิเนศวรไปกะเศียรสมุท" และ "พระมหา

วิกิเนตรปราบอสูรภังมิ" (ภาพที่ 68) "พระมหาวิกิเนตรคัทธมาค" และ "พระเทวกรรม" (ภาพที่ 69) และ "พระโกณณาเนศวรวิหสรวให้เกิข้างพลายในมือขวา ข้างพ้งในมือซ้าย"³⁶ (ภาพที่ 70) ซึ่งคงเกี่ยวเนื่องกับเรื่องที่เล่ามาข้างต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระองค์ทรงสนพระทัยในการศตวิทยาเป็นพิเศษ ทรงศึกษาอย่างแท้จริง ดังนั้นในสมัยนี้ ซึ่งวรรณกรรมเฟื่องฟูเป็นอย่างยิ่งนั้น กวีส่วนใหญ่จึงมีแนวความคิดเกี่ยวกับความเป็นมาของเทพในศาสนาฮินดูอย่างค่อนข้างถูกต้อง เนื่องจากการชักจูงแนะนำของพระมหากษัตริย์ เรา จะเห็นตัวอย่างที่ชัดเจนได้มากมาย ทั้งที่เป็นพระราชนิพนธ์ และบทประพันธ์ของกวีอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น

1. บทพระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำตามแบบอย่างของ ชาวฮินดู ซึ่งในการประพันธ์ทุกชนิดจะต้องอัญเชิญ และกล่าวคำบูชาพระคเณศเพื่อขอความเป็นสิริมงคล และอำนวยการความสำเร็จให้เกิดกับบทประพันธ์นั้น ๆ พระราชนิพนธ์ของพระองค์ส่วนใหญ่จะมีบทบูชา พระคเณศ ในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรค ดังพระราชนิพนธ์ในลิลิตนารายณ์สิบปาง³⁷ ภาคเผด็จม ทรง พระราชนิพนธ์ไว้ว่า

มหาวิทยาลัทธิศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

อัญเชิญเทวราชเจ้า	คชเกศ
ผู้ปราบพินะภย	ทมคถวน
ทรงนามพระคเณศ	สิทธิ บคิแซ
สุคประเสริฐลักษณถวน	เลิศคิ
กวีใดตั้งใจ	ประพนธ์
เคารพพคเณศ	กอนแล้ว
อาจแต่คงมกล	มุงมาตร
จิตสว่างคงแกว	กองตา

³⁶ P. Neelakanta Sarma, "Un Album Thailandis D, Iconographie Indienne," Art Astatiques Tome XXVI (Limoges: Imprimerie A. Bantemps, 1973), pp.157-189.

³⁷ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเคิม, หน้า 3-4.

ข้าจึงขอพระเจ้า
ทรงช่วยเสริมปัญญา
ยามแต่งเรื่องทรงกรุท
จงสถลสถลิตไค้

ศิวบุตร
เถิดไท้
หังสับ ปางนา
คังจันคถวยเทญ

ฯลฯ

ในบทละครเรื่องสามก๊กเสวก ตอน กรินรมิต (พระคเณศเสี่ยงา)³⁸ เป็นบทพระราชนิพนธ์อันเกี่ยวกับเรื่องราวของพระคเณศโดยเฉพาะ เริ่มกล่าวถึงเหตุที่พระคเณศเสี่ยงา พระคเณศผู้เป็นใหญ่ในปวงวิทยา พระคเณศผู้เป็นบรมครูช่าง ทรงสร้างช่าง 8 ตระกูล และระบำพระคเณศรบกับยักษ์ พระคเณศมอบช่างประจำทิศให้แก่โลกบาล และ พระคเณศสั่งให้หมอเฒ่าจับช่างเผือก

ตัวอย่างบทพระราชนิพนธ์ดังกล่าวที่แสดงให้เห็นว่า พระคเณศทรงเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา และผู้ซัดออุปสรรค ดังนี้

"ทรงเครื่องเรื่องรามอร่ามแดง เป็นใหญ่ในปวงวิทยา เนืองนิตยประสิทธิ์ประสาพร ชนโคหวังข้ามอุปสรรค สำเร็จเสร็จสมคังจันคา	แสงกายจับแสงวราภณ สงาทรงชิงวันนัสโมสร สถาพรสวัสดิวัฒนา หังพำนกัพิมพ์เนศนาถา พระองค์พาข้ามพิฆเนจัญไร"

ในบทพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกัน ก็ได้ทรงแสดงให้เห็นว่า พระคเณศทรงเป็นบรมครูช่างด้วย ดังนี้

"อนึ่งพระพิฆเนศเคชอคม เธอสร้างสรรพะกะวีที่โนไพร	เป็นบรมครูช่างผู้ใหญ่ เพื่อให้เป็นสง่าแก่ชาติ

³⁸ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "สามก๊กเสวก ตอนกรินรมิต (พระคเณศเสี่ยงา)," บทเสภาเรื่องพญาราชาวงส์ กับสามก๊กเสวก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแก่เจ้าจอมสุวัฒนา เพื่อแจกในงานฉลองวันเกิด ณ วันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2468 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), 66 หน้า.

สร้างสารแปดตระกูลขุนสวส์ดี

แบ่งปันคณะอัฐฐะกะรี

ประจจจัดสรรพางค์ต่างต่างสี่

ประจำที่อัฐฐิสสตาพร"³⁹

2. บทประพันธ์ของกวีอื่น ๆ สำหรับกวีอื่น ๆ ในสมัยนี้ก็ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความเข้าใจอย่างถูกต้องเกี่ยวกับลักษณะ ความเป็นมา และฐานะของพระคเณศ ดังตัวอย่างเช่น

2.1 ฉันทสังเวหพระมหาเสวตรฉัตร รัชกาลที่ 6 (ตอนอัญเชิญเทวคา)⁴⁰

อนึ่งโศกเศสรบพิตร

วรสิทธิศักดิ์ศรี

เปนมหาสวามิภค

ศรีศิลปาคม

ขอท้าวธคฉัตร

ธิดาสาส์สม

สังสรพวิทยนิม

นิจยังเจริญเรือง

2.2 ฉันทกล่อมช้างสำคัญ-พระเสวตรวชิระพาหะ⁴¹ หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก) แต่ง

นบสิทธิบดีเทวา

กษัตริย์กษัตริย์

ภรณ์พรรณสดแสง

มหาวิชัยลัทธิศิลปาคม สงวนลิขสิทธิ์

ลูปเฉลิมเจิมจันทรแสง

กายล้ำค่าแดง

มโหรีมหิทธิฤทธิ์ราญ

กรกระลึงบาทชอกขสาร

เทียรอาสน์ชวคชาญ

เขี้ยวศิลปวิหิตไกร

อิกองค์กรติเกยยเทวโท

ทกภักตร์ประไพ

เพียงจันทรผองเพ็ญมิล

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

⁴⁰ องค์การคำคุณา, ชุมนุมฉันทะสังเว เล่ม 1, หน้า 76.

⁴¹ องค์การคำคุณา, ชุมนุมฉันทะสังเว เล่ม 2, หน้า 174.

จะเห็นได้ว่า แม้ในฉันทะเรื่องสุดท้ายนี้ จะไม่ได้กล่าวชื่อ "พระพิฆเนศวร" อย่างชัดเจน แต่เราก็เข้าใจ และทราบได้ว่าหมายถึงพระองค์จากลักษณะที่บรรยาย ความเข้าใจผิดแทบจะไม่ปรากฏอีกเลยในคำประพันธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กวีเข้าใจได้อย่างถูกต้อง เริ่มเรื่องด้วยการกล่าวไหว้คุณพระรัตนตรัย อัญเชิญเทวดาทั้งหลายแล้วจึงเริ่มเรื่อง

ในปัจจุบันยังปรากฏวรรณกรรมที่เกี่ยวกับพระคเณศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา ตัวอย่างเช่น บทพระราชนิพนธ์คำฉันท์ขลุ่ยสึงเวย และ กาพย์ขับไม้ ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิริธร เทพรักษ์สุภา กิตติวัฒนาคุณโสภาคย์ เนื่องในงานพระราชพิธีรับสมโภชและขึ้นระวาง "พระศรีนารัฐราชกิริณี" ดัง⁴²

นบคเณศวรพักตร์คือนาคินทร์

เป็นเจ้าแห่งศิลป์

มุสิกเป็นพาหนะทรง

นบพระเทวกรรมดำรง

ด้วยเจตจิตต์จง

ทั้งทวยเทพไท่หมากมวล

จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาลงมา แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงบทบาทของพระคเณศทั้งในฐานะเทพแห่งอุปสรรค บรมครูช่าง และเทพแห่งศิลปวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยานั้น จะปรากฏอย่างเด่นชัดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ลงมา ความนิยมในการบูชานับถือมากขึ้นอยู่กับยุคสมัยและผู้นำ คือพระมหากษัตริย์ด้วย

คติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวรในประเทศไทยจากหลักฐานทางโบราณคดี

ในสมัยก่อนที่ไทยจะเจ้าครอบครองดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันนั้น แม้เราจะพบหลักฐานทางเอกสารค่อนข้างจำกัด แต่ก็ยังโชคดีที่เราได้พบหลักฐานทางโบราณคดีเป็นจำนวนมาก ทั้ง

⁴² สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิริธร เทพรักษ์สุภา, คำฉันท์ขลุ่ยสึงเวยและกาพย์ขับไม้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีรับสมโภชและขึ้นระวาง "พระศรีนารัฐราชกิริณี" ณ จังหวัดนครราชสีมา พุทธศักราช 2520 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2520), หน้า 3.

โบราณสถาน และโบราณวัตถุ อันนับได้ว่าเป็นหลักฐานที่สำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้เราได้ทราบถึงประวัติความเป็นมาของชาติไทย โดยสามารถมองเห็นภาพพจน์ได้ค่อนข้างชัดเจน ทั้งยังเป็นการเพิ่มความเข้าใจจากหลักฐานทางเอกสารบางเรื่องด้วย

เราได้พบหลักฐานทางโบราณคดี (ในที่นี้ไม่รวมจารึกต่าง ๆ ซึ่งได้แยกไว้เป็นหลักฐานทางเอกสารแล้ว) คือ ร่องรอยของประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์จำนวนมาก ตามส่วนต่าง ๆ ของประเทศไทย ทั้งในภาคใต้ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศ มีทั้งที่เนื่องในไศวนิกาย และไวษณพนิกาย ในจำนวนนี้มีรูปเคารพของพระพิฆเนศวรหลายองค์ด้วยกัน โดยพบมากทางภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งล้วนแต่ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียไม่ว่าโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม

ในที่นี้ จะได้กล่าวถึงรูปเคารพของพระพิฆเนศวรที่ไพบในในประเทศไทย โดยกล่าวแยกตามหลักฐานที่พบเป็นภาค ๆ ไป ดังนี้

ภาคใต้ของประเทศไทย

เชื่อกันว่าได้รับอิทธิพลอินเดียและศาสนาพราหมณ์มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8 หรือก่อนหน้านั้น โดยชาวอินเดียบางพวกได้มาขึ้นฝั่งทางภาคตะวันตกของแหลมมลายูตั้งแต่จังหวัดกระบองลงมา มีเมืองท่าที่สำคัญหลายแห่ง เช่น บริเวณบ้านทุ่งตึก อำเภอกุระบุรี จังหวัดพังงาในปัจจุบัน ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ดีที่สุดแห่งหนึ่งทางฝั่งทะเลตะวันตก สำหรับเรือใหญ่ของพวกพ่อค้าหรือนักบวชที่เดินทางมายังเอเชียอาคเนย์ทั้งที่มาจากอินเดียและตะวันออกเฉียงกลาง⁴³ เป็นจุดเริ่มของเส้นทางเดินบกข้ามแหลมมลายูที่สำคัญสายหนึ่งมาแต่โบราณ โดยขึ้นบกบริเวณบ้านทุ่งตึก แล้วลงเรือหรือขึ้นมาตามลำแม่น้ำตะกั่วป่า

⁴³ มีพิกัดทางภูมิศาสตร์คือ เส้นรุ้งที่ 8° 53' 20" เหนือ และเส้นแวงที่ 98° 16' 55" ตะวันออก: แผนที่ประเทศไทยมาตราส่วน 1/50,000 อำเภอกะกั่วป่า พิมพ์ครั้งที่ 2 RTSD
ลำดับชุด L 7017 ระวาง 4226 I

แล้วเดินบกข้ามเขาตมมาลงคลองเขาคอก ตอกลงแม่น้ำพุมดวงในเขตอำเภอกีร์รัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ล่องลงมาตามแม่น้ำพุมดวงมาออกทะเลที่อ่าวบ้านดอน⁴⁴ ทำให้ไม่จำเป็นต้องอ้อมแหลมมลายูเพื่อไปทางฝั่งตะวันออก ซึ่งมักพบกับคลื่นลมแรง (แต่เส้นทางสายตะกั่วป่า-บ้านดอน นี่คงเป็นเส้นทางสำคัญของการขยายตัวของวัฒนธรรมอินเดียมากกว่าที่จะเป็นเส้นทางการค้า และคงไม่มีการขนย้ายสินค้าเพราะต้องข้ามเขาคอก) บริเวณบ้านทุ่งตึกจึงเป็นแหล่งโบราณคดีที่สำคัญแห่งหนึ่ง เราได้พบโบราณวัตถุที่บริเวณนี้และบริเวณใกล้เคียงที่เรียกว่าเหมืองทองมากมาย เช่น ลูกปัดแก้วและหิน เศษเครื่องแก้ว-โรมัน เงินเหรียญอินเดีย และเครื่องปั้นดินเผาทั้งของพื้นเมืองและของต่างชาติ เป็นต้น มีซากอาคารโบราณสถานกลายเป็นตึกหรือวิหารหลายแห่ง ที่เห็นเด่นชัดมี 3 แห่ง เรียงกันคือ⁴⁵

1. เนินทุ่งตึก พบแผ่นธรณีประติมากรรม 2 อัน ลึงค์ธรรมชาติดำด้วยหินแกรนิต ไม่ได้สกัดเป็น

ลวดลาย

2. เนินโสมมาสกัณฑ์ (?) อยู่ใกล้บริเวณที่น้ำจะเป็นเตาหลอมแก้ว พบประติมากรรมพระอุมาอัมมาสกัณฑ์ (?) หรือรูปเทพมารดา เป็นรูปสตรีอ้วนเตี้ย (ยังไม่มีการศึกษาความที่แน่นอน)⁴⁶ สูง 65 เซนติเมตร หน้าตักกว้าง 53 เซนติเมตร ทำด้วยหินควอทซ์ ปัจจุบันอยู่ที่สถานีตำรวจน้ำเค็ม อำเภอดอนสัก จังหวัดพังงา (ภาพที่ 71)

3. เนินพระคงปติ ห่างจากเนินที่ 2 ไม่เกิน 50 เซนติเมตร มี่อนำรูปกลมขนาดเล็กอยู่ใกล้ ๆ

⁴⁴ประชุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, ไชยา-สุราษฎร์ธานี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สยามการพิมพ์, 2519), หน้า 44-47.

⁴⁵จากการสัมภาษณ์ คุณธราพงศ์ ศรีสุชาติ และคุณอมรา ศรีสุชาติ, โครงการโบราณคดีเขี้ยวหลาน จังหวัดสุราษฎร์ธานี กองโบราณคดี กรมศิลปากร.

⁴⁶เพียว นาคเวท, "เทพีหุรคาในเอเชียอาคเนย์," วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2526.

จากลักษณะของศาสนสถานมีการใช้วัสดุหลายประเภทผสมกัน ทั้งศิลาแลง หินแม่น้ำ อิฐ และหินอื่น ๆ ตกแต่ง คล้ายคลึงกับที่ใช้อยู่ในสิ่งก่อสร้างทางตอนใต้ของอินเดียในยุคแรก ๆ⁴⁷ ที่น่าสนใจคือประติมากรรมรูปเคารพที่พบที่บริเวณทุ่งตึกนี้ มีลักษณะอิทธิพลศิลปะอินเดียได้อย่างชัดเจน⁴⁸ โดยเฉพาะในสมัยราชวงศ์ปัลลวะ จนถึงสมัยราชวงศ์โจฬะ (พุทธศตวรรษที่ 9-16) ซึ่งจะได้นำต่อไป นอกจากบริเวณทุ่งตึกแล้ว เรายังได้พบหลักฐานทางโบราณคดีปรากฏอยู่ตามเส้นทางที่ชาวอินเดียเดินทางผ่านเข้ามาและได้ทิ้งร่องรอยทางวัฒนธรรมไว้ เช่น แหล่งโบราณคดีเขาพระเทโน แหล่งโบราณคดีวังเวียง หรือปากเวียง และแหล่งโบราณคดีเขาพระนารายณ์ เป็นต้น ได้พบรูปเคารพพระวิฆณุ 4 กร จากถ้ำพระเทโน ตำบลบางม่วง อำเภอดงทับฟ้า อายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-14⁴⁹ แต่ประติมากรรมรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด ได้แก่ประติมากรรมรูปพระวิฆณุ 4 กร พบที่วัดศาลาหิง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นรูปแบบพระวิฆณุที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแถบลุ่มแม่น้ำกฤษณา ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย มีอายุอยู่ในช่วงสมัยราชวงศ์อักษวากะ แห่งเมืองนาคาขุณะโกดะ (พ.ศ.718-793)

ชาวอินเดียบางพวกได้เคลื่อนขึ้นไปทางเหนือจนถึงจังหวัดพิจิตร แล้วข้ามทะเลสาบสงขลา ไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองสทิงพระ หรือตกข้ามแหลมมลายูไปออกปากแม่น้ำคาปิตัววานคอน โดยผ่านพื้นที่อำเภอกลองทอม จังหวัดกระบี่ ไปตามช่องแคบที่อยู่ระหว่างภูเขาหน้าแดง และหน้าเรือ ของตำบลพรุคินนาไปจนออกปากแม่น้ำคาปิตัววานใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช ผ่านเข้าเขตจังหวัด

⁴⁷ H.G. Quaritch Wales, Anewly Explored Route of Ancient Indian Culture Expansion Vol.IX No.1, Reprinted from Indian Art and Letters, (London: The Indian Society, 1935), p.10-13.

⁴⁸ พเยาว์ นากเท, เรื่องเดิม, หน้า 5.

⁴⁹ Stanley J. O' Conner, Jr., Hindu Gods of Peninsular Siam (Switzerland: Artibus Asiae Publishers, 1971), p.48.

สุราษฎร์ธานี ที่อำเภอเวียงสระ อำเภอพระแสง อำเภอพนทิม แล้วออกทะเลหรืออ่าวบ้านดอนไป

ตามระยะทางที่พวกพราหมณ์เคยได้อพยพเคลื่อนย้ายผ่านไปนี้ ก็ทิ้งร่องรอยอารยธรรมทางศาสนาพราหมณ์ไว้เกือบทุกแห่ง ส่วนมากมักจะเป็นท้องถิ่นทะเลบริเวณที่เคยเป็นชุมชนใหญ่มาแต่โบราณ เช่น บริเวณเขาคา อำเภอสีชล จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งมีซากศาสนสถานพราหมณ์อยู่ ตั้งแต่ต้นเขาเป็นระยะไปถึงยอดเขา แสดงว่านครศรีธรรมราชเป็นแหล่งสำคัญของการเผยแพร่ลัทธิศาสนาพราหมณ์ที่สำคัญแหล่งหนึ่งมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 ลงมา⁵⁰ แหล่งโบราณคดีอีกแหล่งหนึ่งคือบริเวณเมือง-สทิงพระ ตำบลจะหิงพระ อำเภอสทิงพระปัจจุบัน ภายในบริเวณเมืองโบราณสทิงพระนี้ได้พบประติมากรรมแบบต่าง ๆ มากมาย ทั้งที่เนื่องในพุทธศาสนาเถรวาท และศาสนาพราหมณ์ ซึ่งในขณะนั้นคงจะมีการนับถือควบคู่กันอยู่แต่โบราณ-วัตถุที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดเป็นของศาสนาพราหมณ์ แสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาแพร่หลายแล้วในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-15⁵¹ ประติมากรรมที่นิยมสร้างได้แก่รูปพระศิวะ ศิวลึงค์ พระนารายณ์ หรือวิष्ณู พระพรหม พระพิฆเนศวรหรือคณปติ เป็นสำคัญ นอกจากนี้ก็ยังมีส่วนของพระเป็นเจ้าทั้งหลาย เช่น พระอุมา พระลักษมี เป็นต้น ประติมากรรมที่พบส่วนใหญ่จะเป็นประติมากรรมสำริด แต่ก็มีที่เป็นศิลาอยู่บ้าง ซึ่งมักจะมีขนาดใหญ่ ประติมากรรมสำริดส่วนใหญ่มีขนาดเล็ก คือ สูงเฉลี่ยประมาณ 20 เซนติเมตร และมักเป็นเทพในพุทธศาสนาเถรวาท มีส่วนน้อยที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์⁵²

⁵⁰ ศาสตราจารย์ อินทราวุธ, "อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย," หน้า ๗ 33

⁵¹ สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, รายงานการวิจัยพุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออก สมัยกรุงศรีอยุธยา (สงขลา: มงคลการพิมพ์, 2523), หน้า 26-27.

⁵² Alastair Lamb, "Notes on Satingphra," Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society Vol.37 PT.1 (No.205), (ฉบับถ่ายเอกสารไม่ปรากฏโรงพิมพ์ และปีที่พิมพ์), หน้า 75.

อาจกล่าวได้ว่า ในภาคใต้ของประเทศไทยนั้นได้รับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์มาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 8 แม้จะมีพุทธศาสนิกายมัลลสารวาสติวาท (ลัทธิมหายานที่ใช้คัมภีร์ภาษาสันสกฤต) แพร่เข้ามาในดินแดนคาบสมุทรมลายูในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 10-11 แต่ศาสนาพราหมณ์ก็ยังเจริญรุ่งเรืองควบคู่กันไป ต่อมาในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 13-กลางพุทธศตวรรษที่ 16 พุทธศาสนาลัทธิมหายานจากนาลันทา และจากชวาได้แผ่เข้ามาในดินแดนคาบสมุทรมลายูพร้อมกับลัทธิไศวนิกายจากชวา และศาสนาพราหมณ์ทั้งลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกายจากอินเดียใต้ ซึ่งตรงกับสมัยราชวงศ์โจฬะ (พุทธศตวรรษที่ 15-16) ก็ปรากฏในช่วงนี้ด้วย

หลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับพระคเณศที่พบในภาคใต้นั้น อาจแบ่งกล่าวตามแหล่งสำคัญ ๆ ได้ดังนี้

จังหวัดสงขลา

พระพิมพ์เศวตที่พบจากบริเวณเมืองโบราณสทิงพระ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวัดมณีมาวาส (วัดกลาง) อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา ในจำนวนนี้องค์หนึ่งมีลักษณะทางประติมากรรมที่นาสนใจค่อนข้างมาก เป็นพระคเณศศิลา พบที่ตำบลพังทูน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา สูง 36.5 เซนติเมตร (รูปที่ 72)

พระคเณศประทับนั่งทามหาราชลีลา ชันพระขนุขาขึ้น พระบาทซ้ายพาดขวางบนแท่นสี่เหลี่ยมผืนผ้ามี 4 กร พระหัตถ์ขวามือทรงถือสังข์ ข้ายบนถือลูกประคำ (อักษมาลา) พระหัตถ์ขวาดือของมีลักษณะเป็นขด 3 ขดเรียงกัน ไม่สามารถตีความได้ ซึ่งอาจจะเป็นเชือกบาศ แต่บางท่านให้ความเห็นว่าอาจเป็นผลวิลวา⁵³ (ดูรูปที่ 72) (ผลวิลวา หรือพิลวา (bilva fruit, bilvafala) คือ

⁵³ กรมศิลปากร, นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2525), หน้า 32.

ลูกหว่า หรือมะขวิด อันเป็นสัญลักษณ์ของ "คณฺหะ-ลึงคะ" ที่จริงมีลักษณะเป็นผลไม้กลมธรรมดา⁵⁴⁾ พระหัตถ์ซ้ายล่างถือด้วยขนม วงห้อยตรงแล้วควักปลายไปทางซ้าย ในส่วนปลายวงมีขนมโมทกะอยู่ ภายใน ทรงสร้อยไขมุกรอบพระศอก คล่องสายยัชโญวิตฺตูปนาทพระอังสาซ้าย มีเข็มขัณฑนาครัตนอยู่ที่พระนาภี เคียงนาภีแผ่พังพานอยู่บริเวณพระนาภีคานขวา สวมผ้าไลซมื่อ แต่ไม่ได้สวมมงกุฏ การที่ประติมากรรมชิ้นนี้มีลักษณะเป็นธรรมชาติ และไม่มีภาพประทับประกาศด้วยเครื่องประดับมากมาย มีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติมาก จึงทำให้มีผู้กล่าวว่า เป็นรูปพระคณฺหะที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในภาคใต้ของประเทศไทย⁵⁵⁾ มีรูปแบบใกล้เคียงกับพระคณฺหะในศิลปะอินเดียภาคเหนือสมัยคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) นักประวัติศาสตร์ศิลป์ของไทยได้กำหนดอายุของพระคณฺหะองค์นี้ว่า น่าจะอยู่ในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งมีอายุเก่ากว่าประติมากรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ซึ่งพบที่ออกแก้ว (รูปที่ 56) และทวลผักกิ้น (รูปที่ 53) รวมทั้งประติมากรรมจากหมีเขิน อี 5 เล็กน้อย⁵⁶⁾ (รูปที่ 49) แต่จากการที่พระหัตถ์ขวามือของพระคณฺหะองค์นี้ถือสังข์ อันเป็นลักษณะที่นิยมกันในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ 12-14) ฉะนั้นพระคณฺหะองค์นี้จึงน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 12 ไปแล้ว แต่คงไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 14⁵⁷⁾

อีกองค์หนึ่งเป็นพระคณฺหะสำริด พบที่ตำบลพังยาง อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา มีความสูงเพียง 6 เซนติเมตร ลักษณะพระคณฺหะประทับนั่งบนแท่นสี่เหลี่ยมในท่าคุกพระชานุซ้ายราบกับพื้น พระชานุขวายกชันขึ้น ซึ่งเรียกว่า ท่าแบบขวา⁵⁸⁾ มี 2 กร หัตถ์ขวาดึงงาหัก หัตถ์ซ้ายถือขนมโมทกะ

⁵⁴⁾ R.S. Gupte, Iconography of the Hindus, Buddhists and Jains (Bombay: Leaders Press Private Limited, 1972), หน้า 4 และภาพหน้า 12.

⁵⁵⁾ หิริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปทัศนียภาพก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2523), หน้า 134.

⁵⁶⁾ ศิลปกรรม, หน้า 39.
เรื่องพระคณฺหะ.

⁵⁷⁾ ตามความเห็นของ ดร.ผาสุข อินทราวุธ.

⁵⁸⁾ หิริยะ ไกรฤกษ์, เรื่องเดิม, หน้า 95.

สวมนกยูง กระบังหน้า และผ้าถุงลักษณะคล้ายเทพในศิลปะเขมรแบบบายน : สวมนายักษ์โอบุวิศาค พระอัสสาชวา ที่พระอุระด้านซ้ายมีมิมเชือกที่เรียกว่า พรหมามุติ (Brahmamudi)⁵⁹ เห็นชัดเจนสวมน เครื่องประดับแบบกษัตริย์ มีสร้อยคอ, สร้อยข้อมือ, ขลุ่ยเท้า และกำไลต้นแขน จวงอยู่ในลักษณะห้อย ตรง กคโค้งเล็กน้อย มีความยาวเพียงระดับพระอุระ งามมีข้างซ้ายเพียงข้างเดียว (ดูภาพที่ 73)

เนื่องจากพระคเณศองค์นี้มีขนาดเล็ก และมีลักษณะที่ปรากฏชัดเจนว่ามีความสัมพันธ์กับรูปเคารพในศิลปะเขมรแบบบายน จึงอาจนำมาจากภาคกลางของประเทศไทย และอาจกำหนดอายุพระคเณศองค์นี้ได้ว่า มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18⁶⁰

ในพิธีภักดีวัคค์ขนิมาวาส จังหวัดสงขลานั้น มีประติมากรรมชิ้นหนึ่ง ที่ต่างจากประติมากรรมชิ้นอื่น ๆ เนื่องจากมิได้เป็นประติมากรรมรูปเคารพในศาสนา แต่เป็นการนำรูปพระคเณศมาประกอบกับวัตถุอื่น เพื่อใช้ประโยชน์ในรูปแบบอื่น เป็นภาพพระคเณศในลักษณะของ "บรมครูช่างผู้ยิ่งใหญ่" ตามคติความเชื่อที่ยึดถือสืบต่อมาของผู้เฒ่าผู้แก่เกี่ยวกับ "ช่าง" ในยุคหลังลงมา ประติมากรรมชิ้นนี้เป็นส่วนของค้ำมิด ทำด้วยสำริด เชื่อกันว่าเป็นมิดหมอ⁶¹ ที่ "หมอช่าง" ใช้ในการประกอบพิธีเกี่ยวกับช่าง เพราะพระคเณศเป็นเทวรูปสำคัญของผู้ที่นับว่าเป็นคหบดี ตามตำนานกล่าวว่าผู้มีตำแหน่งเป็นครูอาจารย์ในทางคหกรรมต้องมี "พระคเณศ" ซึ่งแกะด้วยงาช้างตระกูลพิชเนตมหาไพศุรย์ไวบรูชา (ช่างในตระกูลอักษิณพงศ์) ขณะใดไปแช่โคนช่างเดือนก็นำเอาไปกับตัวอย่างเครื่องรางด้วย บางคนใช้งาช้างตระกูลนั้นแกะเป็น "พระคเณศ" ที่ค้ำมิดไว้สำหรับใช้เป็นอาวุธประจำตัวในขณะไปทำการ

⁵⁹ G. Jouveau Dubreuil, Iconography of Southern India (Delhi: Delux Offset Printers, 1978), p.125.

⁶⁰ พริยะ ไกรฤกษ์, เรื่องเดิม, หน้า 242.

⁶¹ กรมศิลปากร, ประวัติวัคค์ขนิมาวาส และนำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติวัคค์ขนิมาวาส (ภัทรศิลปสังวร) (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2525), หน้า 51.

คลองช้าง⁶² แต่สำหรับชิ้นนี้ทำด้วยสำริด พบที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา มีขนาดความสูง 5.5 เซนติเมตร เป็นรูปพระคเณศประทับนั่ง ชันพระชันหึ่งสองข้าง พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี 2 กร พระหัตถ์ขวาถือบังวาศ แฉกพระอุระ พระหัตถ์ซ้ายถืออังกุสะคามยาวไว้แนบพระองค์ บนพระเศียร คาคเครื่องประดับ มีอุบะเพชรพลอยรูปสามเหลี่ยมห้อยเป็นระยະ สวมผ้าโลงันแขน กำไลข้อศอก และ ข้อมือ สวมสังวาลย์ (นาค) 2 เส้นไขว้กัน ที่ด้านหลังมีรูปคอกประจำยามอยู่ตรงกลาง (เป็นลักษณะ ของศิลปะแบบไทย) ขาขวานุ่งยาวเกือบถึงข้อพระบาท ฐานที่ประทับเป็นรูปกลม ด้านล่างมีรูสำหรับ เสียบกับค้ำมอดึง งวงยาวห้อยเฉียงไปทางซ้ายเล็กน้อย ปลายงวงซึ่งแนบพระชันหึ่งซ้ายม้วนไปทาง ขวา (ภาพที่ 74)

จากลักษณะการแต่งกาย เครื่องประดับองค์ ตลอดจนคติการสร้าง ลักษณะใช้งานนั้นทำให้ อาจกำหนดได้ว่า พระคเณศค้ำมอดึงของหมอเฒ่า หรือครุบา ผู้เชี่ยวชาญในการจับช้างขึ้นนี้คงมีอายุไม่ เกินสมัยอยุธยาตอนต้น และเป็นสิ่งไม้นาส่งสัยที่ได้พบโบราณวัตถุชิ้นนี้ในแถบนี้ เนื่องจากคำรากลศาสตร์ เกี่ยวกับช้างนั้นไทยได้รับมาจากอินเดีย และในแถบภาคใต้ของประเทศไทยก็มีชุมชนพราหมณ์อยู่มาก ในสมัยโบราณช้างเป็นสัตว์ที่พบมากเกือบทุกภาคของประเทศ วิธีการจับช้าง เลี้ยงช้างในภาคใต้ ยังคงสืบมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏหลักฐานตามที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "ในเมืองไทยเคยใช้วิธีวังช้าง (คือการไล่นอนช้างป่ามาเข้าคอก แล้วจับช้างป่า นั้นทั้งหมด) แต่หัวเมืองในแหลมมลายู เช่นที่จังหวัดชุมพร ยังมีผู้เชี่ยวชาญจับช้างตั้งแต่หมอเฒ่าเจ้า คำรที่เป็นผู้อำนวยความสะดวก และหมอช้างครูช้าง ที่เป็นตัวรองอยู่เมืองชุมพรสืบทอดกันมาจนทุกวันนี้..."⁶³ (ไม่เพียงแต่ที่เมืองชุมพรเท่านั้น ยังมีร่องรอยอยู่ในจังหวัดอื่น ๆ อีก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่จังหวัด พัทลุง ซึ่งอยู่คนละฝั่งทะเลสาบสงขลากับจังหวัดสงขลา ยังคงมีชนเชื้อสายพราหมณ์พศุภคิยาอาศัยอยู่จนทุกวันนี้)

⁶² อายันโฆณ : พระหมอเฒ่า, "เรื่องพระคเณศที่เกี่ยวกับช้าง," ศิลปากร ปีที่ 1 เล่มที่ 5, อังแล้ว, หน้า 41.

⁶³ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 456-467.

นอกจากนี้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ยังมีรูปเคารพพระคเณศขนาดเล็กในลักษณะที่เป็น "พระเครื่อง" อีกองค์หนึ่ง ทำจากทองสำริด มีขนาดความสูง 4.8 เซนติเมตร พระคเณศมี 4 กร ประทับบนฐานสูง หัตถ์ขวาคำนนอกถืองาหรือผลไม้ ขวามือถือขอส้าง หัตถ์ซ้ายนอกถือจักร ซ้ายมือถือเชือกบาศ ส่วนสร้อยคอยาวถึงบนพระองค์ จวงมีลักษณะคกงอ มองไม่เห็นว่ามีงาช้างเดียวหรือไม่ ด้านหลังเห็นสร้อยสร้อยคอ ส่วนอื่นเรียบ ที่ฐานด้านหลังมีอักษร "นะ" (๔) และใต้ฐานมีสัญลักษณ์ ๓- ซึ่งยังไม่สามารถตีความได้

ลักษณะของพระคเณศองค์นี้ คงเป็นเครื่องรางที่ใช้พกติดตัวเพื่อป้องกันภัยอันตราย ไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่าเกี่ยวข้องกับคติที่เชื่อว่าพระคเณศเป็นบรมครูช่างหรือไม่ อาจใช้เป็นเครื่องรางเช่นลักษณะ "พระเครื่อง" ซึ่งอาจไม่เกี่ยวข้องกับผู้อบรมอาชีพเกี่ยวกับช่างก็ได้ จากลักษณะทั่วไปเป็นของที่ทำขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง (ภาพที่ 75)

พระ คเณศในท้องที่ศิลปกรรมรัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดสงขลา องค์หนึ่งเป็นพระคเณศสำริด ประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานเขียง มี 4 กร หัตถ์ขวามือทรงขอส้าง ขวาลงทรงงาหัก ซ้ายบนทรงเชือกบาศ และหัตถ์ซ้ายล่างทรงขมม หงกระบังหน้าเขียนแบบศิลปะเขมร สวมสังวาลรูปงูที่มีหัวอยู่ที่พระอุระด้านซ้าย จวงห้อยตรงแล้วมวนไปทางซ้ายอยู่ในระคับสังวาลย์ สวมกำไลแขนและข้อมือ พระเนตรฝังด้วยพลอยสีเหลือง ประติมากรรมชิ้นนี้มีความสูงประมาณ 7.2 เซนติเมตร หน้าตักกว้าง 5.5 เซนติเมตร จากลักษณะทางศิลปกรรมน่าจะทำขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 76)

จังหวัดนครศรีธรรมราช นครศรีธรรมราชได้ชื่อว่าเป็นเมืองที่มีร่องรอยศาสนาพราหมณ์มากที่สุดเมืองหนึ่งอยู่ในทำเลที่เหมาะสมทางฝั่งทะเลตะวันออก สำหรับสร้างและเผยแพร่วัฒนธรรมในศาสนาพราหมณ์ ดังที่เราได้พบโบราณวัตถุ โบราณสถานจำนวนมาก วัฒนธรรมนี้สืบต่อลงมาจนถึงสมัยอยุธยา ซึ่งยังคงมีพราหมณ์ประกอบพิธีทางศาสนา ทั้งที่เป็นพิธีกรรมในท้องถิ่นและพิธีหลวง ดังเช่นที่ปรากฏว่า พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาโดยเฉพาะในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงโปรดให้จัดชาวของจากกรุงศรีอยุธยาออกไปทำพิธีกรรมถวายเสมอ⁶⁴ แต่เดิมมีเทวสถานโบสถ์พราหมณ์

⁶⁴ องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, เรื่องเดิม, หน้า 19.

สำหรับประกอบพิธีกรรม แต่ปัจจุบันพังทลายหมดแล้ว โบสถ์พราหมณ์นี้เดิมตั้งอยู่ระหว่างหอพระอิศวรกับเสาชิงช้า อยู่เยื้องคอนมาทางข้างหน้าหอพระอิศวรเล็กน้อย และห่างกัน 10 เมตรเศษ เดิมมีรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดโตกว่าหอพระอิศวร และหอพระนารายณ์ไม่มากนัก เป็นอาคารสร้างด้วยไม้ทั้งหลัง (ยกเว้นฐานล่าง) มีเสา 10 ต้น ยกพื้นสูงเล็กน้อย มีบันไดขึ้นทางด้านหน้า (ตะวันออก) ทางเดียว มีลูกกรงไม้ล้อมทั้ง 4 ด้าน ระหว่างลูกกรงไม้กับผนังกันห้องสามารถเดินไต่รอบ (ภาพที่ 77) ภายในโบสถ์พราหมณ์ซึ่งใช้ประกอบพิธีตามคติในศาสนาพราหมณ์เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพ ดังเช่นที่ปรากฏในหนังสือของจังหวัดนครราชสีมา ที่จัดพิมพ์เนื่องในงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ กล่าวไว้ว่า

“ในโบสถ์พราหมณ์มีของประดิษฐานเทวรูปทิวลึงค์ศิลา 4 อัน โยนีฐานสำหรับรองทิวลึงค์อันหนึ่ง ฐานรองเทวรูปฐานหนึ่ง และรูปพระคเณศองค์หนึ่ง...”⁶⁵

นอกจากนี้ยังมีเทวสถานอีก 2 หลัง คือ หอพระอิศวรและหอพระนารายณ์ ตั้งหันหน้าเข้าหากัน อยู่ริมถนนราชดำเนิน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา โดยอยู่คนละฝั่งถนน ทางด้านใต้ของหอพระอิศวร เป็นเสาชิงช้า ซึ่งเพิ่งสร้างขึ้นใหม่เมื่อราวปลายปี พ.ศ. 2509 เลียนแบบของเก่าที่พังไป เทวสถานหอพระอิศวร ปัจจุบันมีเพียงทิวลึงค์พร้อมฐานโยนีโอรณะอยู่เพียง 1 องค์ ส่วนหอพระนารายณ์นั้น ปัจจุบันมีเทวรูปพระนารายณ์ปูนปั้น 4 กร จำลองจากของเดิมที่ชำรุดหักไป ส่วนเทวรูปอื่น ๆ ซึ่งเคยอยู่ในเทวสถานทั้งสามนี้ ปัจจุบันย้ายไปอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครราชสีมา ในจำนวนนี้มีรูปเคารพพระพิฆเนศวรอยู่ 3 องค์ คือ

1. พระคเณศสำริด ประทับยืนตรง (สมถั่งค์) บนฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส 2 ชั้นซ้อนกัน มีความสูงจากฐาน 46.5 เซนติเมตร ฐานล่างกว้าง 15.5 เซนติเมตร เป็นพระคเณศ 4 กร หัตถ์ขวาบนถือขอช้าง ข้างบนถือบ่วงบาต ขวาล่างถืองาหัก ข้างล่างถือขมโมทกะ บ่วงผ้าสมพด (ถกเขมร) สวมการันหมวก ก่าไลตันแขน ข้อมือ และข้อเท้า สวมสายยัชโญวิตพาคเหนือพระอังสาซ้าย งาขวาหัก งวงห้อยตรงแล้วตัวก็เลยไปทางซ้าย (ภาพที่ 78) ที่ฐานชั้นล่างด้านหน้า มีจารึกเป็นตัวอักษร

⁶⁵ วิเชียร ณ นคร และคนอื่น ๆ, นครราชสีมา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2521), หน้า 495.

หมิ่น อ่านได้ว่า "มะ-ณะ-ปิ-จิ-เท-สะ" (Ma-jha-pi-ci-de-sa) หมายถึงประเทศอันเจริญรุ่งเรืองแห่งมัจฉิ (Majhapi) หรือมัจฉาพิท (Majapahit) ในปัจจุบัน⁶⁶ จากลักษณะตัวอักษรกำหนดอายุได้ว่าอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-22 (ตามความเห็นของอาจารย์อัญญา จิตสุทธินาถ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี) ส่วนด้านหลังเป็นจารึกอักษรไทย อ่านได้ว่า "มหาวิคิเนก-สุระ" (ดูภาพที่ 78 ต่อ)

พระคเณศองค์นี้ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาตินครราชสีมา ย้ายมาจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ เมื่อ พ.ศ. 2515 ยังมีหลักฐานการพบพระคเณศองค์นี้ปรากฏในเอกสารของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เป็นบันทึกลายมือของศาสตราจารย์หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ใ้รายงานเกี่ยวกับการตรวจโบราณสถานจังหวัดภาคใต้⁶⁷ และพิพิธภัณฑสถานจังหวัดนครราชสีมา กันยายน 2473 (ครั้งที่ 2) ลว.

1 ตุลาคม พุทธศักราช 2473 หน้า 1... ของในพิพิธภัณฑสถานตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าออกไปเที่ยวก่อนจนเที่ยวนี้ได้เพิ่มขึ้นอีกมาก แต่ไม่มีของเก่า มีแต่เครื่องสักการะใหม่ ๆ เป็นพื้น

- โบสถ์พราหมณ์ มีตัวลึงค์อยู่ 5 อัน

- หอพระอิศวร มีพระอิศวรปางนาฏราช 1 พระอุมา 1 พระคเณศ 1 สมัณห์ทั้ง 3 องค์ (ดูภาพที่ 79)

- หอพระนารายณ์ มีทั้งพระนารายณ์ปั้นชำรุดเหลือแต่องค์ (พระเศียร, พระบาท, พระหัตถ์ ไม่มี) องค์ 1...."

⁶⁶ K.A. Nilakanta Sastri, South Indian Influences in the Far East (Bangalore City: The B.B.D. Power Press, 1949), p.94.

⁶⁷ เอกสารกองจดหมายเหตุ หมายเลข ศธ 0701.7.1/64 (รายงานของขุนบริบาลบุรีภัณฑ์ ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องการตรวจโบราณสถานในจังหวัดภาคใต้, 2472) ดู พเยาว์ นาคเวท, "เทพีหุรคาในเอเชียอาคเนย์," หน้า 58.

จากลักษณะรูปแบบของพระคเณศองค์นี้ มีอิทธิพลของศิลปะเขมร มากกว่าอิทธิพลศิลปะชวา แม้ว่าจารึกที่ฐานจะกล่าวถึงราชวงศ์มหัศจรรย์ของชาวตะวันออก (พุทธศตวรรษที่ 19-21) ก็ตาม ซึ่งพวกพราหมณ์จากชวาอาจมาจารึกไว้ จากการกำหนดอักษรจารึกที่ปรากฏบนฐาน รวมทั้งลักษณะรูปแบบของพระคเณศ อาจกล่าวได้ว่า ประติมากรรมชิ้นนี้มีอายุอยู่ในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้น

2. พระคเณศ 4 กร สำริด ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร หงายฝ่าพระบาททั้งสอง บนฐานสี่เหลี่ยมที่มีร่องรองน้ำสรง ใต้ฐานมีรูปพญามองเห็นคานช้าง พระหัตถ์ขวาด้านบนทรงขอช้าง ข้างบนทรงบัวบาต พระหัตถ์ขวาด้านล่างทรงงาหัก พระหัตถ์ซ้ายล่างทรงขม่อม สวมภรณ์พมกุฎ, กำไลต้นแขน, กำไลข้อมือและข้อเท้า และสวมสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย งาขวาหัก งามอยู่ในลักษณะห้อยลง แล้วม้วนส่วนปลายไปทางซ้ายเล็กน้อย ประติมากรรมพระคเณศองค์นี้ มีขนาดค่อนข้างเล็ก คือมีความสูงรวมฐาน 8 เซนติเมตร ฐานกว้าง 5 เซนติเมตร เดิมเป็นรูปเคารพอยู่ในเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดนครราชสีมา ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 80)

จากลักษณะรูปเคารพพระคเณศองค์นี้ จะเห็นได้ว่ามีลักษณะผสมผสานกันระหว่างอิทธิพลรูปแบบศิลปะอินเดียหลังพุทธศตวรรษที่ 17 นั่นคือการทำรูปพญามองเห็นคานช้างประดับที่ฐานกับรูปแบบศิลปะเขมร และท่าประทับนั่งขัดสมาธิเพชร อันเป็นลักษณะพุทธประติมาณวิทยา (พระคเณศ 2 องค์ที่กล่าวมานี้มีลักษณะโดยทั่วไปคล้ายคลึงกันมาก คงจะสร้างขึ้นในระยะเวลาเดียวกัน) ดังนั้นจึงอาจกำหนดอายุของพระคเณศองค์นี้ได้ว่า น่าจะอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น

3. พระคเณศสำริดอีกองค์หนึ่ง ย้ายจากโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดนครราชสีมา เช่นกัน สูงรวมฐาน 19 เซนติเมตร ฐานกว้าง 10.2 เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้ายบนบัลลังก์สี่เหลี่ยม มี 2 กร พระหัตถ์ขวาด้านบนหัก พระหัตถ์ซ้ายถือเชือกบาต สวมภรณ์พมกุฎมีลักษณะคล้ายเทริดชนนิก สวมเครื่องประดับต่าง ๆ รวมทั้งสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย มีลักษณะเป็นเชือก 3 เส้น (แต่ละเส้นประกอบด้วย 3 เส้น) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเป็นพรหมจารีของพระคเณศ ตามตำนานที่กล่าวว่าพระคเณศเป็นผู้รักษาพรหมจารีตลอดกาล ทั้งนี้เพราะเชือกศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์นั้นแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือสำหรับคนที่ยังไม่แต่งงาน (พรหมจารี) จะประกอบ

ควย เชือก 3 เส้น ถ้าแต่งงานแล้วจะมี 9 เส้น⁶⁸ พระคเณศผู้มีลวดลาย และชายผ้าห้อยคาน หนาลายแบบบายนของเขมร ลักษณะของเครื่องประดับมีการตกแต่งให้รายละเอียดมากกว่า 2 องค์ ที่แล้ว แต่มีลักษณะเชิงกระด้าง อาจเป็นฝีมือของช่างอินเดียผสมกับอิทธิพลศิลปะเขมรและพื้นเมืองโดยเฉพาะหาที่นึ่งพระบาทขวาหับพระบาทซ้าย และการวางทรงทั้งสองไว้บนพระชานุ เป็นลักษณะพระคเณศแบบเขมร แต่ทว่าผู้รูปร่างท่านใดให้ข้อสังเกตว่า พระคเณศองค์นี้น่าจะเป็นของใหม่ที่ทำเลียนแบบพระคเณศรุ่นที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น เนื่องจากมีรูปทรงที่เชิงกระด้างและลวดลายการตกแต่งก็ทำแบบหยาบ ๆ⁶⁹ (ภาพที่ 81)

นอกจากนี้ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดนครราชสีมา ยังมีประติมากรรมรูปเคารพของพระคเณศอีก 2 องค์ องค์หนึ่งมีลักษณะที่น่าสนใจ คือ เป็นรูปพระคเณศทรงหนู ทำด้วยสำริด สูง 6.4 เซนติเมตร กรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ.ปิยะภักดีนาถ เมื่อ พ.ศ.2479 พระคเณศมี 4 กร หักัดขวานบนมือขวา ขวาล่างถือด้วยขม ข้างบนถือสังข์ (?) และหักัดซ้ายล่างถืองาหัก สวมกระบังหน้าและมงกุฎแบบเขมร สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ และสายยัชโญวิตาพาดพระอังสวซ้าย ส่วนวงขารุค มองเห็นไม้เท้าวางข้างใดหัก (ภาพที่ 82)

พาหนะทรงคือหนู อยู่ในลักษณะหันหน้าตรงต่างจากส่วนใหญ่ที่พบในอินเดียซึ่งมักจะหันข้าง มีลักษณะไม่เหมือนจริงขนาดใหญ่มากกว่าองค์พระคเณศ หนูยืนอยู่บนพื้นสี่เหลี่ยมเตี้ย ๆ และไม่ได้อยู่ในลักษณะกำลังกินขมคังเช่นนิยม แต่อย่างไรก็ตาม พระคเณศองค์นี้นับได้ว่ามีลักษณะเฉพาะตัวที่น่าสนใจ แม้รูปทรงจะไม่ไค่สัคส่วนนักและมีมือที่หยาบเชิงกระด้าง แต่ก็เป็รูปเคารพพระคเณศทรงหนูขึ้นเคียวเท่าที่มีหลักฐานปรากฏ พระคเณศทรงหนูนี้เป็นที่นิยมในอินเดียเหนือมาก่อน แล้วจึงเข้าสู่ความนิยมในอินเดียใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ 17 จากลักษณะทั่วไปของพระคเณศองค์นี้ที่ค่อนข้างเป็นฝีมือพื้นเมืองและความนิยมเกี่ยวกับพระคเณศทรงหนู ประติมากรรมชิ้นนี้จึงน่าจะมียุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ลงมา

⁶⁸G. Jouveau Dubreuil, *op. cit.*, p.125.

⁶⁹ความเห็นของ คร.ผาสุข อินทราวุธ

พระคเณศในพิพิธภัณฑสถานนครศรีธรรมราช อีกองค์หนึ่ง เดิมเป็นของนายบุญย์ มณีภู มอบให้พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร เมื่อปี พ.ศ.2470 เป็นพระคเณศสำริด ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้ายบนฐานบัวอันเป็นลักษณะเฉพาะของพระคเณศในศิลปะเขมร มี 4 กร หัตถ์ขวามือถืองาช้าง หัตถ์ซ้ายบนซ้ายหัตถ์ ขวาล่างถือขอช้าง ซ้ายล่างถือขมโมทกะ สวมกระบังหน้าคล้ายกับในศิลปะเขมรแบบบาเยน เช่นเดียวกับกรงศอก นอกจากนี้ยังสวมกำไลต้นแขน, กำไลข้อมือและข้อเท้า สวมสังวาลย์นาคพาครองซ้าย ชายคาเข็มขัดที่มีหัวเข็มขัดค่อนข้างใหญ่แบบบาเยน งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง ปลายงวงไปทางซ้ายเล็กน้อย และมีขนาดสั้นเพียงพระอุระ งามาหัก (ดูภาพที่ 83) มีขนาดสูง 20 เซนติเมตร หนักกว้าง 12.5 เซนติเมตร จากลักษณะทั่วไป พระคเณศองค์นี้มีอิทธิพลศิลปะแบบบาเยน จึงอาจกำหนดอายุประติมากรรมชิ้นนี้ได้ว่าคงมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-

19

นอกจากนี้ยังมีรูปเคารพพระคเณศอีกองค์หนึ่ง ทำด้วยศิลาทราย ปัจจุบันอยู่บริเวณวัดพระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ย้ายมาจากวัดเพลง ตำบลนาสาร อำเภอมะนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งไค้ทราบภายหลังว่า บรรดาศิลปะโบราณวัตถุที่วัดเพลงทั้งหมดเคลื่อนย้ายออกมาจากศาสนสถานโบราณในเขตอำเภอลี้ชล จังหวัดนครศรีธรรมราช⁷⁰

พระคเณศองค์นี้มีความสูงจากฐาน 40 เซนติเมตร หนักกว้าง 32.5 เซนติเมตร เป็นรูปพระคเณศ 4 กร ขำรุกหักแคพระพาหา 3 กร เหลือกรซ้ายเพียงกรเดียว ซึ่งก็อาจเป็นของที่ทำขึ้นใหม่ เนื่องจากพระคเณศองค์นี้อยู่ในสภาพที่ชำรุดมาก มีการพอกปูนซ่อมไว้ตามส่วนต่าง ๆ เกือบทั่วองค์ มีงาทั้งสองข้าง (ซ่อมใหม่) สวมมงกุฎทรงเตี้ย ประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานสี่เหลี่ยมเรียบ ลักษณะโดยทั่วไปค่อนข้างเป็นแบบพื้นเมือง และเนื่องจากพอกปูนซ่อมใหม่เกือบทั่วองค์ จึงไม่อาจทราบลักษณะที่แท้จริงได้ อาจมีอายุอยู่ประมาณสมัยอยุธยาตอนต้น (ดูภาพที่ 84)

⁷⁰ คงเดช ประพัฒน์ทอง, "ไค้ภูมิณฑล," เอกสารโรเนียวประกอบการประชุมจัดทำแผนแม่บท โครงการพัฒนาโบราณสถานนครศรีธรรมราช 27 กุมภาพันธ์ 2527.

มีหลักฐานว่าได้พบพระพิมพ์เนื้อดินอีกองค์หนึ่ง จากวัดเทพราช อำเภอสหัส จังหวัดนครศรี-
ธรรมราช⁷¹ แต่ตามรายงานไม่ได้อธิบายแน่ชัดว่าเป็นพระพิมพ์เนื้อดินที่มาจากวัดเทพราช (ร้าง) ซึ่ง
สันนิษฐานว่าเป็นซากเทวาลัยหรือโบสถ์พราหมณ์ ซึ่งเคยพบโบราณวัตถุเนื่องในศาสนาพราหมณ์เช่นศิ-
ลิ่งขนาดใหญ่⁷² หรือเป็นพระพิมพ์เนื้อดินที่อยู่ในวัดเทพราชปัจจุบัน ซึ่งสร้างขึ้นใหม่อยู่คนละแห่ง แต่
สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากวัดเทพราช (ร้าง)

พระพิมพ์เนื้อดินประทับนั่งบนฐานกลมเตี้ย พระซีกมอห้อยอยู่บนฐาน ผ่าพระบาททั้งสองเกือบ
ชิดกัน เป็นลักษณะเฉพาะของพระคเณศในศิลปะชวา ทรงสนับเพลายาวถึงข้อพระบาท มีชายผ้าห้อย
อยู่คานหนา สวมกรัดหมวกที่มีลวดลายประดับ กาคสายยัชโญวีกาตพระอังสาซ้าย งวงสั้นระดับพระ
อุระ ห้อยตรงแล้วควักส่วนปลายไปทางขวา พระคเณศองค์นี้มี 4 กร หัตถ์ขวบนถือเชือกบาศ ขวา
ล่างถืองาหัก (?) ซ้ายบนถืออังกุสะ ซ้ายล่างถือผลไม้หรือถ้วยขนม (?) มีงาข้างซ้ายเพียงข้างเดียว
(ภาพที่ 85)

จากลักษณะท่าประทับนั่งของพระคเณศองค์นี้ มีลักษณะคล้ายกับพระคเณศในศิลปะชวาช่วงแรก
ซึ่งฐานเป็นลักษณะบัวคว่ำบัวหงายธรรมดา ยังไม่มีกะโหลกศีรษะเข้ามาประดับ ลักษณะนี้พบได้ในศิลปะ
ชวาภาคกลาง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 แต่ในขณะเดียวกันก็ยังมีลักษณะของพระคเณศแบบอินเดีย
ผสมผสานอยู่

⁷¹กรมศิลปากร, "รายงานสรุปผลการดำเนินงานสำรวจและทำแผนผัง โครงร่างบริเวณ
ชุมชนโบราณในเขตอำเภอนม, อำเภอสหัส และอำเภอนาตาล จังหวัดนครศรีธรรมราช 1-3
สิงหาคม พ.ศ.2527," (เอกสารประกอบการประชุม).

⁷²ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, โบราณวัตถุสถานในภาคใต้ตอนเหนือรวม 7 จังหวัด กรม
ศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
สิงหาคม 2525 (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2527), หน้า 205.

จังหวัดกระบี่ หลักฐานพระคเณศที่พบได้แก่ พระคเณศศีก สูง 6.5 เซนติเมตร ฐานกว้าง 5 เซนติเมตร ใต้จากถ้ำเกาะหลัก ซึ่งอยู่กลางทะเล (น้ำกร่อย) บริเวณปากคลองหอยที่ออกไปออกทะเลอันดามัน เป็นเกาะที่มีถ้ำและเพิงผาขนาดใหญ่ จากคำบอกเล่าทราบว่า ภายในถ้ำเคยพบโบราณวัตถุหลายอย่าง เช่น ลูกปัด, เครื่องมือหิน, เศษภาชนะดินเผา และกระดูกสัตว์จำนวนมาก จุดที่พบพระคเณศนี้อยู่บนจุดที่สูงที่สุดในถ้ำ พบร่วมกับของอื่น ๆ เช่น ตราอุณาโลม เหรียญ ฯลฯ ซึ่งล้วนเป็นของเนื่องในศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น⁷³ เดิมเมื่อพบนั้นมีหินปูนหุ้มอยู่เกือบทั้งองค์

ลักษณะเป็นพระคเณศประทับนั่ง มี 4 กร หัตถ์ขวามือถือตรีศูล ข้ามหน้าถือจักร ขวามือถือเชือกบาศ พาดไหลห้อยไปด้านหลัง มีลักษณะเป็นเกลียว ข้างหลังถือดาบ ลักษณะพิเศษ คือลักษณะการทำการที่เพิ่มขึ้น มีไคแยกจากการเดิม (ปกติ) แต่อยู่ในลักษณะแยกอยู่ด้านหน้า สวมมงกุฎทรงสูง ด้านหน้าและด้านหลังมีอุณาโลม () สวมเครื่องประดับต่าง ๆ จวงอยู่ในลักษณะห้อยลงตรง ๆ มีลวดลายตกแต่ง ที่ฐานโดยรอบมีภาพบุคคล (?) อยู่ในขุมรูปสามเหลี่ยม ฐานด้านล่างเว้าเข้าไปเล็กน้อย ภายในต้น (ดูภาพที่ 86)

ลักษณะโดยทั่วไป คล้ายพระเครื่องรางประเภทที่เรียกว่า "พระปิตตา หรือ ควมปิต" มีการเขียนยันต์, ตราอุณาโลม และเครื่องหมายทั่วองค์ ซึ่งไม่สามารถตีความได้

สันนิษฐานว่า พระคเณศองค์นี้น่าจะเป็นเครื่องรางที่ใช้ติดตัวผู้เดินทาง เพื่อขจัดอุปสรรคต่าง ๆ และน่าจะมีอายุไม่เก่ากว่าสมัยอยุธยาตอนต้น

จังหวัดพังงา พระพิฆเนศวรจากแหล่งโบราณคดีที่บ้านทุ่งตึก ตำบลเกาะคอเขา อำเภอกระบุรี จังหวัดพังงา ขุดพบจากเนินโบราณสถาน 1 ใน 3 เนินดังกล่าวมาข้างต้น ปัจจุบันอยู่ที่วัดอินทราวาส หมู่บ้านย่านมะปราง อำเภอคีรีรัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นประติมากรรมแกะสลักบนแผ่นศิลาทรายขนาดใหญ่ สูงรวมฐาน 72 เซนติเมตร ความกว้างหน้าตัก 31 เซนติเมตร หน้า

⁷³จากการสัมภาษณ์ พระครูอาทรสังวรกิจ เจ้าอาวาสวัดคลองหอย อำเภอคลองหอย จังหวัดกระบี่ เมื่อวันที่ 8 กันยายน พ.ศ.2526 ณ วัดคลองหอย.

15 เซนติเมตร ปรากฏรายละเอียดเฉพาะส่วนคานหน้า ส่วนคานหลังเป็นแผ่นหินเรียบ ขอบล่างหรือฐานมนโค้ง กลายเป็นแกนสำหรับเสียบลงกับฐานบนแท่นบูชาอีกทีหนึ่ง จึงไม่สามารถวางตามแนวตั้งได้⁷⁴ เช่นเดียวกับพระคเณศศิลาจากพังหนฯ อำเภอสังขละบุรี จังหวัดสงขลา

ประติมากรรมพระพิฆเนศวร มี 4 กร สองกรล่างยกขึ้นในระดับพระอุระ หัตถ์ขวาล่างถือ งาหัก หัตถ์ซ้ายล่างถือขมม หัตถ์ซ้ายบนถือสังข์ลักษณะบางอย่างไม่ชัดเจน อาจเป็นอังกุสะ หัตถ์ขวาบน ยกขึ้นถืออักษมาลา ประทับนั่งบนฐานสูงมนโค้งคว่ำทามหาราชลี้ลา แต่เนื่องด้วยพระอุทรขนาดใหญ่ พระชานุขาจึงยกตั้งขึ้นได้เพียงเล็กน้อย เช่นเดียวกับพระบาทซ้ายอยู่ในลักษณะแบะออก ที่พระอุระ มีรอยผาติ้น ๆ งวงหอยตรงแล้วควัดไปทางขวา (ส่วนมากม้วนไปทางซ้าย) คาดเข็มขัดเส้นแบนหนา สวมสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย สวมภรณ์พมกุฏ เครื่องประดับแบบกษัตริย์ งาขวาหัก เหลือเพียง ข้างซ้ายข้างเดียว (ภาพที่ 87)

ประติมากรรมชิ้นนี้นับได้ว่าเป็นประติมากรรมรูปเคารพพระพิฆเนศวรที่สวยงามมากองค์หนึ่งที่พบในประเทศไทย มีลักษณะที่น่าสนใจเป็นพิเศษ เช่น ลักษณะของงาที่ห้อยลงแล้วควัดไปทางขวา ซึ่งพบจำนวนไม่มากนัก รูปแบบของพระพักตร์ และลักษณะทั่วไปที่แสดงถึงอิทธิพลอินเดียภาคใต้ค่อนข้างชัดเจน แต่เนื่องจากศิลาทรายที่ใช้เป็นวัสดุชิ้นนี้เป็นของที่ทำได้ในท้องถิ่น จึงอาจเป็นพระคเณศที่ช่างอินเดียสร้างขึ้นเลียนแบบศิลปะอินเดียภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งศิลปะอินเดียใต้สมัยราชวงศ์โจฬะ (พุทธศตวรรษที่ 14-16) พระคเณศองค์นี้จึงน่าจะมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 และเนื่องจากในบริเวณใกล้เคียงกัน เราได้พบประติมากรรมรูปเทพมารดา (ผู้หญิงอุ้มเด็ก) พระคเณศองค์นี้ จึงอาจมีบทบาทเกี่ยวกับการเป็นเทพผู้ปกป้องคุ้มครองเด็กด้วยก็ได้ (ดังคติที่เรพบในอินเดีย) จึงนับเป็นลักษณะที่น่าสนใจประการหนึ่งของพระคเณศองค์นี้

⁷⁴ ธีรพงศ์ ธีรสุชาติ และอมรา ธีรสุชาติ, "รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีของโครงการเขื่อนลำนาน กองโบราณคดี กรมศิลปากร," พ.ศ. 2525.

จังหวัดสุราษฎร์ธานี จังหวัดสุราษฎร์ธานีจัดว่าเป็นเมืองที่มีหลักฐานทางโบราณคดีที่น่าสนใจและมีความสำคัญมากเมืองหนึ่ง เราได้พบหลักฐานมรดกทางวัฒนธรรมเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ เมืองไชยา ซึ่งตั้งอยู่บนแนวเส้นทางจากทะเลประมาณ 8-10 กิโลเมตร เป็นทำเลที่เหมาะสมอย่างยิ่งต่อการรับวัฒนธรรมจากภายนอก ในบริเวณชุมชนโบราณไชยานี้ได้ปรากฏโบราณสถานที่เหลือร่องรอยอย่างชัดเจนอยู่หลายแห่ง เช่น เจดีย์วัดบรมธาตุ, เจดีย์วัดหลง, เจดีย์วัดแก้ว ซึ่งมีอายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 ส่วนโบราณวัตถุนั้นได้พบประติมากรรมลุ่มเทวรูปปูนเผา เช่น พระวิฆณุ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 นอกจากนั้นยังมีประติมากรรมรูปเคารพในพุทธศาสนา มหายานอีกหลายองค์ โดยมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา

แหล่งโบราณคดีที่สำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดสุราษฎร์ธานีที่ได้มีการพบรูปเคารพพระคเณศ คือ โบราณสถานวัดแก้ว (รัตนาราม) ตั้งอยู่ตำบลเลม็ด บนเส้นทางเรียงต่อจากวัดเวียงและวัดหลง⁷⁵ เป็นสิ่งก่อสร้างทำด้วยอิฐ มีผังเป็นรูปกากบาท ประกอบด้วยห้องโถงกลาง และมีมุข 4 ด้าน มุขด้านทิศตะวันออกเป็นทางนำไปสู่ห้องโถงกลาง จากลักษณะของผัง คล้ายกับเจดีย์ทะเลสันในชวาภาคกลาง กำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศักราช 1333-1343 แต่ด้านนอกของสถาปัตยกรรมคล้ายคลึงกับศิลปะจามในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ยกเว้นพระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง ประทับนั่ง ตกแต่งฐานเป็นรูปวัชระที่พบในชุมชนฝั่งด้านใต้ของมุขตะวันออก และกำหนดอายุอยู่ในสมัยเดียวกัน ส่วนพระพุทธรูปองค์อื่น ๆ ที่ทำด้วยหินทรายสีแดง พบที่วัดแก้วนี้เป็นของที่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น⁷⁶ นอกจากนั้นได้พบพระพิมพ์เนศวรศิลาทรายแดง 2 องค์ จากโบราณสถานวัดแก้วไชยา ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี องค์ที่หนึ่งสูง 36.4 เซนติเมตร ฐานกว้าง 38 เซนติเมตร

⁷⁵ เขมชาติ เทพไชย, "การสำรวจขุดค้นวัดแก้ว อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี," นิตยสารศิลปากร ปีที่ 24 ฉบับที่ 3, กรกฎาคม 2523, หน้า 13-20.

⁷⁶ พริยะ ไกรฤกษ์, เรื่องเดิม, หน้า 65-66.

ประทับนั่งท่ามหาราชลีลาบนฐาน ส่วนเศียรชำรุดหายไป แต่มีลักษณะที่สังเกตได้ว่าเป็นรูปเคารพของพระคเณศ มี 4 กร หัตถ์ซ้ายบนซึ่งยังคงเหลือเพียงข้างเดียว ถือสัญลักษณ์คล้ายอักษรมาลา ผ่านงมีลาย มีแถบผารัดหุ้มมีชายห้อย 2 ชาย ส่วนก่าไลศนแซน ก่าไลศมือ และสร้อยคอ งวงอยู่ในลักษณะห้อยลงแล้วม้วนไปทางซ้าย แผ่นหลังเรียบแบน ไม่มีลวดลาย ทางพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไชยา ได้กำหนดอายุประติมากรรมชิ้นนี้ว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 (ภาพที่ 88)

อีกองค์หนึ่ง ได้จากเจดีย์วัดแก้วไชยาเช่นเดียวกัน สูงประมาณ 43 เซนติเมตร ฐานกว้าง 32 เซนติเมตร มีลักษณะคล้ายกับองค์แรก แม้จะอยู่ในสภาพที่หักพัง แต่ก็ยังมีลักษณะลึกรอนมากเช่นกัน ประทับนั่งท่ามหาราชลีลาบนฐานบัวคว่ำบัวหงาย สันนิษฐานว่ามี 4 กร เช่นองค์แรก แต่ชำรุดทั้งหมด งวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง ไม่เห็นร่องรอยของงา เนื่องจากความลึกรอน ซึ่งปรากฏที่ส่วนนี้ชัดเจน ส่วนกรัดพมกุญ คานหลังแบนเรียบ ปรากฏรอยสลักที่เหลืออยู่ คือ ส่วนมุนมวยผมเป็นปมกลมที่คานหลังพระเศียร และขอบฐานซึ่งปรากฏเฉพาะคานหลัง สูง 9.5 เซนติเมตร (ภาพที่ 89) พระคเณศองค์นี้ยังคงอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกันกับองค์แรก คือราวพุทธศตวรรษที่ 15

โบราณวัตถุที่พบจากวัดแก้วนี้ มีปะปนกันทั้งในศาสนาพุทธมหายาน และศาสนาพราหมณ์ ของในศาสนาพราหมณ์นั้นเราได้พบศิวลึงค์ขนาดเล็ก ทำด้วยหินทรายสีเขียว แตกต่างออกไปจากประติมากรรมส่วนใหญ่ที่พบจากวัดแก้วซึ่งเป็นหินทรายสีแดง หินทรายสีแดงนี้คงเอามาจากเขานางเอ บ้างก็เรียกว่าเขานางยี่ อยู่ห่างจากวัดแก้วประมาณ 4 กิโลเมตร ที่เขาแห่งนี้มีร่องรอยการตัดหินไปใช้ด้วย⁷⁷ ดังนั้น ศิวลึงค์ที่พบจากวัดแก้ว จึงอาจเป็นของที่นำมาจากที่อื่นในช่วงใดช่วงหนึ่ง และเมื่อวัดแก้วเป็นวัดที่สร้างขึ้นในพุทธศาสนาพุทธมหายาน จึงเป็นที่น่าสนใจว่า พระพิฆเนศวรลีลาหยา 2 องค์ที่มีขนาดใกล้เคียงกันนี้ ปรากฏขึ้นที่วัดแก้วในฐานะใด (ถ้าสร้างพร้อมวัด) หรืออาจทำขึ้นใหม่ในสมัยอยุธยา

⁷⁷ เชมชาติ เทพไชย, เรื่องเดิม, หน้า 18.

ที่จังหวัดสุราษฎร์ธานีนี้ก็เช่นเดียวกับจังหวัดสงขลา ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็มีร่องรอยของคติการนับถือพระคเณศในฐานะ "บรมครูช่าง" ซึ่งเป็นคติที่เกิดขึ้นในรุ่นหลังลงมา หลังจากไทยได้รับความรู้ทางคานคศาสตร์จากพวกพราหมณ์อินเดีย ในจังหวัดสุราษฎร์ธานียังคงมีการเลี้ยงช้างและจับช้างเป็นอาชีพ ได้พบหลักฐานจากพระคเณศ 2 องค์ในลักษณะของ "เครื่องราง" หรือ "พระเครื่อง" มีขนาดเล็ก ปัจจุบันอยู่ในครอบครองของเอกชน จากการสัมภาษณ์ได้ความว่า เจ้าของเดิมมีอาชีพเลี้ยงช้าง ได้นับถือพระคเณศในฐานะเป็น "ครูช่าง" กล่าววาทันหนึ่งเจ้าของเดิมซุกได้ในเขตอำเภอกาญจนดิษฐ์ (สันนิษฐานว่าอาจมาจากตำบลช้างซ้ายหรือช้างขวา) เป็นพระคเณศทำจากชิน สูง 5 เซนติเมตร ฐานกว้าง 2.5 เซนติเมตร ที่ฐานมีสัญลักษณ์ เช่นเดียวกับชิ้นที่อยู่ในพิพิธภัณฑ์วัดคัมภีรมาวาส จังหวัดสงขลา ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี 2 กร หัตถ์ขวาถือเชือกบาต หัตถ์ซ้ายถือขอช้าง จงอยู่ในลักษณะห้อยตรงแล้วม้วนขวา สวมมงกุฎสูง มองไม่เห็นว่างาช้างใดหัก (ภาพที่ 90) อีกองค์หนึ่ง (เจ้าของคนเดียวกัน) ทำจากชินเช่นเดียวกัน สูง 2.9 เซนติเมตร ฐานกว้าง 1.6 เซนติเมตร ฐานหนา 1.5 เซนติเมตร เป็นรูปพระคเณศประทับบนฐานเตี้ย พระขมทั้งสองพับวางอยู่บนฐาน ผ่าพระบาททั้งสองประกบกัน (แบบขวา) ด้านหลังมีประภามณฑล หลังประภามณฑลมีเครื่องหมายยันต์ (โอม) มี 4 กร หัตถ์ขวามือถือตรีศูล ขวาล่างถือขมโมกทะ ซ้ายบนถือเชือกบาต ซ้ายล่างถือขมหรือผลไม้ สวมมงกุฎ กว้างโล้นแขน กว้างโล้นมือ และสังวาลย์นาคพาครพระองศาซ้าย งาช้างขวาหัก จงอยู่ในลักษณะห้อยตรงแล้วหันไปทางขวากลายกำลังหยิบขมในพระหัตถ์ขวา (ภาพที่ 91)

จากลักษณะของพระคเณศ 2 องค์จากอำเภอกาญจนดิษฐ์และจากการสัมภาษณ์ ทำให้เราทราบว่าที่นี่ยังคงมีคติการนับถือพระคเณศในฐานะ "ครูช่าง" เช่นเดียวกับอีกหลายแห่งในภาคใต้ เราได้พบพระคเณศขนาดเล็ก ลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน มีคาถา ๕, ๑- และ ๕ คล้ายกัน เท่าที่พบมาแล้ว คือที่สงขลาและกระบี่ สำหรับที่กระบี่นั้น เราอาจแน่ใจได้ว่าไม่เกี่ยวข้องกับ "ช่าง" เพราะพบบนเกาะ ดังนั้นเราจึงอาจแยกพระคเณศในรูปแบบนี้ได้ 2 คติ คือ นับถือเป็นเครื่องรางธรรมดา กับที่นับถือในฐานะ "ครูช่าง"

สำหรับพระคเณศที่พบที่อำเภอกาญจนดิษฐ์นี้ควรมีอายุอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง

ที่วัดพระพิษเนศวร (ร้าง) ตำบลท่าชนะ อำเภوتاชนะ (เดิมเรียกอำเภอนองหวาย) จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีหลักฐานว่าโคกพบประติมากรรมรูปเคารพของพระพิษเนศวร (ชำรุด) จากการขุดค้นที่เป็นโคกเพื่อปรับพื้นที่ใช้บริเวณเป็นที่ตั้งโรงเรียน เมื่อประมาณ พ.ศ. 2470 โดยขุดพบรูปสลักพระพิษเนศวรที่ลาที่บริเวณขอบสระ (ปัจจุบันถูกกลบแล้ว) สระที่พบพระพิษเนศวรมีลักษณะรูปไข่ เส้นทแยงมุมกว้างประมาณ 9.30 เซนติเมตร ยังมีสระน้ำอีกแห่งหนึ่งอยู่ทางออกไป 50 เมตร ขนาดใหญ่กว่ามากก็ถูกกลบแล้วเช่นกัน ทางด้านตะวันออกใกล้กับสนามบาสเกตบอล ขุดพบกำแพงอิฐยาวประมาณ 10 เมตร กำแพงหนาขนาดอิฐ 3 แผ่นวางเรียงกัน เข้าใจว่าเป็นพวกทรากรากฐานอาคารโบราณ ที่วัดพระพิษเนศวรนี้เคยพบมุขลิ่งขนาดใหญ่แบบเดียวกับที่พบในเมืองจาม ประเทศเวียดนาม⁷⁸ อาจารย์ศรีจักร วัลลิโภคม ได้เคยกล่าวถึงพระพิษเนศวรองค์นี้ไว้ว่า "ได้ขออนุญาตทางโรงเรียนคุณชิ้นส่วนโบราณวัตถุที่เก็บไว้ในโกดังเก็บของ ก็พบว่ามิโบราณวัตถุที่น่าสนใจหลายชิ้น ที่สำคัญได้แก่ทิวลิ่ง 2 ชิ้น ทำด้วยหินสีเขียวและน้ำตาล ชิ้นส่วนของเทวรูปพระพิษเนศวรเหลือเพียงแก่นไม้เอาจลงไปถึงพระบาทและฐาน อยู่ในท่านั่ง ทำด้วยหินสีเขียวอย่างเช่นที่ใช้ทำกันในบรรดาเทวรูปรุ่นเก่านอกนั้นพบฐานเทวรูปอีก 2-3 ชิ้น การกำหนดอายุของโบราณวัตถุเหล่านี้ ยังไม่อาจทำได้แน่นอน เพราะไม่เห็นรูปแบบที่ชัดเจน แต่พิจารณาอย่างคร่าว ๆ อาจกล่าวได้ว่าเป็นของสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ขึ้นไป"⁷⁹

อาจกล่าวได้ว่า ภาคใต้ของประเทศไทยนี้มีร่องรอยหลักฐานทางศาสนาพราหมณ์ที่เก่าแก่และน่าสนใจมากที่สุด จากการศึกษาารูปเคารพของพระคเณศที่พบทางภาคใต้ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว อาจทำให้กล่าวได้ว่าคติการนับถือบูชาพระคเณศได้มีอยู่ในดินแดนภาคใต้ของไทยตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่

⁷⁸ ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, ไชยา-สุราษฎร์ธานี หน้า 67-68.

⁷⁹ ศรีจักร วัลลิโภคม, "ชุมชนโบราณภาคใต้," ประวัติศาสตร์และโบราณคดีนครศรีธรรมราช เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2521), หน้า 28.

12 เป็นต้นมา รูปเคารพของพระคเณศทางภาคใต้ที่น่าสนใจได้แก่ รูปเคารพพระคเณศจากพหุชน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 มีรูปแบบใกล้เคียงกับพระคเณศในศิลปะอินเดียภาคเหนือสมัยคุปตะ อาจกล่าวได้ว่าเป็นพระคเณศที่เก่าที่สุดในภาคใต้ของไทย นอกจากนี้ยังมีรูปเคารพพระคเณศที่น่าสนใจอีกองค์หนึ่งคือ พระคเณศที่บ้านทุ่งตึก ตำบลเกาะคอกเขา อำเภอกุระบุรี จังหวัดพังงา อิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยราชวงศ์โจฬะ (พุทธศตวรรษที่ 15-16) จะเห็นได้จากการนับถือพระคเณศที่ปรากฏทางภาคใต้นี้ได้แผ่มาจากอินเดียโดยตรง และรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนคาบสมุทรมลายูตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมาและสืบต่อกันเรื่อยมา ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 นั้น ศิลปกรรมทางภาคใต้ได้รับอิทธิพลจากศิลปะเขมร จึงปรากฏรูปเคารพของพระคเณศที่มีอิทธิพลศิลปะเขมรมีลักษณะเฉพาะของตนเอง คือ ทำประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย สวมกระบังหน้าแบบเทพของเขมร ลักษณะนี้สืบต่อลงมาถึงสมัยอยุธยา ดังที่เราได้พบรูปเคารพของพระคเณศสมัยอยุธยา ซึ่งมีลักษณะผสมผสานระหว่างศิลปะเขมรกับศิลปะไทย

สำหรับการนับถือพระคเณศที่ปรากฏทางภาคใต้ของประเทศไทยในช่วงแรกนั้น น่าจะมีการบูชาพระองค์ในฐานะเทพแห่งอุปสรรค ผู้สามารถบันดาลความสำเร็จและขจัดอุปสรรคต่าง ๆ ได้ตามคติความเชื่อดั้งเดิมของชาวอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกพหุชนที่เดินทางเข้ามาค้าขายในดินแดนแถบนี้ บูชาพระคเณศเพื่อความสำเร็จในการค้าขาย เมื่อชุมชนพหุชนได้ตั้งหลักแหล่งมั่นคงขึ้นในดินแดนแถบนี้ ก็เกิดการบูชาพระคเณศทั้งในฐานะเทพวิฆเนศวรผู้เป็นโอรสพระศิวะ และในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรคตามคติดั้งเดิม แต่ได้แพร่ขยายไปสู่บุคคลทั่วไปไม่ว่าจะนับถือศาสนาใดลัทธิใด ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งสำหรับคติเกี่ยวกับการนับถือพระคเณศที่พบในภาคใต้ คือ คติการบูชาพระองค์ในฐานะเทพผู้ปกป้องคุ้มครองเด็ก ดังที่เราได้พบรูปเคารพของพระองค์ในบริเวณใกล้เคียงกับที่พบประติมากรรมรูปเทพมารดา จากบริเวณบ้านทุ่งตึก จังหวัดพังงา ซึ่งอาจเกี่ยวเนื่องกันดังที่ได้พบในประเทศอินเดีย

ภาคตะวันออก

ที่เมืองเก่าพระรถ บ้านโคกปีป ตำบลโคกปีป อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เจ้านาที่กรมศิลปากรได้ค้นพบประติมากรรมรูปพระคเณศศิลาในหมู่เทวาลัยศาสนาพราหมณ์กลางเมืองพระรถ

ใน พ.ศ.2515 นอกจากนี่ยังได้ค้นพบประติมากรรมสมัยทวารวดี และลพบุรี ที่เนื่องในพุทธศาสนา-
มหายาน และศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งเทวรูปรุ่นเก่าปะปนกัน⁸⁰

พระคเณศองค์นี้พบในลักษณะแตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย (รวม 18 ชิ้น) หน้าเทวาลัยหลังสี่เหลี่ยม
ผืนผ้าที่ใหญ่ที่สุด ซึ่งอยู่ตรงกลางของหมู่เทวาลัย และมีม่อนน้ำอยู่เบื้องหลัง เมื่อนำมาประกอบเข้าด้วย
กันแล้ว เป็นรูปพระคเณศยืน (?) ที่มีขนาดใหญ่ คือสูงถึง 170 เซนติเมตร ไม่ทรงเครื่องอาวุธ
อยู่เหนือฐานศิลาใหญ่ซึ่งมีร่องร่อนน้ำสรง (โยนิโหระณะ) เส้นนูนซึ่งอาจเป็นสายรัดองค์หรือขอบผ้า
ยังคงมีเหลืออยู่บนบันพระองค์ทางด้านหลัง จากด้านหลังของพระเศียรลงมามีรอยสลักเว้าเข้าไปทาง
ตอนกลางของพระองค์ พระคเณศองค์นี้ทรงมี 2 กร แต่หัตถ์ทั้งสองก็หักไปหมด ด้านหน้าของพระ-
พักตร์ก็แตกหักไปเช่นกัน แต่ยังคงมองเห็นงาทางด้านขวา และสี่พระพักตร์ ซึ่งแสดงถึงความมีอำนาจ
มีลายกานชดเล็ก ๆ และเส้นข้างใต้ก็เส้นหนึ่งเหนือคางงวทางด้านขวา พระกรรณและคานบนของ
พระเศียรสลักแบบที่ระชะข้างอย่างแท้จริง นอกจากนี่ยังปรากฏฐานกลมหรือรูปไข่ประดับด้วยกลีบบัว
กว่าบัวหงายอยู่เหนือฐานใหญ่ (โยนิ) อีกแห่งหนึ่ง ลวดลายบัวกว่าบัวหงายนั้นยังคงมีเหลืออยู่บ้าง
ทางด้านซ้ายภายใต้ท้องของพระคเณศ⁸¹ (ดูภาพที่ 92)

อนึ่ง พระคเณศองค์นี้ บางท่านกล่าวว่าอยู่ในท่าประทับนั่ง เนื่องจากอยู่ในสภาพไม่สมบูรณ์
จึงไม่อาจยืนยันได้ แต่ลักษณะที่ปรากฏแสดงให้เห็นว่าน่าจะประทับยืนมากกว่า อย่างไรก็ตาม เมื่อ
พิจารณาจากรูปแบบซึ่งมีความเรียบง่าย และไม่มีเครื่องอาวุธตกแต่งมาก อาจแสดงให้เห็นถึงความ
คล้ายคลึงกับเทวรูปพระคเณศจากทวลผักกิน (Tuol Phak Kin) ในประเทศเขมร ซึ่งมีอายุอยู่
ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-12 ดังนั้นพระคเณศองค์นี้จึงอาจจะมีอายุอยู่ในสมัยใกล้เคียงกัน⁸²

⁸⁰ ดู บรรจบ เทียมศักดิ์ และนิคม มุสิกะคามะ, โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี กรมศิลปากร
จัดพิมพ์เนื่องในการจัดนิทรรศการ (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2514), หน้า 10-11.

⁸¹ ม.จ.สุภัทรทิศ ดิศกุล, "ประติมากรรม 4 รูปซึ่งเพิ่งค้นพบใหม่ภายในประเทศไทย,"
วารสารโบราณคดี ปีที่ 5 ฉบับที่ 1, (2516), หน้า 6-7.

⁸² เรื่องเดียวกัน.

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ก่อนที่ชนชาติไทยจะเข้าครอบครองดินแดนในบริเวณนี้ ราวพุทธศตวรรษที่ 18-19 เราอาจสรุปความเป็นมาของดินแดนแถบนี้ โดยแบ่งได้เป็น 2 ช่วง คือ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 ดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ได้เจริญขึ้นเป็นบ้านเมืองอย่างเต็มที่ ได้รับอารยธรรมทางด้านศาสนา ลัทธิการปกครอง ตลอดจนชนบประเพณีบางอย่าง อันมีรากมาจากอินเดีย แยกได้อย่างชัดเจนเป็น 2 เขต คือ บริเวณลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่เขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น ไปจนถึงกาฬสินธุ์ เป็นบริเวณที่ปรากฏลักษณะศิลปกรรมส่วนใหญ่เป็นของเนื่องในพุทธศาสนา ออกมาในรูปแบบซึ่งรู้จักกันโดยทั่วไปว่า "วัฒนธรรมทวารวดี" โดยได้รับรูปแบบวัฒนธรรมเช่นนี้ผ่านเข้ามาจากภาคกลางของประเทศไทย ทางช่องเขาในเทือกเขาเพชรบูรณ์ ดงพญาเย็น และพนมดงรัก ลงสู่ชุมชนในที่ราบลุ่มของลำน้ำต่าง ๆ แต่มีลักษณะเฉพาะตัวบางอย่างเป็นพิเศษของตนเอง อีกบริเวณหนึ่งได้แก่บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล และลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งแต่จังหวัดอุบลราชธานี นครพนม จนถึงบุรีรัมย์ นั้น โบราณวัตถุสถานในยุคแรก ๆ จะเป็นของเนื่องในพุทธศาสนา แต่ส่วนใหญ่ที่ปรากฏแล้วจะเป็นของเนื่องในศาสนาพราหมณ์ อันเป็นอิทธิพลที่ผ่านเข้ามาทางเขมร ซึ่งเราได้ทราบแล้วว่า อิทธิพลของเขมรปรากฏขึ้นอย่างรุนแรงซึ่งไม่เพียงแต่ทางด้านศิลปกรรมเท่านั้น บางท่านเชื่อว่ามีอำนาจทางการเมืองด้วย⁸³

ในสมัยต่อมา คือราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 ดินแดนในภาคอีสานส่วนใหญ่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับอาณาจักรเขมร โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านสังคมและวัฒนธรรม เท่าที่เชื่อกัน อิทธิพลของศิลปะเขมรได้หลั่งไหลเข้ามาอย่างมากมายในภาคกลาง และตะวันออกเฉียงเหนือของไทยตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 1 (พ.ศ. 1553-1593) พระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 2 (พ.ศ. 1656-หลัง พ.ศ. 1693) พระเจ้าชัยวงษ์ที่ 7 (พ.ศ. 1724-ราว พ.ศ. 1761) คือศิลปะเขมรแบบเกลี้ยงบาปวนและบายน ตามลำดับ⁸⁴ เราได้พบหลักฐานทางเอกสาร (จารึก) และหลักฐานโบราณวัตถุสถานจำนวนมากที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปกรรมเขมรที่มีอยู่ในดินแดนแถบนี้

⁸⁴ ม.จ. สุกัทรทิศ กิตกุล, ศิลปสมัยลพบุรี กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร 25 พฤษภาคม 2510 (ฉบับถ่ายเอกสาร ไม่ปรากฏโรงพิมพ์, 2510), หน้า 1.

ประติมากรรมรูปพระคเณศนั้นพบเป็นจำนวนมากในภาคนี้ มีทั้งที่เป็นประติมากรรมลอยตัว และเป็นประติมากรรมนูนสูง นูนต่ำสลักบนหน้าบัน และทับหลังของปราสาทหินต่าง ๆ ส่วนใหญ่ของภาพสลักเหล่านี้ จะปรากฏภาพพระคเณศในลักษณะเป็นเทพบริวารของพระศิวะ ตัวอย่างเช่น ทับหลังศิลาเหนือกรอบประตูรางคองค์ประธานของปราสาทหินศรีขรภูมิ อำเภอศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นปรangkongคองค์ 5 องค์ตั้งบนฐานเดียวกัน ปรangkongประธานซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าอยู่กลาง ปรangkongบริวารขนาดย่อมอยู่ประจำ 4 มุม ภาพที่ปรากฏบนทับหลังปรangkongประธานชิ้นนี้ จำหลักเป็นรูปศิวนาฏ-ราช ยืนอยู่บนแท่น มีหงส์แบก 3 ตัว และหงส์ทั้ง 3 ตัวยืนบนเตียรเกียรติมุข ซึ่งมีมือทั้งสองจับเท้า-สิงห์ข้างละ 1 ตัว รูปสิงห์อยู่ในท่ายืนด้วยสองขาหลัง ขาหน้ากุ่มคอกบัวบานออกเกสรเป็นลำพวงมาลัย โค้งทางซ้าย-ขวาของพระอิศวรเป็นรูปเทพรา ภายใต้วงโค้งของพวงมาลัย จำหลักเป็นรูปพระคเณศ พระพรหม พระวิฆณุและนางปารวตี มีรูปโยคีที่ปลายแถวทั้ง 2 ข้าง รูปเหล่านี้ตั้งอยู่เหนือบัลลังก์-คอกบัว ไต่บัลลังก์คอกบัวนี้มีรูปเทวคาชสิงห์อยู่ภายในวงก้านชด⁸⁵ (รูปที่ 93) จากลักษณะของทับหลังชิ้นนี้ แสดงให้เห็นว่าเป็นลักษณะของทับหลังแบบนครวัด คือมีบุคคลเล็ก ๆ เข้ามาประกอบมาก นอกจากนั้นภาพสลักเทพธิดาบนเสาประตูรางคองค์นี้ยังนั่งผ้าแบบนครวัด คือนั่งผ้าจีบมีชายผ้ารูปทางปลายหอยอยู่ข้างหนา มีชายผายาวหอยอยู่ในมือ⁸⁶ จึงอาจกำหนดอายุของปราสาทหินองค์นี้ได้ว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17

นอกจากนี้ยัง ได้พบรูปพระคเณศสลักบนหน้าบัน ได้แก่หน้าบันจากพระธาตุนารายณ์เจงเวง จังหวัดสกลนคร พระธาตุนารายณ์เจงเวงเป็นปรangkongคองค์ 3 องค์มีลักษณะของศิลปะเขมรแบบบาปวนราว พ.ศ. 1600-1650 มีขนาดเล็ก ฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาด 9.50 เซนติเมตร มีมุขยื่นออกมาทางทิศตะวันออก ทับหลังทางทิศตะวันออกเป็นรูปพระฤๅษณ์กำลังทรงประลองกำลังและ

⁸⁵ กรมศิลปากร, "รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ. 2503-2504," (ฉบับถ่ายเอกสาร), หน้า 26-27.

⁸⁶ ม.จ. สุกัทรทิศ คีตกุล, ศิลปสมัยลพบุรี, หน้า 11.

หน้าบันค้ำบนเป็นรูปพระศิวนาฏราช มีเทวคานั่งประนมมือเป็นแถวอยู่เบื้องล่าง ทางขวาสุดมีรูปพระ-
คเณศรวมอยู่ด้วย (รูปที่ 94) ทับหลังทางทิศตะวันออกสลักเป็นภาพพระกฤษณะกำลังประลองเช่นเดียว
กัน ผ่าทรงซึ่งเป็นผ้าโจงกระเบนสั้นเป็นริ้ว ชักชายออกมามากเหนือบันเฝ้าด้านขวา แสดงให้เห็นว่า
อยู่ตอนปลายศิลปะขอมแบบบาปวน พระธาตุนารายณ์เจงเวงนี้คงสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศว-
นิกาย อาจจัดได้ว่าเป็นปราสาทขอมในราว พ.ศ. 1600-1650 ที่งามที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย⁸⁷

ภาพพระคเณศสลักบนตัวบนแผ่นหินที่มีลักษณะน่าสนใจชิ้นหนึ่ง พบที่บ้านตะแบก (?) อำเภอสัก-
คี จังหวัดนครราชสีมา ปัจจุบันอยู่ในหอวัฒนธรรมวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา วิทยาเขต
นครราชสีมา เป็นภาพสลักบนตัวรูปพระคเณศบนแผ่นหินทรายสีแดง รูปสี่เหลี่ยม สูงประมาณ 75
เซนติเมตร กว้าง 30.5 เซนติเมตร หนา 20.5 เซนติเมตร มีลักษณะพื้นบ้านเฉพาะตัวคล้ายกับยัง
สลักไม่เสร็จ (โกลน) เป็นรูปพระคเณศ (?) ประทับยืนในทางอพระซม มี 2 กร อยู่ในระคับพระ-
อุทรเห็นรายละเอียดได้ไม่ชัดเจน บนพระเศียรคาดเครื่องประดับเป็นแถบผ้า หรือแถบเพชรพลอย
(คล้ายกับรูปพระคเณศบนค้ำมึก ที่พบที่สทิงพระ) วงเส้นอยู่ในลักษณะขดออกไปทางขวา ส่วนอื่นไม่เห็น
รายละเอียด มีลักษณะคล้ายเป็น "สัญลักษณ์" มากกว่าเหมือนจริง ภาพพระคเณศองค์นี้มีลักษณะของ
ศิลปกรรมพื้นบ้าน เนื่องจากยังไม่ทราบประวัติการพบที่แน่นอนจึงไม่สามารถตีความได้กระจ่าง แต่
จากลักษณะรูปทรงน่าจะเป็นของที่ทำเลียนแบบของเก่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระคเณศรุ่นเก่าในอินเดีย
(ดูภาพที่ 95)

สำหรับประติมากรรมลอยตัวรูปพระคเณศที่น่าสนใจหลายชิ้น ชิ้นหนึ่งได้แก่พระคเณศจาก
ปราสาทหินพนมรุ้ง อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นหินทรายสีเทา สูง 24 เซนติเมตร ปัจจุบัน
อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทหินพนมรุ้งนี้เป็นปราสาทศิลา
ตั้งอยู่บนยอดเขาพนมรุ้ง ด้านหน้าปราสาทหันไปทางทิศตะวันออก องค์ปรากฏมีวิหารอยู่ทางด้านหน้า
และมีฉนวนเดินติดต่อกัน ภายในบริเวณอาคารหลายหลัง มีระเบียบกตลอมรอบ จากการขุดแต่ง

⁸⁷ ประยูร ไพบูลย์สุวรรณ, โบราณวัตถุสถานในจังหวัดขอนแก่น และจังหวัดใกล้เคียง
(พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 42-43.

และบูรณะปราสาทหินพนมรุ้ง ได้พบประติมากรรมและภาพสลักจำนวนมาก ทำให้กล่าวได้ว่าปราสาท
พนมรุ้งสร้างขึ้นสมัยตั้งแต่ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 15 และเป็นที่เคารพนับถือลงมาจนถึงพุทธศตวรรษ
ที่ 18⁸⁸ ปราสาทพนมรุ้งสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย เพราะได้พบจารึกซึ่งเริ่มต้น
ด้วยการกล่าวสรรเสริญพระอิศวร⁸⁹

พระคเณศที่พบที่ปราสาทพนมรุ้ง ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทซ้ายทับพระบาทขวาอย่างหลวมๆ
มี 2 กร กรขวาหักแตกแขน หัตถ์ซ้ายถือด้วยขมม วงซึ่งห้อยตรงแล้วตัวคไปทางซ้าย จับอยู่ที่ด้วย
ขมมในหัตถ์ซ้าย พระคเณศองค์นี้สลักขึ้นอย่างเรียบ ๆ ไม่ทรงเครื่องประดับ เทนือพระนามก็มีแนวของ
ชายผ้าคาดทับไว้ พระกรรณขนาดใหญ่และมีเส้นริ้ว (ภาพที่ 96) ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของ
ประติมากรรมพระคเณศแบบศิลปะเขมร ลักษณะโดยทั่วไปของพระคเณศองค์นี้คล้ายคลึงกับพระ-
คเณศจากทวลงค์กีนศิลปะเขมรแบบพนมคา อายุราว พ.ศ.1083-1143 (ภาพที่ 53) นักประวัติ
ศาสตร์ศิลป์ได้กำหนดอายุพระคเณศองค์นี้ว่า มีอิทธิพลศิลปะเขมรแบบไพรกเมง อายุราว พ.ศ.1178-
1243⁹⁰ อาจกล่าวได้ว่า พระคเณศองค์นี้มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-13

รูปเคารพพระคเณศที่ขุดค้นขึ้นมาจากปราสาทหินเมืองคำ อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์
ทำจากศิลาทราย สูงเฉพาะองค์ 32 เซนติเมตร สูงรวมฐาน 47 เซนติเมตร หนาคัทกว้าง 23
เซนติเมตร ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย อำเภอมือง จังหวัดนครราชสีมา

ปราสาทหินเมืองคำ เป็นปรางค์อิฐ 5 องค์ เรียง 2 แถว แถวหน้ามี 3 องค์ ตั้งอยู่บน
ฐานรวมกันภายในวงล้อมของระเบียงคด ถัดระเบียงคดออกมาเป็นสระน้ำ 4 มุม มีกำแพงก่อด้วยแลง

⁸⁸ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, "กำหนดอายุปราสาทพนมรุ้ง," ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย
ไทย กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบรอบ 100 ปี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ 19 กันยายน
2517 (ปรานญรี: โรงพิมพ์ค่ายธนระชต์, 2517), หน้า 229.

⁸⁹เรื่องเดียวกัน.

⁹⁰หิริยะ ไกรฤกษ์, แบบศิลปะในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2520),
หน้า 70-71.

ล้อมรอบ มีประตูซุ้มอยู่ทั้ง 4 ทิศ⁹¹ พระคเณศองค์นี้พบอยู่ในบริเวณพระปรางค์อิฐแถวหน้าองค์กลาง ซึ่งไต่พังทลายมานานแล้ว

พระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิราบพระบาทขวาทับพระบาทซ้าย ผ้านุ่งเป็นผ้าโจงกระเบนมีลายเป็นริ้ว เข็มขัดเป็นแถบเรียบ ๆ มีเส้นขอบบนและเส้นขอบล่าง ชายผ้าซึ่งชักออกมาทางคันทนาเป็นรูปโค้งคล้ายครึ่งวงกลม อันเป็นแบบที่นิยมมากในศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์และแบบแปรูป สวมกระบังหน้าซึ่งประกอบด้วยลายประจำยามหรือลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ขนาบคันทนาและคานล่างของลายดังกล่าวด้วยลายลูกแก้ว คันทนามีลายใบไม้เรียงกันเป็นแถว คานหลังของกระบังหน้าที่เชือกผูก⁹² (รูปที่ 97) กระบังหน้านี้ประกอบด้วยมณฑุทรงเตี้ยที่อยู่เหนือเศียร สวมเครื่องประดับวง สร้อยคอ กำไลต้นแขน รักทรวง กำไลข้อมือ ประคัมลวดลายสวยงาม พระหัตถ์ขวาหักหายไป พระหัตถ์ซ้ายชำรุด เล็กน้อยถือขนมโมทกะ งามอยู่ในลักษณะห้อยลง ทวิศส่วนปลายไปทางซ้ายเล็กน้อย มีงาช้างซ้ายเพียงข้างเดียว พระกรรณมีขนาดใหญ่และมีริ้ว

พระคเณศองค์นี้มีฝีมือการสลักที่ปราณีตงดงาม เน้นรายละเอียดของลวดลายเครื่องประดับ ซึ่งจากลักษณะของลวดลาย และเครื่องประดับองค์เหล่านี้ มีลักษณะของศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์และแปรูป (ราว พ.ศ. 1465-1510) จึงอาจกำหนดอายุของพระคเณศองค์นี้ว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-16

ที่วัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี ไต่พบพระคเณศองค์หนึ่งแต่ไม่ทราบที่มา ขนาดสูง 72 เซนติเมตร หน้าตักกว้าง 45 เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี 2 กร กรขวาชำรุด หัตถ์ซ้ายถือขนมโมทกะ พระองค์ค่อนข้างบางซลุด ไม่วางพวงพลัย พระเศียรมี

⁹¹ ม.จ. สุกัทรทิศ ศิริกุล, ศิลปสมัยลพบุรี, หน้า 8.

⁹² ชัยขรรค์ สีสระวานิช, "ปราสาทหินเมืองต่ำ," วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2518, หน้า 27-28.

ขนาดค่อนข้างใหญ่ ส่วนพระพักตร์และวงขำรุก พระกรรณขนาดใหญ่ ทรงกระบังหน้าและมงกุฎทรง
เตี้ยประกอบข้างบน ทรงเครื่องประดับแบบกษัตริย์ คือ กรองคอ กำไลแขน และกำไลข้อมือ ทรง
ผ้าสมพทมีริ้วโดยรอบ ขอบผ้าเว้าลงที่หน้าทอง บริเวณผ้าพระบาทขวามีร่องรอยส่วนของปลายวง
ตะกั่ว ลักษณะของพระคเณศองค์นี้มีอิทธิพลศิลปะเขมร ซึ่งคงอยู่ในช่วงหลังประมาณพุทธศตวรรษที่
17-18 โดยมีลักษณะพื้นเมืองเข้าผสมผสาน (ภาพที่ 98)

นอกจากนี้ยังปรากฏประติมากรรมรูปพระคเณศ ปัจจุบันอยู่ที่สำนักงานศึกษาธิการจังหวัด
อุบลราชธานี 2 องค์ สมบูรณ์เพียงองค์เดียว ขนาดสูงรวมฐาน 63 เซนติเมตร กว้าง 37 เซนติเมตร
ฐานหนา 10 เซนติเมตร ชาวบ้านอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานีซุกพบเมื่อปี พ.ศ.2515
พบพร้อมกับรูปเคารพในรูปมนุษย์อีก 1 องค์ (ชาวบ้านเรียกชื่อรูปเคารพทั้งสองว่า "สีโห-สังข์ทอง"
โดยกล่าวว่าประติมากรรมที่มีเศียรเป็นช้างนี้ เป็นรูปของท้าวสีโห) หลังจากซุกได้แล้ว นำไปประดิษ-
ฐานไว้ ณ ที่ว่าการอำเภอวารินชำราบก่อน แล้วจึงได้อพยมาประดิษฐาน ณ ศูนย์วัฒนธรรม สำนักงาน
ศึกษาธิการ จังหวัดอุบลราชธานี ลักษณะโดยทั่วไปของพระคเณศองค์นี้ มีลักษณะคล้ายกับพระคเณศที่
วัดสุทัศนาราม คือประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี 2 กร ทรงกระบังหน้าแบบเขมร
รวมทั้งผ้านุ่งแบบสมพทสันมีริ้วโดยรอบ ทรงเครื่องประดับแบบกษัตริย์ จากลักษณะรูปแบบแสดงถึง
อิทธิพลของศิลปะเขมรอย่างชัดเจน ซึ่งน่าจะอยู่ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 17

ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น มีพระพิมพ์เศวตวรรคองค์หนึ่ง สูง 7.5 เซนติเมตร
หน้าตักกว้าง 6 เซนติเมตร ย้ายมาจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร เคยได้มาจากมณฑลอุดรธานี
ย้ายมาจากห้องกลางกระทรวงมหาดไทยอีกทีหนึ่ง (ภาพที่ 99) พระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาท
ขวาทับพระบาทซ้าย ง่วงอยู่ในลักษณะห้อยตรงคอคงเล็กน้อย องค์พระคเณศค่อนข้างเล็ก มีชั้นพระองค์
เล็ก พระโสณิแค้น คล้ายศิลปะแบบบาปวน มี 2 กรวางอยู่บนพระชานุ (ลักษณะที่พบได้ทั่วไปในรูป
เคารพพระคเณศศิลปะเขมร) หัตถ์ขวาดือขนมโมหะ หัตถ์ซ้ายถือผลไม้มะนาวหรือลูกหว้า? สวม
เครื่องประดับแบบกษัตริย์ สายยัชโญปวีตพาดพระอังสาขวากระบังหน้ามีลักษณะของศิลปะเขมรแบบ
บาปวน นุ่งผ้าจีบรอบ ขอบบนของผ้าเว้าลงมาที่หน้าทอง ขอบผ้าด้านข้างที่เอวโค้งสูงขึ้น ด้านหน้ามี
ชายผ้าห้อย ลักษณะทางศิลปกรรมโดยทั่วไปของประติมากรรมชิ้นนี้ มีลักษณะของศิลปะแบบบาปวน คง

ม้ายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 18-19⁹³

ภาคเหนือ

ทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้พบเครื่องรางในรูปร่างต่าง ๆ จำนวนมากส่วนใหญ่มาจากจังหวัดกำแพงเพชร ในจำนวนนี้มีเครื่องรางรูปแบบหนึ่ง ทำเป็นรูปพระคเณศเทพเจ้าของฮินดู อยู่ด้วย แสดงให้เห็นถึงความเชื่อโบราณและบทบาทของศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งพุทธศาสนาเถรวาทที่ยานที่มีอยู่ในท้องถิ่นแถบนี้มาแต่เดิม

เครื่องรางบางชิ้นที่กล่าวถึงนี้ มีรูปพระคเณศหันหลังชนกับรูปขนาดเล็กของเทพที่มีนามว่า "กัณโฑ" (Gawompadé) ซึ่งเป็นเทพผู้คุ้มครอง หรือเทพอุปถัมภ์ของพวกมอญ หรือตะเลง ลักษณะชิ้นนี้เคยพบจากกรุเพนในประเทศพม่า (ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 2)

เครื่องรางรูปพระคเณศนี้มีหลายรูปแบบ เช่นพระคเณศทรงถือดอกบัวด้วยพระหัตถ์ขวาหันหลังชนกับบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งนั่งอยู่ในท่าเดียวกัน อีกชิ้นหนึ่งเป็นภาพพระคเณศปรากฏเพียงพระเศียร ด้านหลังเป็นรูปบุคคลในท่านั่ง (ภาพที่ 100) อีก 2 ชิ้นเป็นภาพพระคเณศประทับนั่ง ปรากฏเพียงองค์เดียว ชิ้นแรกทรงถือดอกบัวในพระหัตถ์ทั้ง 2 ข้าง (ภาพที่ 100)

บางองค์พระพักตร์ หงส์สองของพระคเณศและควมมปะเท หรือกัณโฑอยู่ในลักษณะยกพระหัตถ์ทั้งสองขึ้นปิดพระเนตร ซึ่งมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า⁹⁴ ลักษณะการวางพระหัตถ์เช่นนี้ เพื่อทำให้ศัตรูตาบอด และเป็นอันตรายแก่ตัวศัตรูเอง ขณะเดียวกันก็ทำให้ผู้ที่เคารพนับถืออยู่ยงคงกระพัน รูปพระกัณโฑยังคงใช้ในการทอมนต์และสวดคาถาอาคมต่าง ๆ⁹⁵

⁹³ ดู สอนง วัฒนวรานุกร, พระพุทธรูปและเทวรูปขึ้นเยี่ยมของเอกชนในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: เจริญทองการพิมพ์, 2518), ภาพที่ 88 ประกอบ.

⁹⁴ Duroiselle, Rapport sur les antiquités de Birmanie, 1912-1913.

⁹⁵ M. Pierre Lefèvre-Pontalis, Notes sur des Amulettes Siamois (Paris: Librairie Orintaliste Paul Geuthner, 1926), p.6-7.

จากรูปแบบต่าง ๆ ที่กล่าวมา แสดงถึงแนวความคิดในการปกป้องรักษาผู้สวมเครื่องรางเหล่านี้ ไม่เพียงแต่ภาพพระคเณศที่ปรากฏร่วมกับพระคัมภีร์เทพในพุทธศาสนาของพวกมอญ แต่ยังมีทั้งรูปของพระคเณศเพียงองค์เดียว ซึ่งก็มาจากแนวความคิดเดียวกัน คือ การป้องกันอันตรายต่าง ๆ การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งเชื่อกันว่าทั้งพระคเณศและพระคเณศเป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับการรักษาโรค เนื่องจากพระคเณศเป็นโอโรสองค์โตของพระคเณศเทพเจ้าผู้รักษาโรค⁹⁶

ที่น่าสนใจก็คือ มีการเขียนคาถาอาคมลงบนเครื่องรางเหล่านี้เช่นเดียวกับที่เราเคยพบทางภาคใต้ นั่นคือสัญลักษณ์ ๕ และอักษร ๘ น่าจะเป็นของในสมัยอยุธยา ซึ่งนิยมการทำเครื่องรางที่มีคาถาอาคมต่าง ๆ

ทางภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน เช่นที่จังหวัดเชียงใหม่ ได้ปรากฏคตินิยมในการสร้างประติมากรรมรูปพระคเณศในลักษณะหนึ่งคือ นิยมสร้างไว้เหนือประตูทางเข้าวัดในพุทธศาสนา คล้ายกับว่าพระองค์อยู่ในฐานะของเทพหวารบาล เช่นที่ปรากฏในธูปเบต ตามคติมหายาน แต่มีลักษณะที่แตกต่างออกไป เป็นการรับอิทธิพลทางค่านิยมคติจากที่หนึ่งมาผสมผสานกับรูปแบบพื้นเมือง เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นขึ้น แต่เป็นสิ่งที่น่าแปลกกว่าทางภาคเหนือ โดยเฉพาะที่เชียงใหม่ในปัจจุบันนั้น มีการสร้างรูปพิณเนศวรไว้สักการบูชาตามวัดในพุทธศาสนา แต่ปรากฏว่าชาวเมืองเหนือส่วนใหญ่ไม่รู้จักพระพิณเนศวรที่แท้จริง เช่น เรียกพระพิณเนศวรว่า "พญาพิสนุ" ซึ่งคงจะเพี้ยนมาจาก "วิษณุ" หรือ "วิษณุกรรม" (เช่นเดียวกับทางภาคอีสานปัจจุบันก็รู้จักชื่อนี้ว่า เป็นครู จะไปคล้องช้างหรือทำการอะไรก็ต้องไหว้พิสนุก่อน)⁹⁷ นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระพิณเนศวรที่ต่างออกไป ซึ่งนับเป็นความเข้าใจที่ผิดพลาดคือกล่าวว่า พระพิณเนศวรคือพระอินทร์ ที่มีเศียรเป็นช้างเนื่องจากพระองค์ไม่เชื่อว่าในโลกมนุษย์มีปิยะชาวยุทธ์ยังรุกรน สวรรค์ได้ และกล่าวว่า ถ้ามีจริงพระองค์จะให้

⁹⁶ Ibid., p.8-10.

⁹⁷ เสฐียรโกเศศ และนาคะประทีป, เรื่องเดิม, หน้า 37.

ศักดิ์เศียรของพระองค์ แล้วเสด็จลงมายังโลกมนุษย์ เมื่อปรากฏว่ามีจริงพระองค์จึงตอင့်ศักดิ์พระเศียรของพระองค์ แล้วนำเศียรข้างมาต่อแทน⁹⁸

วัดทางภาคเหนือที่มีการสร้างรูปพระพินเศศวรไว้สักการบูชา ตัวอย่างเช่น

1. พระพินเศศวรวัดท่าสศอย ตำบลวัดเกต อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ พระคเณศปูนปั้นประติมากรรมเสาศระตูทางเข้าทั้ง 4 ทิศ ทิศละ 1 คู่ แต่ละคู่มีลักษณะสองข้างเหมือนกัน คือ ประติมากรรมขัณฑ์ฐานสี่เหลี่ยมมี 4 กร ถือของสิ่งเดียวกันด้วยพระหัตถ์คนละด้าน ได้แก่ ตรีในหัตถ์ขวาบน (และซ้ายบนในอีกองค์หนึ่ง) ถ้วยขนมในหัตถ์ขวาล่าง (และซ้ายล่าง) โดยมีวงวางอยู่ในถ้วย ถือปาดะในหัตถ์ซ้ายบน (และขวาบน) งาหักอยู่ในหัตถ์ซ้ายล่าง (และขวาล่าง) (ภาพที่ 101) จากการสัมภาษณ์เจ้าอาวาสวัดท่าสศอยได้กล่าวว่า เคารพเป็นครูบาอาจารย์ มีรูปเคารพอยู่ที่ประตูทางเข้าวัด เพื่อไหว้ก่อนเข้าวัด แต่เข้าใจว่า คงได้รับอิทธิพลทางด้านแนวคิดที่พระคเณศทำหน้าที่เป็นทวารบาลจากทิเบต ซึ่งมีการสร้างรูปพระคเณศประติมากรรมประติมากรรมประตูทางเข้าหลักของวัดทั้งที่เนื่องในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ในลักษณะที่เป็นผู้ป้องกันอสูรและวิญญาณชั่วร้ายต่าง ๆ แต่มีรูปแบบต่างกันเพราะพระคเณศของทิเบตในลักษณะนี้จะมี 2 กร⁹⁹ คงจะเป็นการรับอิทธิพลด้านแนวความคิดที่ส่งต่อกันมา คืออาจมีได้รับจากทิเบตโดยตรงแต่ผ่านมาทางประเทศอื่น เช่น พม่า หรืออาจเป็นการรับแนวคิดนี้เข้ามาผสมผสานกับรูปแบบศิลปะพื้นเมือง จึงมีลักษณะที่ต่างกันไป พระคเณศในลักษณะเช่นนี้พบหลายแห่งทางภาคเหนือซึ่งบางแห่งก็มีการนำแนวคิดอื่นเข้ามาปนเปกันด้วย ซึ่งจะกล่าวต่อไป

2. พระคเณศวัดพระธาตุคอกยสุเทพ ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ภาพพระคเณศปูนปั้น สูงประมาณ 140 เซนติเมตร อยู่ในซุ้มสองข้างบันไดทางขึ้นด้านทิศตะวันตก (ด้านหน้า) ของพระธาตุคอกยสุเทพ ลักษณะของซุ้มประตูและลักษณะขององค์พระคเณศมีรูปแบบของศิลปะ

⁹⁸ จากการสัมภาษณ์ พระครูสิริรัตนสุนทร เจ้าอาวาสวัดนันตาราม ตำบลหายยา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ 15 มิถุนายน พ.ศ.2526.

⁹⁹ Alice Getty, Ganesa (New Delhi: Mehta Offset Works, 1971), p.42.

ลานนาไทย (ปัจจุบัน) ซึ่งมีอิทธิพลศิลปะมา องค์พระคเณศผอมบางไม่ได้รูปแบบของพระคเณศที่พบโดยทั่วไป ไม่ได้สวมสายยัชโญปวีต (อันแสดงถึงลักษณะของพราหมณ์) สวมกำไลต้นแขน และกำไลข้อมือ มีลักษณะของทวารบาลค่อนข้างชัดเจน คือ มีพระขนง (คิ้ว) พระมัสสุ (หนวด) และงาซึ่งมีครบทั้ง 2 ข้าง ก็มีลักษณะเล็กและสันคล้ายเขี้ยว เหมือนลักษณะของยักษ์

พระคเณศทั้ง 2 องค์นี้ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย มี 4 กร องค์ทางขวา (ของบันได) หัตถ์ขวามือถือพระขรรค์คามสั้น หัตถ์ขวาล่างถือดอกบัวบาน หัตถ์ซ้ายบนถือขอช้าง (?) ลักษณะคล้ายขวาน หัตถ์ซ้ายล่างถือหมอนน้ำ องค์ทางซ้าย หัตถ์ขวามือถือพระขรรค์คามยาว หัตถ์ขวาล่างถือดอกบัวบาน หัตถ์ซ้ายบนถืองาหัก หัตถ์ซ้ายล่างถือด้วยขม (?) (หลุดหายไป) (ภาพที่ 102)

พระคเณศทั้งสององค์นี้ เป็นของที่ทำขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์

3. พระคเณศวัดชัยศรีภูมิ อำเภอมะนัง จังหวัดเชียงใหม่ พระคเณศปูนปั้นทาสีทอง เดิมอยู่บนเสาประตู 2 ข้างทางเข้าวัด ต่อมารถชนเสาประตูตกลงมาชำรุดเหลือเพียงองค์เดียว จึงนำมาประดิษฐานไว้ในซุ้มมี 4 กร หัตถ์ขวามือถือตรี ขวาล่างถืองาหัก ซ้ายบนถือเชือก ซ้ายล่างถือด้วยขม ทรงสนับเพลาขาว คาคอสีวาลรูปงู จากการสัมภาษณ์ถึงประวัติการสร้างพระคเณศที่วัดนี้ ได้ความว่า แต่เดิมภายในวัดมีการทำงานช่าง เช่น เครื่องเหล็ก เครื่องแก้ว จึงได้มีผู้ชักชวนเชิญพระคเณศ ผู้ซึ่งนับถือกันว่าเป็นบรมครูมาเป็นเครื่องสักการบูชา แต่จากการที่นำไปประดิษฐานไว้บนเสาประตูทางเข้าวัดนั้น คงจะสืบทอดมาจากแนวคิดเดิมดังกล่าว เป็นการนำแนวคิดจากหลายทางมาผสมผสานกัน (ภาพที่ 103)

4. พระคเณศวัดนันทาราม ตำบลหายยา อำเภอมะนัง จังหวัดเชียงใหม่ (ภาพที่ 104) พระคเณศปูนปั้นทาสีเทา-ดำ มี 4 กร หัตถ์ขวามือถือตรี ขวาล่างถืองาหัก หัตถ์ซ้ายบนถือจักร ซ้ายล่างถือบาตร วงห้อยตรงกลางในบาตร กลางพระนลาทมีลายประจำยามสวมสังวาลย์ ? 2 เส้น ไขว้ทับกัน ทรงสนับเพลาขาวถึงข้อพระบาท ทรงกำไลต้นแขน กำไลข้อมือและข้อเท้า และทรงกรัดหมวก

พระคณศองคนี้ทรงถือจักร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับพระวิษณุ ดังที่ทางภาคเหนือ เรียกพระคณศองว่า "พิศณุ" ดังกล่าวมาแล้ว การที่วัดนี้สร้างรูปเคารพพระคณศองขึ้นไว้สักการบูชา ก็เนื่องจากทางวัดมีการปรุงยา (จำพวกสมุนไพร) มีการนับถือพระคณศองว่าเป็นบรมครูในสรรพวิชา ทั้งปวง จึงจำเป็นต้องมีการบูชาพระคณศอง ทางภาคเหนือนี้วัดที่มีการปรุงยา มักจะมีการนับถือพระคณศองควบคู่กับหมอชีวกโกมารภักจ์ ซึ่งถือกันว่าเป็นบรมครูทางการแพทย์แผนโบราณ ทางวัดจะมีพิธีใหญ่ทำการบูชา ไหว้ครู ปีละ 1 ครั้ง ในวันพฤหัสบดีขึ้นเดือนเจ็ด

นางสังเกตุว่า แม้จะมีการเคารพสักการะ แต่ก็จัดที่ประดิษฐานให้อยู่กลางแจ้ง ที่ลานวัด คำนหน้า มีเพียงกลดกันเพียงคันเดียว อาจเนื่องจากพระคณศองเป็นเทพของฮินดู เมื่อนำมาสักการะ บูชานายในพุทธสถาน ก็จัดให้เป็นเพียงเทพชั้นรองเท่านั้น

ภาคกลาง

ประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์ที่พบจากภาคกลาง ในช่วงต้นมักเป็นประติมากรรมที่ได้รับ อิทธิพลจากศิลปะเขมร ซึ่งเข้ามาครอบคลุมตั้งแต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเลยเข้ามาสู่บริเวณภาค กลางบางส่วน ระยะเวลาที่อิทธิพลเขมรแพร่กระจายเข้ามายังภาคกลางอย่างรุนแรงอยู่ในช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 16-18 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งมีเหตุผลที่น่าเชื่อว่าพระองค์ ทรงแผ่อำนาจทางการเมืองเข้ามาพรมกับอิทธิพลทางวัฒนธรรมสู่ภาคกลางของประเทศไทย¹⁰⁰

เมื่อชนชาติไทยรวมตัวกันเป็นปึกแผ่นตั้งอาณาจักรขึ้นทางภาคกลางของประเทศไทยในราว พุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา ไทยได้รับเอารูปแบบทางวัฒนธรรม การเมืองการปกครองศาสนา และ ศิลปกรรมบางส่วนของเขมรมาไว้ด้วย ซึ่งถือได้ว่าวัฒนธรรมเขมรเป็นรากฐานสำคัญต่อวัฒนธรรมใน ยุคนั้น ซึ่งไทยได้นำมาผสมผสานกับรูปแบบพื้นเมืองกลายเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นขึ้น เราได้รับ เอาแนวความคิดที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์เข้ามา โดยอาจมีจุดประสงค์หลักคือผลประโยชน์ใน

¹⁰⁰ ดู ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, "ปราสาทเมืองสิงห์," วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 9 ฉบับที่ 3, (สิงหาคม - พฤศจิกายน, 2526), หน้า 109.

ด้านการเมืองการปกครอง แต่ในขณะเดียวกันเราก็ได้รับรูปแบบทางศิลปกรรมเป็นผลพลอยได้ด้วย ในราชสำนักมีพราหมณ์สำหรับประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ อันจะเพิ่มอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ กษัตริย์ในลักษณะที่เป็นสมมติเทพ ซึ่งวัฒนธรรมนี้ได้สืบทอดต่อเนื่องกันลงมาจนถึงปัจจุบัน

ศาสนาพราหมณ์รวมทั้งคติการบูชาพระคเณศได้รุ่งเรืองขึ้นอีกในสมัยอยุธยา โดยรับเอาทั้ง รูปแบบและแนวความคิดจากเขมร พระคเณศในสมัยนี้ส่วนใหญ่มี 2 กร ถือคัมภีร์และงา อันสืบเนื่องมาจากแนวความคิดที่ว่าพระคเณศเป็นเทพศิลปวิทยา ซึ่งจากช่วงนี้เป็นต้นไปคติความเชื่อนี้จะแพร่หลายเป็นที่นิยมตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

รูปเคารพพระพิฆเนศวรที่พบในภาคกลางส่วนใหญ่มีขนาดเล็ก พบกระจัดกระจายโดยทั่วไป ไม่เหมือนกับพบจากภาคอื่น และเนื่องจากมีขนาดเล็กจึงถูกเคลื่อนย้ายไปยังที่อื่นได้ง่ายทำให้ไม่ทราบถึงที่มาที่แน่นอน ในจำนวนนี้ส่วนใหญ่เราศึกษาได้จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติซึ่งส่วนมากเคยเป็นสมบัติของเอกชน อีกส่วนหนึ่งเป็นของพิพิธภัณฑ์เอกชนซึ่งไม่ทราบที่มาแน่นอนเหมือนกัน แต่มีพระคเณศในพิพิธภัณฑ์เอกชนอยู่ชิ้นหนึ่งซึ่งทราบที่มา เป็นพระคเณศตึก (?) พบที่วัดกลาง (ร้าง) ตำบลบ่อพลับ อำเภอมะเมือง จังหวัดนครปฐม สูงเพียง 4.5 เซนติเมตร ฐานกว้าง 2.4 เซนติเมตร (ภาพที่ 105) พระคเณศขนาดเล็กองค์นี้ ประทับนั่งท่ามหาราชลีลา ชันพระบาทซ้าย พระบาทขวา งอพับอุ้งนงทน มี 4 กร แต่สี่กรนอนมาก กรขวาบนถือขอส้าง ขวาล่างซึ่งอยู่ในลักษณะงอ ถือของบางอย่างอาจเป็นงาหัก กรซ้ายบนถือตะบอง (?) กรซ้ายล่างวางอุ้งนงพระชานุ ถือของบางอย่าง (?) สวมกระบังหน้า หรือมงกุฏ ลักษณะคล้ายแบบเขมร คาคายยัชโญวิตพาดพระอังสาซ้าย ประติมากรรมชิ้นนี้ คงได้รับอิทธิพลศิลปะเขมรที่แผ่เข้ามาในภาคกลางของประเทศไทยในราวพุทธศตวรรษที่ 16-19

นอกจากนี้ยังมีประติมากรรมรูปพระคเณศสมัยสุโขทัยชิ้นหนึ่งในพิพิธภัณฑ์เอกชน ซึ่งอาจจะช่วยยืนยันได้ว่าน่าจะมีการเคารพบูชาพระพิฆเนศวรในสมัยนี้ด้วย ได้แก่ เครื่องสังคโลกแบบสุวรรณภูมิทำเป็นรูปพระคเณศ ประทับนั่งในท่าแบบชาวคือฝ่าพระบาทเกือบจะชิดกัน มี 4 กร (?) งวงอยู่ในลักษณะยกขึ้น รายละเอียดอื่น ๆ ไม่ชัดเจน (ภาพที่ 106) ไม่ทราบแหล่งผลิตที่แน่นอน แต่สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากเตาบ้านเกาะน้อย เพราะที่เตานี้ได้มีการผลิตสังคโลกรูปคน และสัตว์

จำนวนมาก มีทั้งรูปโก่ นก ช้าง ม้า สุนัข และรูปคนทั้งชายหญิง ในบรรดารูปสัตว์เหล่านี้จะพบรูปช้างเป็นจำนวนมาก¹⁰¹

สำหรับรูปเคารพพระคเณศในภาคกลางนี้ จะได้แยกกล่าวตามสถานที่เก็บรวบรวมเป็นสำคัญ ดังนี้คือ

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร ในห้องลพบุรีมีประติมากรรมรูปพระคเณศสำริด 2 องค์ ซึ่งกรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ.ปิยะภักดีนาถ เมื่อ พ.ศ.2479 แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะเขมร องค์แรก เป็นพระคเณศประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทซ้ายทับพระบาทขวาอยู่บนฐานเตี้ย ๆ สูงรวมฐาน 14 เซนติเมตร ส่วนล่างขององค์พระคเณศมีขนาดเล็กผิวด้าน พระซงฆ์และพระบาททำไม่เหมือนจริง มี 2 กร (ภาพที่ 107) พระหัตถ์ขวาวางอยู่บนพระขาน พระหัตถ์ซ้ายถืองาหัก สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ สายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย กระบังหน้าเป็นแบบศิลปะชายนางวออยู่ในลักษณะทอดตรงตัวคไปทางซ้ายเล็กน้อย ไม่มีงาขวา ลักษณะของพระคเณศองค์นี้ทำอย่างคร่าว ๆ ไม่ปราณีต เครื่องประดับมีลักษณะหยาบ ๆ น่าจะมีอายุอยู่ในราวตอนปลายของพุทธศตวรรษที่ 19

อีกองค์หนึ่ง เป็นพระคเณศประทับยืนบนฐานกลมรูปบัวคว่ำบัวหงาย สูงรวมฐานประมาณ 30 เซนติเมตร มี 8 กร กรขวาอยู่ในสภาพชำรุด กรซ้ายถือของบางอย่าง (สังเกตได้ไม่ชัดเจน) นุ่งผ้าสมพท (สั้น) มีริ้วโดยรอบ ขอบบนของผ้าถุงเว้าลงที่หน้าท้อง เข็มขัดทำเป็นเชือกเส้นเล็ก มีหัวเข็มขัด มีปลายชายพกห้อยอยู่ทางด้านหน้า ทรงเครื่องประดับแบบกษัตริย์ คาดสายยัชโญปวีตพาดพระอังสาซ้าย กระบังหน้าแบบเขมร แต่มีลักษณะพื้นเมือง (ภาพที่ 108)

¹⁰¹ Charles Nelson Spinks, The Ceramic Wares of Siam (Bangkok: Prachandra Printing Press, 1978), pp.75-76.

และดู วิชชุดา วุฑาพิศย์, "การศึกษารูปแบบและคติประติมากรรมสังคโลกขนาดเล็ก," วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

อนึ่ง มีประติมากรรมรูปพระพิมพ์เนศวรกลุ่มหนึ่งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร นักประวัติศาสตร์ศิลป์ได้จับความมีลักษณะรูปแบบของศิลปะเขียงแสน องค์ที่หนึ่ง เป็นพระคเณศสำริด ประทับยืนบนฐาน 8 เหลี่ยมสูงรูปบัวคว่ำบัวหงาย สูงรวมฐาน 38 เซนติเมตร กรมศิลปากรซื้อมาจาก ม.จ. ปิยะภักดีนาถ เมื่อ พ.ศ. 2479 พระคเณศมี 4 กร ถืออังกูสะในพระหัตถ์ขวาบน ปาสะในพระหัตถ์ซ้ายบน พระหัตถ์ขวาล่างถืองาทัก ข้างล่างถือขมม สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ นุ่งผ้าสมพดแบบเขมรมีลวดลาย กระบังหน้าและมงกุฎแบบเขมรสมัยบาบอง งามอยู่ในลักษณะทอয়ตรง ปลายตัวคืบไปทางซ้ายเล็กน้อย สายยัชโญวีสพดพระอังสาซ้าย งามวาทัก ที่พระบาทด้านหลังมีรูปหนูหันข้างปรากฏอยู่ (ภาพที่ 109)

จากลักษณะของประติมากรรมชิ้นนี้ แม้จะมีลักษณะการแต่งองค์ที่เลียนแบบพระคเณศในศิลปะเขมรอยู่มาก แต่ก็ยังมีลักษณะส่วนรวมเป็นแบบพื้นเมือง โดยเฉพาะลักษณะของใบหน้า นักประวัติศาสตร์ศิลป์ได้จัดอยู่ในกลุ่มประติมากรรมแบบเขียงแสน (สมัยหลัง)¹⁰² ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 20-22 เปรียบเทียบกับประติมากรรมอีกชิ้นหนึ่ง ซึ่งเดิมอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร แต่ปัจจุบันย้ายไปจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสงขลา เป็นพระคเณศประทับยืนบนฐานสี่เหลี่ยม 2 ชั้น มี 4 กร ของที่ถือในพระหัตถ์บนเหมือนกับพระคเณศองค์ที่หนึ่ง แต่ของในพระหัตถ์ล่างหลุดหายไป เหลือเพียงช่องสำหรับเสียบ สันนิษฐานว่าคงเหมือนกัน โดยเฉพาะพระหัตถ์ซ้ายล่าง ซึ่งงามอยู่ในลักษณะคล้ายจะหยิบของในพระหัตถ์ แต่บางท่านกล่าวว่าหัตถ์ซ้ายล่างชี้แสดงวรมุทรา¹⁰³ แต่ทรงผ้าโรติยาว มีชายผ้าห้อยด้านหน้า 2 ชั้น ขอบบนของผ้าถุงเว้าลง มีชายพกย้อยออกมาที่พระอุทรด้านหน้า สวมมงกุฎคล้ายกับองค์แรก แต่ไม่มีลวดลายประดับ เป็นประติมากรรมสำริดที่ทำอย่างไม่ค่อยปราณี สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์เช่นกัน ไม่มีรูปหนูปรากฏอยู่ด้วย และมีขนาดเล็ก คือสูงเพียง

¹⁰² National Museum Volunteer Group, The Artistic Heritage of Thailand (Bangkok: Craftsman Press, 1979), fig 26 p.43.

¹⁰³ กรมศิลปากร, ประวัติวัฒนธรรมขอมและนำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอมเมืองสุโขทัย (ภัทรศิลปสังวร), ภาพที่ 20, หน้า 50.

6.5 เซนติเมตร (ภาพที่ 110) จากลักษณะที่ปรากฏน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 19-20¹⁰⁴ หรือมีเจนนั้ก่อสร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์เลียนแบบของเก่า (เพราะประติมากรรมเทวรูปในสมัยรัตนโกสินทร์มักทำอย่างหยาบ ๆ)

พระคเณศองค์หนึ่ง ปัจจุบันอยู่ในห้องเชียงแสน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ไม่ทราบที่มา ประทับนั่งบนฐานสี่เหลี่ยมควมทามทาราชลีลา แต่ชั้นพระชานุซ้าย (ซึ่งพบไม่มากนัก) มี 4 กร หักขวามบนถือสังข์ ขวามบนถือบัง (? ขวาล่างถืองาทัก ขวาล่างซึ่งวางบนพระชานุถือเชือกห้อยไป ที่ฐานด้านหลังซึ่งมีหนูหันคานข้างอยู่มุมคานซ้ายของฐาน (หากคล้ายกับผูกหนู) องค์พระคเณศซึ่งทำอย่างปราณีตสวยงาม คอขางอ่อนช้อย เปลือยถึงเอว สวมเพียงสายยัชโญวิตาพาดพระอังสาซ้าย นุ่งผายาวแค้เขา คานหลังมีชายผ้าห้อยปลายหยัก มีลายดอกไม้ประดับ เป็นลักษณะแบบพื้นเมือง สวมเครื่องประดับแบบกษัตริย์ กระบังหน้าคล้ายแบบเขมร แต่มีพัฒนาการขึ้น งามอยู่ในลักษณะทวยตรง ยาวระดับพระอุทร ที่ฐานมีจารึกตัวเลขไทย ๔๑๖๓ ภ. (ภาพที่ 111)

ในห้องเชียงแสนเช่นกัน มีรูปเคารพพระคเณศองค์หนึ่ง ทำจากสำริดปิดทอง สูงจากฐาน 8.9 เซนติเมตร (ภาพที่ 112) ประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย (แบบเขมร) บนฐานแบบพระพุทธรูป มี 2 กร กรขวาทือขมโมทกะ กรซ้ายถืองาทัก (?) (สีกรอน มองโคโม ชัดเจน) สวมสังวาลย์นาคพาดพระอังสาซ้าย มีลักษณะเป็นแผ่นแบบคล้ายผาพาดของพระพุทธรูป หัวนาคปลายตัวคไปทางซ้ายเพียงเล็กน้อย งามวาทัก พระกรรมนิชานาเล็กผิฉัตรรมชาติ ที่ฐานเบื้องหน้า มีรูปหนูประดับอยู่ท่ม 2 ข้าง คานหลังมีอักษรจารึก พ.ภ. ๑๔๖๔ ลักษณะโดยทั่วไปของประติมากรรมชิ้นนี้ มีการสร้างเลียนแบบพระพุทธรูป โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีอิทธิพลศิลปะไทยสมัยอยุธยาตอนข้างชัดเจน

ประติมากรรมพระคเณศในชุดนี้ แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการในการสร้างประติมากรรมพระคเณศจนถึงจุดที่เป็นตัวของตัวเองอย่างเด่นชัด มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่แสดงถึงรูปแบบพื้นเมืองชัดเจน โดยเฉพาะ 2 องค์หลังในท่าประทับนั่ง องค์ที่ประทับนั่งทามทาราชลีลา มีท่าทางคอขางอ่อนช้อย เลียนแบบศิลปะสุโขทัยผสมผสานกับลักษณะซึ่งขังแบบอยุธยา คงอยู่ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 20-22

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน.

ส่วนองค์สุดท้ายเลียนแบบพระพุทธรูปอยุธยา โดยเฉพาะสายยชัฎฎาที่พาดพระอังสาซ้ายนั้น ถ้าไม่นับส่วนหัวนาคบนพระอังสาแล้ว จะเห็นได้ชัดว่ามีลักษณะของสังฆาฏีในพระพุทธรูป น่าจะอยู่ในช่วงอยุธยาตอนปลาย

ในห้องรัตนโกสินทร์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร มีประติมากรรมพระคเณศ 2 องค์ องค์หนึ่งมีลักษณะที่น่าสนใจคือ พระพักตร์มีลักษณะเป็นข้างเขากวาง (ภาพที่ 113) ทำด้วยโลหะ สูง 20.8 เซนติเมตร ไม่ทราบที่มา จากลักษณะที่ปรากฏคล้ายกับว่าเป็นมนุษย์สวมหน้ากาก ประทับนั่งชันพระเข่าข้างซ้าย (มหาราชลิลลา) ด้านหลังมีแผ่นรัศมีตอขึ้นมาจากฐาน มีงา 2 คู่ สัน 1 คู่ สมบูรณ์ทั้ง 2 คู่ วงงมีลักษณะเป็นเลื่อย มี 2 กร พระหัตถ์ขวาทรงจักร พระหัตถ์ซ้ายทรงศร สวมผ้าไล-ตันแขน องค์แยกออกได้เป็น 3 ชิ้น ลักษณะของพระคเณศองค์นี้บ่งชี้ได้ว่าแปลกแตกต่างไปจากที่เคยปรากฏ คล้ายกับเป็นการสวมหน้ากาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งวงงก็มีถึง 2 คู่ ซึ่งยังไม่สามารถตีความถึงลักษณะทางประติมากรรมวิद्याที่ปรากฏเช่นนี้ได้ แต่เราเคยได้ทราบว่าในภาพเขียนรูปพระคเณศในอินเดีย นั้น พระคเณศเคยปรากฏรูปแบบในลักษณะคล้ายกับการใส่หน้ากาก (แต่ไม่มีเขากวาง) โดยการจูงใจใช้สีที่ต่างกันของใบหน้าด้านหลัง และส่วนที่เป็นวงง ซึ่งก็อาจหมายถึงให้รู้วาทะพักตร์เดิมเป็นมนุษย์ และตอขนนำเขี้ยวข้างมาใส่ภายหลัง จึงทำให้แตกต่างกัน ซึ่งเราก็กังขาว่าไม่สามารถที่จะเห็นความสัมพันธ์ของประติมากรรมและภาพเขียนทั้งสองที่กล่าวนี้ได้เด่นชัดนัก หรือมีฉนวนประติมากรรมชิ้นนี้อาจมีได้หมายถึงพระคเณศก็ได้

ประติมากรรมพระคเณศอีกองค์หนึ่ง ทำด้วยสำริดเช่นกัน สูง 18.3 เซนติเมตร ฐานยาว 10.4 เซนติเมตร เดิมเป็นของสมเด็จพระเจ้า กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ กรมศิลปากรรับมาจากกระทรวงการคลัง เมื่อ พ.ศ. 2482 พระคเณศมี 4 กร ประทับนั่งบนฐานสี่เหลี่ยมรูปบัวคว่ำบัวหงาย หัตถ์ทั้ง 4 ทรงเทพศาสตราวุธ คือ ขวาล่างทรงงาหัก ซ้ายล่างทรงขม ขวามือทรงขอช้าง และซ้ายบนทรงขอเชือก (ปาศะ) ทรงเครื่องประดับแบบกษัตริย์ รวมทั้งสายยชัฎฎา และสังวาลย์พาดอังสะซ้ายบริเวณหน้าเต้านมที่ 3 (?) วงงอยู่ในลักษณะห้อยตรงและควัดส่วนปลายไปทางซ้าย งาข้างขวาก็ประติมากรรมพระคเณศชิ้นนี้น่าจะเป็นของในสมัยรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 114)

พิพิธภัณฑ์วังจันทร์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในบรรดาโบราณวัตถุจำนวนมากซึ่ง พระยาโบราณราชธานินทร์ได้เก็บรวบรวมมาจากบริเวณรอบ ๆ เกาะอยุธยา นั้น มีประติมากรรมรูป พระเศวตศิลา 2 องค์ องค์แรกเป็นพระเศวตประทับนั่งทามหาราชลีลา ชั้นพระชานุขวา มี 4 กร ขำรุก องค์พระเศวตมีลักษณะอวบอ้วน พุงพลุ้ย จวางอยู่ในลักษณะห้อยลงแล้วควักไปทางซ้าย คาคาย ยัชฌ์โณปวิตรูปนาคพาพพระองศาซ้าย เคียรนาคแผ่พังพานอยู่ที่ใกล้พระองศา สวมกำไลต้นแขนรูปงู สวมกระบังหน้าประกอบกับมงกุฎทรงเตี้ย (ภาพที่ 115) ลักษณะโดยทั่วไปของพระเศวตองค์นี้ มี บางส่วนคล้ายคลึงกับพระเศวตจากโบสถ์พราหมณ์องค์ที่ 3 (ภาพที่ 120) (แต่มีขนาดเล็กกว่า) คือ สูงประมาณ 75 เซนติเมตร บริเวณน้ำเต้า (ระหว่างคาง) มีลายคอกประจายาม (?) เหมือนกัน ทรงผ้านุ่งยาวมีรอยพับของผ้า คล้ายคลึงกันมาก สันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกัน หรือเลียนแบบกันอย่างแน่นอน น่าจะมีอายุอยู่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 20

องค์ที่สอง ได้แก่พระเศวตประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ พระขมทั้งสองอยู่ในลักษณะตั้ง ขึ้น กรทั้งสองวางอยู่บนพระขม หัตถ์ขวาดึงงาหักคว่ำลงในลักษณะคล้ายเหล็กจาร หัตถ์ซ้ายมีส่วน ปลายงวงซึ่งขำรุกและอยู่ ในพระหัตถ์มีด้วยขม ลักษณะการนั่งคล้ายท่านั่งของฤๅ เช่นที่พบในภาพสลัก ฐานต่ำของทับหลัง หนานับ หรือเสาประดับกรอบประตูของปราสาทหินทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือทวยโคจะมีสายโยคปัดครีฑ์ที่พระขม สายโยคปัดครีฑ์นี้มีลักษณะคล้ายงู ฐานที่ประทับเป็นแท่นสี่เหลี่ยม มีขนาดเล็กแคบ ทรงผ้านุ่งมีจีวรห่มทั่วคล้ายแบบศิลปะเขมร ทรงกระบังหน้าและมงกุฎ ซึ่งขำรุก คาคายธูว่าพาคพระองศาซ้าย มีลักษณะเป็นแผ่นแบน จากท่านั่งและพระอุทรที่มีขนาดเล็กทำให้พระ-เศวตองค์นี้มีลักษณะคล้ายมนุษย์มาก (ยกเว้นพระกรรณ) (ภาพที่ 116)

ประติมากรรมพระเศวตองค์นี้มีลักษณะอิทธิพลศิลปะเขมรที่ดัดแปลงผสมผสานกันเป็นลักษณะ เฉพาะแบบไทย น่าจะเป็นของที่ทำขึ้นในสมัยอยุธยา มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-22

อนึ่งมีพระเศวตสำริดสมัยอยุธยาองค์หนึ่งเป็นสมบัติของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พระเศวตองค์นี้ประทับนั่งในทามหาราชลีลา ชั้นพระชานุขวา เปลือยท่อนบนแคบขึ้นพระองค์ สวมกระบัง-หมวกที่มีลักษณะคานหลัง เป็นรูปกรวยแหลม อันเป็นลักษณะของศิลปะไทย สวมสายนาคร-ยัชฌ์โณปวิตร พาคพระองศาซ้าย พระเศวตองค์นี้มี 4 กร แต่มีลักษณะน่าสนใจคือ กรที่เพิ่มขึ้นนั้นแยกออกจากส่วน

ข้อศอก แทนที่จะแยกจากอঙ্গา คล้ายกับรูปเคารพของเทพฮินดูในรัฐโอริสาของอินเดีย¹⁰⁵ กรอบบน ยกขึ้นในระดับพระอঙ্গาถืออังกุสะ (ขวา) และปาละ (ซ้าย) หักกลางวางอยู่บนพระชานุ ขวาล่าง ถืองาหัก ขวาล่างตั้งขึ้นในลักษณะคล้ายท้าวพรหมพรา (Vardā-mudrā) งวงอยู่ในลักษณะห้อยลง แล้วตัวก็ไปทางซ้ายมีขนาดเรียวเล็ก งามีกรบทั้ง 2 ข้าง ใต้พระชงฆ์ขวาที่ตั้งขึ้นมีรูปหนูหันหน้าตรง ลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏเลยในประติมากรรมจาม หรือชอม และก็ทำได้ยากในชวา แม้ในอินเดียเหนือ ซึ่งนิยมการทำรูปหนูก็ไม่ปรากฏการทำหนูในลักษณะที่อยู่ใต้พระชงฆ์ขวาที่ยกตั้งขึ้นนี้เลย¹⁰⁶ (ภาพที่ 117)

เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ โบสถ์พราหมณ์ เทวสถานสำหรับพระนคร สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2327 ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประกอบด้วยโบสถ์ 3 หลัง แต่ละหลังมีเทวรูปประจำ คือ

1. สถานพระอิศวร (โบสถ์ใหม่) ภายในมีพระอิศวรเป็นประธาน และมีเทวรูปอื่น ๆ
2. สถานพระพิฆเนศวร (โบสถ์กลาง) มีพระพิฆเนศวรเป็นประธาน และองค์รองลงมา

อีก 4-5 องค์

3. สถานพระนารายณ์ (โบสถ์ริม) มีพระนารายณ์เป็นประธาน พร้อมด้วยพระนางลักษมี

และพระนางมเหศวรี ทั้งสามประทับอยู่ภายในมุขของคฤหาสน์

พระพิฆเนศวร ภายในสถานพระพิฆเนศวรยังหาหลักฐานไม่พบว่าย้ายมาจากที่ใด แต่สันนิษฐานว่า บางองค์คงย้ายขึ้นมาจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช¹⁰⁷ พระพิฆเนศวร องค์ที่ตั้งไว้เป็นประธานนั้นเป็นพระพิฆเนศวรสำริด อีก 4 องค์เป็นพระพิฆเนศวรศิลา ซึ่งล้วนแต่มีความน่าสนใจทั้งสิ้น

¹⁰⁵Alice Getty, op. cit., pp.47-48.

¹⁰⁶Ibid.

¹⁰⁷จากการสัมภาษณ์ พราหมณ์ชวรินทร์ รังสีพราหมณ์กุล ณ เทวสถานสำหรับพระนคร

1. องค์ที่ 1 พระพินเนศวรศิลาทรายสีน้ำตาลอมชมพู สูงประมาณ 70 เซนติเมตร (ภาพที่ 118) ประทับนั่งท่ามหาราชาลีลา ชั้นพระชานุซ้าย ซึ่งพบไม่มากนัก มี 2 กรขารุททั้งสองข้าง จึงไม่ทราบถึงสัญลักษณ์ที่ถือ คาคสายโยคปัดที่มีลักษณะเป็นงู แต่มีลักษณะที่น่าสนใจเป็นพิเศษ คือ คาคพระชานุข้างซ้ายที่ชันขึ้นเพียงข้างเดียว ลักษณะนี้ไม่เคยพบที่ใดในประเทศไทย (อาจรวมถึง เอเชียอาคเนย์ด้วย) ต่างจากการคาคสายโยคปัดโดยทั่วไปที่จะคาคพระชานุทั้งสองข้าง เช่น พระคเณศองค์ที่ 2 จากพิพิธภัณฑสถานพระราชวังจันทรถม ส่วนที่คาคผ่านพระอุทรมีลักษณะของงูพันเป็นเกลียว ส่วนที่คาคพระชานุเป็นเส้นตรง หัวงูแผ่หางงูอยู่ที่พระอุทรคานขวา (ขารุค) เหมือนที่ปรากฏในพระพินเนศวรที่พบที่พังทูน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา หางงูอยู่ที่พระอุทรคานซ้าย เทนือพระอุทรคาคสายอุทรพันธะ (Udrabandha) ซึ่งไปรวมกับสายงูที่รัดพระอุทรหางคานหลัง ได้พระอุทรคาคเข็มขัดที่มีหัวเข็มขัด นอกนั้นไม่ปรากฏเครื่องประดับใด ที่น่าสนใจก็คือ ไม่มีแม่แต่สายธูรา หรือสายยัชโญปวีต พระกรรมมีขนาดใหญ่ และเป็นเส้นริ้ว อันเป็นลักษณะธรรมชาติของช่าง ส่วนวงและงาขารุททั้ง 2 ข้าง จากลักษณะที่ปรากฏอยู่คล้ายกับว่าช่างขวาเพ่งขารุคภายหลัง

จากลักษณะทางประติมากรรมของพระพินเนศวร แสดงให้เห็นว่าเป็นรูปเคารพพระพินเนศวรในปางโยคะ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นรูปเคารพที่นักบวชสร้างขึ้นบูชาเพื่อขจัดอุปสรรคในการบำเพ็ญโยคะ แม้จะมีลักษณะหลายประการคล้ายคลึงกับพระคเณศองค์ที่พบที่พังทูน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา แต่ก็มีความน่าสนใจหลายประการเช่น ประทับนั่งในท่ามหาราชาลีลา มี 2 กร ซึ่งเป็นลักษณะนิยมของพระคเณศในสมัยคุปตะตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 9-10) ประกอบกับลักษณะที่ใกล้เคียงธรรมชาติมาก ไม่ทรงเครื่องประดับตกแต่ง พระคเณศองค์นี้น่าจะมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-12 เก่ากว่าพระคเณศองค์ที่พบที่พังทูน ซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลปะกล่าวว่า เป็นพระคเณศที่เก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์¹⁰⁸ ดังนั้นพระคเณศองค์นี้จึงน่าจะเป็นพระคเณศที่เก่าที่สุดในประเทศไทยและในเอเชียอาคเนย์ เพียงแต่เราไม่ทราบแหล่งที่มาที่แน่นอนของพระคเณศองค์นี้เท่านั้น

¹⁰⁸ ธีระ ไกรฤกษ์, ศิลปะทักซิออนพุทธศตวรรษที่ 19, หน้า 134.

2. องค์ที่ 2 พระเศวตศิลาสีคำ สูงประมาณ 90 เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิอย่างหลวม ๆ พระบาทขวาทับพระบาทซ้ายบนแท่นสี่เหลี่ยม มี 4 กร หัตถ์ขวามือถือปาละ หัตถ์ขวาล้างมือ หัตถ์ซ้ายบนถืออังกุสะ และซ้ายล่างถือขมโมทกะ ซึ่งพระเศวตทรงไขว่ช่วงซึ่งห้อยลงแล้วม้วนมาทางซ้ายหยิบไว้ คาคสาธูรา ซึ่งในที่นี้ทำเป็นงู โดยปรากฏอยู่ที่พระอุระด้านซ้าย ทรงผ้านุ่งยาวเกือบถึงข้อพระบาท สวมภรณ์พมุกฏ พระกรรณใหญ่ทางมีลายเส้นเป็นริ้ว (แสดงลักษณะธรรมชาติของช้าง) งาขำรุคทั้งสองข้าง แต่สันนิษฐานว่างาช้างขำรุคภายหลัง ที่ฐานคานหน้า ซึ่งมีรอยสลักกรอน แต่ก็ยังมีร่องรอยที่สังเกตเห็นว่า มีภาพสลักรูปหนูหันหน้าเข้าหากันอยู่ที่มี 2 ข้าง และมีลายเส้นประกอบ (ภาพที่ 119) พระเศวตองค์นี้เห็นได้ชัดเจนว่ามีอิทธิพลของพระเศวตในศิลปะอินเดียใต้ หลังพุทธศตวรรษที่ 17

3. องค์ที่ 3 พระเศวตศิลาสีคำ สูงประมาณ 110 เซนติเมตร ประทับนั่งทามหาราชลีลาชันพระชานุขวา มี 4 กร พระหัตถ์ขวามือขำรุค ขวาล้างมือ หัตถ์ซ้ายบนถืออังกุสะและพระหัตถ์ซ้ายล่างถือขมโมทกะ ซึ่งพระองค์กำลังไขว่ช่วงหยิบอยู่ สวมภรณ์บังหน้าและมงกุฎทรงเตี้ย คาคสาธูราโดยวัดพระอังสาซ้าย มีลักษณะเป็นเกล็ดงู สวมกำไลต้นแขนรูปงูเช่นกัน นอกจากนี้ยังสวมกำไลข้อมือ ทรงผ้านุ่งยาวด้านหลัง เห็นสายรัดอกเป็นแผนกวางคาคทบซ้ายกระเบนด้านหลังเป็นรูปสามเหลี่ยมมีลวดลาย มวยผมด้านหลังสวมเครื่องประดับรูปดอกไม้ มีชายห้อยอย่างสวยงาม งาขำรุคทั้งสองข้าง บริเวณน้ำเต้า (ระหวางตา) มีลายคล้ายดอกประจายาม (ภาพที่ 120)

4. องค์ที่ 4 พระเศวตศิลาทรายสีชมพู สูงประมาณ 70 เซนติเมตร มีร่องรอยการลงรักปิดทอง ซึ่งปัจจุบันชำรุดเกือบหมด ประทับนั่งทามหาราชลีลาชันพระชานุขวา พระอุทรมีขนาดใหญ่ทำให้พระชานุทั้งสองแยกจากกันมาก ทรงเครื่องประดับมาก ศิราภรณ์เป็นมงกุฎทรงเตี้ยประดับด้วยเพชรพลอย มือขวาห้อยลงมากกลางพระนลาศ ทรงกำไลต้นแขน กำไลข้อมือและข้อเท้า คาคเข้มขัดเพชรพลอย พระเศวตองค์นี้มี 4 กร พระหัตถ์ขวามือทรงสังข์ ขวาล้างมือในท่าคล้ายกำลังถองดา ข้างขวา พระหัตถ์ซ้ายบนถือปาละ ข้างล่างขำรุค แต่สันนิษฐานว่างาเป็นขม เพราะงวงอยู่ในลักษณะห้อยตรงแล้วควักไปทางพระหัตถ์ซ้ายล่าง ซึ่งอาจจะกำลังหยิบขมในพระหัตถ์ พระกรรณมีขนาดใหญ่ ทำเป็นแผ่นแบน มีลวดลายประดับไม่เหมือนจริง ที่ฐานคานหน้าใต้ขาซึ่งห้อยลงมา มีรอยสลักรูปหนูหันหน้าไปทางขวา อยู่กึ่งกลางฐานพอดิ ด้านหลังมีรอยขอบผ้านุ่งและชายกระเบน ที่มีมวยผมสวม

เครื่องประดับรูปดอกไม้ (ภาพที่ 121)

5. นอกจากนี้ในเทวสถานโบสถ์พราหมณ์พระนคร ยังมีรูปเคารพพระคเณศองค์หนึ่งซึ่งเป็นองค์ประธานของโบสถ์กลาง (สถานพระพิฆเนศวร) หล่อด้วยสำริด เครื่องประดับตกแต่งเป็นทอง ขนาดหน้าตักกว้างประมาณ 85 เซนติเมตร ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาหับพระบาทซ้าย (ลักษณะเฉพาะของพระคเณศในศิลปะเขมร) พระองค์ค่อนข้างอวบอ้วน มี 2 กร วางอยู่ในระดับพระขานุ หัตถ์ขวาทืองาหูก หัตถ์ซ้ายถือเหล็กจาร (?) หรือคณพิลึงคะ (ภาพที่ 122) ลักษณะการวางมือ และสัญลักษณ์ที่ถือของพระคเณศองค์นี้ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะเขมร สวมกระบังหน้าและมงกุฎแบบเขมร แต่มีลักษณะเฉพาะตัวของศิลปะไทยมากขึ้น คาคายยชโยปวิทาตพระองค์ซ้าย มีรูปหัวนาควูปนาควา สวมกำไลแขนรูปนาคพันอยู่ 3 ชั้น สวมกำไลข้อมือ คานหน้ามีชายผ้าห้อยวางบนพระบาทขวา ลักษณะของผ้าถุงที่เห็นชัดเจนทางคานหลัง มีรอยขีดบาง ๆ สายรัดองค์ประดับเพชรพลอยเป็นเส้นแถบ ๆ ชายผ้าใต้สายรัดองค์ทำเป็นแผ่นห้อยลงมา มีลวดลายสามเหลี่ยมเป็นชั้น ๆ มีลักษณะของศิลปะไทย มีงาช้างซ้ายเพียงข้างเดียว พระกรรณมีขนาดเล็ก จงอยู่ในลักษณะห้อยลง ทั่วตัวส่วนปลายไปทางซ้ายเล็กน้อย (ภาพที่ 122)

เมื่อพิจารณาลวดลายที่ประดับบนมงกุฎของพระคเณศองค์แล้ว จะเห็นได้ว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับมงกุฎของพระพุทธรูปทรงเครื่องในสมัยอยุธยา ซึ่งวิวัฒนาการมาจากมงกุฎ เทวรูปในสมัยสุโขทัย¹⁰⁹ อย่างไรก็ตาม พระคเณศองค์นี้แสดงถึงอิทธิพลศิลปะเขมรหลายประการ เช่น ลักษณะเปลือยถึงเอว การวางพระบาทขวาหับพระบาทซ้าย การวางพระกรทั้งสองบนพระขานุ เป็นต้น ส่วนสัญลักษณ์ที่ทรงถือในพระหัตถ์ซ้ายนั้น ไม่อาจตีความได้แน่ชัด ส่วนที่ไหลขึ้นมาจากพระหัตถ์นั้น มีลักษณะยาว ส่วนปลายมนโค้งจะหมายถึงส่วนค้ำของเหล็กจารไคหรือไม่ (?) ถ้าเป็นเหล็กจารก็แสดงถึงพระคเณศองค์นี้อยู่ในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา (อักษรศาสตร์) ประติมากรรมพระคเณศองค์นี้ น่าจะสร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ราวพุทธศตวรรษที่ 21-22

¹⁰⁹ ดู ม.จ.สุภัทรทิศ คีตกุล, เทวรูปสมัยสุโขทัย (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2509), หน้า 38-39.

วัดพระศรีมหาอุมาเทวี (วัดแขกสีลม) วัดพระศรีมหาอุมาเทวีสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2454 โดยคณะชาวอินเดียใต้ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ทางภาคใต้ของประเทศไทยมาแล้ว มีเจ้าแม่ศรีมหาอุมาเทวีเป็นประธาน องค์เทพและเทพีต่าง ๆ ใต้น้ำมาจากประเทศอินเดีย รวมทั้งพระพิฆเนศวรองค์หนึ่ง ซึ่งคตินิยมของพราหมณ์ในภูมิภาคใต้ ถือว่าทรงเป็นเทพที่รักษาพรหมจรรย์ตลอดกาล

พระพิฆเนศวรประทับนั่งขัดสมาธิ มี 4 กร กรขวามือนถืออังกุสะ กรขวาล่างถืองาหักในลักษณะคว่ำส่วนปลายลงกลายเป็นเหล็กจาร กรซ้ายบนถือปาละ กรซ้ายล่างถือขมโมกทะซึ่งพระองค์กำลังใช้วงหยาบอยู่ ทรงสวมภรณ์พญากุญแจ ข้างขวาหัก (ดูรูปที่ 123)

พระพิฆเนศวรองค์นี้มีลักษณะแบบศิลปะอินเดียภาคใต้ตอนปลาย พระองค์อ้วนเตี้ย ค่อนข้างเทอะทะ แด่แฝงไว้ซึ่งความหนักแน่นและมีอำนาจ

เทวาลัยพระคเณศที่พระราชวังสนามจันทร์ อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมัยที่การศึกษาภารตวิทยาแนวตะวันตกรุ่งเรือง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ริเริ่มและแนะนำการศึกษาวิชาการสาขาด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงศึกษาอย่างละเอียด และสนพระทัยอย่างแท้จริง ทรงศึกษาจากหนังสือที่ชาวต่างประเทศได้ประพันธ์ไว้ ซึ่งค่อนข้างจะใกล้เคียงกับความเค็มพอกควร ดังนั้นเมื่อทรงศึกษาถึงเทพนียาฮินดูอย่างค่อนข้างละเอียด จึงทรงทราบถึงความสำคัญของพระคเณศที่มีต่อชาวฮินดูทุกลัทธิศาสนาได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในค่านที่พระคเณศเป็นเทพประจำศิลปวิทยา ซึ่งชาวฮินดูเมื่อจะศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยา จะต้องกล่าวคำไหว้พระคเณศของความปลอดภัยให้พ้นการขัดข้อง และเพื่อขอความสำเร็จผลในกิจนั้น ๆ และด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสนพระทัยในค่านศิลปวิทยา จึงจะเห็นตัวอย่างได้จาก "เทวาลัยพระคเณศ" ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นที่สนามหน้าพระที่นั่ง อันเป็นศูนย์กลางของพระราชวังสนามจันทร์ สำหรับบวงสรวงบูชา และเพื่อความเป็นสิริมงคล ซึ่งพระองค์เสด็จทรงเจิมรูปพระคเณศ และเชิญขึ้นประดิษฐาน ณ หอแก้ว ในวันเสาร์ที่ 1 กุมภาพันธ์ พุทธศักราช 1461¹¹⁰ (ดูภาพที่ 124)

¹¹⁰ มหาวิทยาลัยศิลปากร, พระคำหนักกับขวัญและพระราชวังสนามจันทร์ (กรุงเทพฯ: บริษัทวิคตอรีเพาเวอร์พอยท์ จำกัด, 2527), หน้า 47.

อนึ่งยังมีประติมากรรมพระพินเนศวรที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 6 อีกองค์หนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระ
 กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเป็นผู้ออกแบบ เป็นประติมากรรมรูปพระคเณศประทับยืน ยกพระบาท
 ขวาลายทาเคนรำ บนฐานสี่เหลี่ยม มี 3 พักตร์ 6 กร กรซ้ายและขวาดือของอย่างเดียวกัน คือ
 หัตถ์ล่างถือสังข์ หัตถ์กลางถือขาง (ข้างหนึ่งคงเป็นขางพัง และอีกข้างหนึ่งคงเป็นขางพลาย) หัตถ์บน
 ถือวัตถุเป็นก้อนกลม ซึ่งอาจเป็นก้อนหิน (ธรณี) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่ถือในพระหัตถ์ของพระวิฆณุเช่น
 เดียวกับสังข์ หรืออาจเป็นก้อนขนมโมทกะ (ขนมต้มขาว-ต้มแดง) ทรงเครื่องประดับมากมาย พระพิน-
 เนศวรองค์นี้ คงสร้างขึ้นเลียนแบบรูปพระพินเนศวรที่ปรากฏในสมุดไทยฉบับเก่า คือรูป "โกณูจนา-
 เนศวร" (ภาพที่ 70) ต่างกันเพียงเล็กน้อย คือ ของที่ถือในพระหัตถ์บน ซึ่งภาพในสมุดไทยเดิม
 ถือขางสามเหลี่ยมทั้งสองข้าง (ภาพที่ 125)

อนึ่งเราได้พบภาพจิตรกรรมของพระคเณศปรากฏบนบานหน้าต่างพระอุโบสถวัดพระแก้ว
 วังหน้า (ภาพที่ 126) และที่วิหารวัดสุทัศน์เทพวราราม (ภาพที่ 127) ที่วัดพระแก้ววังหน้านั้นตาม
 บานหน้าต่างมีภาพวาดของเทพต่าง ๆ ในศาสนาฮินดู เช่น พระศิวะ พระขันธกุมาร พระพหลราม
 และพระคเณศ เป็นต้น ภาพพระคเณศที่ปรากฏบนบานหน้าต่างนี้อาจเป็นเรื่องราวตอนพระคเณศ
 ปรามอสูระภักดี (อสูรที่มีหน้าเป็นช้าง) เพราะภาพอยู่ในลักษณะหาสูรบ หรือเคนรำ เทพหน้าช้าง
 องค์ทางขวา (ซึ่งน่าจะเป็นพระคเณศ) มี 2 กร หัตถ์ขวาสันนิษฐานว่าถืองาที่พระองค์ถลอกออกมา
 ปรามอสูร (ภาพอยู่ในสภาพชำรุด) หัตถ์ซ้ายอยู่ในท่าประทานอภัย เทพหน้าช้างองค์ทางซ้ายอาจ
 เป็นอสูร หัตถ์ขวาดือบ่วงบาต เนื่องจากภาพอยู่ในสภาพที่ชำรุด จึงไม่อาจบอกรายละเอียดได้มากนัก
 แต่จากลักษณะของทั้งสององค์ทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นภาพเล่าเรื่องคังกลาว หรืออาจจะเป็น
 ภาพของพระเทวกรรมเพราะมีลักษณะคล้ายคลึงกับภาพพระเทวกรรมที่ปรากฏในสมุดไทย ดังที่ได้
 กลาวมาข้างต้น

ส่วนที่วิหารวัดสุทัศน์นั้นเป็นภาพเทพหน้าช้างสององค์ ลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน องค์
 ทางขวานี้หัตถ์ขวาดือสังข์ หัตถ์ซ้ายถือขาง องค์ทางซ้ายหัตถ์ขวาดือสังข์ หัตถ์ซ้ายถือบ่วงบาต
 สีกายต่างกัน มีงาครบทั้งสองข้างทั้งสององค์ ไม่สามารถตีความได้

ภาพจิตรกรรมจากวัดทั้งสองนี้เป็นฝีมือสกุลช่างรัตนโกสินทร์

ประติมากรรมรูปเคารพและสัญลักษณ์พระพิฆเนศวรในปัจจุบัน

รูปเคารพของพระพิฆเนศวรในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์ของสถาบัน และหน่วยงานของราชการ นั่นคือกรมศิลปากร ซึ่งนับได้ว่าเป็นหน่วยงานสำคัญที่เผยแพร่ให้ชนทั่วไปซึ่งสนใจใคร่รู้จักและเข้าใจถึงประวัติความเป็นมาของเทพสำคัญของฮินดูองค์นี้ได้ดีขึ้นกว่าสมัยก่อน โดยเริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยรัชการที่ 6 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน พระพิฆเนศวรได้กลายเป็นเทพที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง

คติการสร้างรูปเคารพของพระคเณศในปัจจุบัน (ยกเว้นการเคารพบูชาของผู้นับถือลัทธิพราหมณ์-ฮินดู) ส่วนใหญ่ปรากฏในลักษณะเทพแห่งศิลปวิทยา ซึ่งเป็นคติที่นิยมกันมาก แยกย่อยออกไปตามศิลปศาสตร์แขนงต่าง ๆ เช่น ทางนาฏศิลป์, ดุริยางคศิลป์, สถาปัตยกรรม, วรรณคดี, การช่างสาขาต่าง ๆ, อักษรศาสตร์ และศิลปวิทยาการทั่ว ๆ ไป เป็นต้น คตินี้ไทยคงได้รับมาจากเขมรอีกทอดหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคติการนับถือพระคเณศในลักษณะอื่น ๆ แยกย่อยออกไปอีก เช่น ในลักษณะของเทพวิวาร, ลักษณะหวารบาล และในลักษณะเทพผู้ขจัดอุปสรรค และประทานความสำเร็จ โดยเฉพาะทางการค้า อันเป็นคติดั้งเดิมอีกด้วย

รูปเคารพของพระพิฆเนศวรที่ปรากฏในปัจจุบัน ทั้งในลักษณะของดวงตรา, สัญลักษณ์ และประติมากรรมรูปเคารพที่สร้างไว้สักการะบูชา ที่น่าสนใจอาจแบ่งออกได้เป็น

ดวงตรารูปพระพิฆเนศวรในปัจจุบัน ในฐานะที่พระพิฆเนศวรได้รับการยอมรับนับถือกันอย่างแพร่หลายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา เนื่องจากการริเริ่มของพระมหากษัตริย์ในฐานะเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา จึงมีการนำรูปพระคเณศไปใช้เป็นดวงตรา และสัญลักษณ์ต่าง ๆ เรียงตามลำดับต่อไปนี้ คือ

1. ดวงตราเครื่องหมายวรรณคดีสโมสร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งวรรณคดีสโมสรขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2457 และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชสัญลักษณ์รูปพระคเณศ ซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ให้เป็นดวงตราของสโมสรนี้ ดังมีแจ้งความกระทรวงมรดก เรื่องพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใช้ตราในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2458 ดังความต่อไปนี้

"...ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชลัญจกรขึ้นใหม่องค์หนึ่ง ลายเป็นรูปพระคเณศวร¹¹¹ สำหรับบรรณคคัสโมสรนั้น บัณฑิตทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บรรณคคัสโมสรใช้พระราชลัญจกรองค์นี้ตามตำแหน่งคือ ควงพระราชลัญจกรรูปกลม ศูนย์กลางกว้าง 3 นิ้ว 3 อนุกระเบียด (หรือ 7 เซนติเมตร) ลายเป็นรูปพระคเณศวรนั่งแท่น แวดล้อมด้วยลายกนก สวมสังวาลย์นาค หัตถ์ขวาเบี่ยงบนถือวชิระ เบี่ยงล่างถืองา หัตถ์ซ้ายเบี่ยงบนถือบ่วงบาต เบี่ยงล่างถือครอบน้ำ (ขันนํ้ามนต์หรือหม้อน้ำ)¹¹² (ภาพที่ 128)

2. ควงตราประจำกรมศิลปากร ได้มีประกาศใช้ควงตรานี้ในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ 13 ตุลาคม พุทธศักราช 2480 ดังนี้

"ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กระทรวงธรรมการ ใช้ตราประจำกรมศิลปากร คือ ควงตรากลม ศูนย์กลางกว้าง 5 เซนติเมตร ลายกลางเป็นรูปพระคเณศ รอบวงกลมมีลวดลายเป็นควงแก้ว 7 ควง เป็นตราสำหรับใช้ในราชการสืบไป¹¹³

ควงตราประจำกรมศิลปากร เป็นรูปพระคเณศประทับบนลวดลายกนก ลักษณะคล้ายเมฆ องค์พระคเณศในวงกลมมีพระรัศมีเหนือพระเศียร ข้างขวาหัก สวมสังวาลย์นาค พระหัตถ์ซ้ายบนถือบ่วงบาต พระหัตถ์ขวาล่างยกขึ้นถือครอบน้ำ พระหัตถ์ขวาล่างถือวชิระ พระหัตถ์ขวาล่างถืองา หักพระบาทซ้ายอยู่ในลักษณะชกสมาธิ พระบาทขวาเหยียดลง ในวงกลมที่ล้อมรอบนั้น มีควงแก้ว 7 ควง หมายถึงศิลปวิทยาเจ็ดอย่าง ซึ่งอยู่ในขอบเขตหน้าที่ของกรมศิลปากร คือ 1. ช่างปั้น 2. จิตรกรรม 3. คุรียางคศิลป์ 4. นาฏศิลป์ 5. วาทยศิลป์ 6. สถาปัตยกรรม 7. อักษรศาสตร์ (ภาพที่ 129)

¹¹¹ ในที่นี้เขียนตามต้นฉบับที่คัดลอกมา

¹¹² นางสาวมนวิภา ไชยพันธุ์ และนางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, ผู้เรียบเรียง, "ควงตราพระคเณศวร," นิตยสารศิลปากร ปีที่ 13 เล่ม 5 (2513), หน้า 47.

¹¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

ดวงตราดวงนี้ได้ใช้มาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะได้ใช้ประทับบนเอกสารทางราชการ เช่น ใบอนุญาตส่งโบราณศิลปวัตถุออกนอกประเทศ ในสัญญาจ้างเหมา บัตรประจำตัวข้าราชการ และบน หน้ปกหนังสือที่กรมศิลปากรเป็นผู้ถือลิขสิทธิ์และอนุญาตให้จัดพิมพ์เผยแพร่ ในกรณีหลังนี้ได้ปรับขนาด ตามความเหมาะสม เมื่อได้ตรวจสอบแล้วยังไม่พบหลักฐานยืนยันว่าท่านผู้ใดเป็นผู้คิดให้ใช้ดวงตรา นี้เป็นดวงตราประจำกรมศิลปากร และได้เป็นผู้เขียนแบบดวงตรานั้น...เข้าใจว่า พลตรีหลวงวิจิตร วาทการ (อธิบดีกรมศิลปากรในขณะนั้น) คงจะเป็นผู้ดำริให้มีตราประจำกรมศิลปากร และศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ) คงจะเป็นผู้ออกความคิดให้ใช้ตราพระคเณศ เป็น ตราประจำกรมศิลปากร โดยถือว่า พระคเณศเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยา¹¹⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระคเณศในดวงตราประจำกรมศิลปากรนี้มีลักษณะและสิ่งที่ถือเช่นเดียวกับพระคเณศในพระราชลัญจกร ซึ่งใช้เป็นดวงตราประจำวรรณคดีสโมสร จึงสันนิษฐานว่าผู้ที่คิดนำ ดวงตราพระคเณศมาใช้เป็นตรากรมศิลปากรนั้น น่าจะได้ถือแนวในการที่วรรณคดีสโมสรใช้รูปพระ-คเณศเป็นดวงตรานั้นเอง ซึ่งก็น่าจะเหมาะสม เพราะกรมศิลปากรมีหน้าที่ดำเนินงานเกี่ยวกับ ศิลปวิทยาการต่าง ๆ และพระคเณศนั้นก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพเจ้าแห่งศิลปวิทยาการดังกล่าวแล้ว

3. ตรารูปพระพิฆเนศวรที่ประกาศใช้เป็นเครื่องหมายราชการแห่งกรมศิลปากร ตาม ประกาศราชกิจจานุเบกษา วันที่ 30 เมษายน พ.ศ.2483 มีลักษณะเป็นรูปพระคเณศนั่งหัน งามขวา หัก หักขวาเบ้องบนถือวัชระ เบ้องล่างถืองา หักซ้ายเบ้องบนถือบ่วงบาต เบ้องล่างถือครอบน้ำ ไม่มีวงกลมล้อมรอบ

ดวงตราดวงนี้ หลังจากประกาศใช้แล้ว ไม่เคยปรากฏว่าได้นำออกใช้ในที่ใด คงยังใช้ ดวงตราที่ประกาศใช้ตั้งแต่ พ.ศ.2480 เรื่อยมา¹¹⁵

4. ดวงตรารูปพระพิฆเนศวรที่ใช้เป็นเครื่องหมายหนังสือและวารสารที่กรมศิลปากรจัด พิมพ์เผยแพร่เป็นวารสารทางวิชาการของกรม ตั้งแต่ พ.ศ.2480 เป็นต้นมา-ปัจจุบัน แต่มีรายละเอียด-

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 51-52.

เอี้ยคแตกต่างกั๋ม้าง เช่น ลักษณะการประทับ การวางพระหัตถ์ พระขงฆ์ และฐานที่ประทับ เป็นต้น¹¹⁶

5. ดวงตราพระพิฆเนศวรที่ใช้เป็นดวงตราเครื่องหมายของมหาวิทยาลัยศิลปากร รูปพระคเณศมีลักษณะเหมือนกันกับรูปพระคเณศที่ใช้เป็นดวงตราประจำกรมศิลปากรปัจจุบัน แต่มีส่วนที่แตกต่างกันไปบ้าง คือ ดวงตราเครื่องหมายของมหาวิทยาลัยศิลปากรนั้น เป็นรูปพระคเณศประทับนั่งบน ลวดลายกนก ไม่มีลวดลายวงกลมซึ่งประกอบด้วยวงแก้ว 7 วง ล้อมรอบคังเช่นดวงตราประจำกรมศิลปากรเท่านั้น¹¹⁷ (ดูภาพที่ 130)

ประติมากรรมรูปเคารพพระพิฆเนศวรในปัจจุบัน มีตัวอย่างที่เห็นได้คือ

1. รูปปูนปั้นบนพื้นหน้าบันของอาคารโรงเรียนช่างศิลป์ เป็นรูปพระคเณศประทับบนลวดลายกนก ซึ่งมีลักษณะคล้ายเมฆ องค์พระคเณศไม่มีรัศมีวงกลมล้อมรอบ มีประภาณพหล ที่ปลายพระกรรณ ทรงกุดหลรูปหัวกระโหลก งวงสั้นระดับชั้นพระองค์ สวมสังวาลย์นาค หัตถ์เบื้องบนทั้งสองยกขึ้น ระดับพระนลาต หัตถ์ขวาถือวัชระ หัตถ์ซ้ายถือบ่วงบาศ หัตถ์ขวาเบื้องล่างถืองา และหันเข้าหาพระวรกาย จนปลายพระหัตถ์เกือบจะจรดชั้นพระองค์ หัตถ์ซ้ายเบื้องล่างยกสูงขึ้นและถือหมอนน้ำ หรือครอนน้ำ พระชานออกไปทางด้านข้าง แดพระบาทงอเข้าหากัน และวางบนแท่นที่ประทับ จนปลายพระบาทเกือบจะชิดกัน¹¹⁸ (ดูภาพที่ 131)

2. รูปปูนปั้นบนผนังด้านหน้าของอาคารโรงเรียนนาฏศิลป์ทางทิศตะวันตกของโบสถ์พระแก้ววังหน้า เป็นรูปพระคเณศประทับนั่งบนแท่นกลม ไม่มีรัศมีวงกลมล้อมรอบองค์พระคเณศ พระคเณศทรงมาลายอดคอกอนข้างแหลม ทรงกุดหลรูปหัวกระโหลก มีงวงยาว ปลายงวงจรดพระหัตถ์เบื้องล่าง สวมสังวาลย์นาค หัตถ์เบื้องบนทั้งสองยกขึ้นในระดับพระนลาต หัตถ์ขวาถือวัชระ หัตถ์ซ้ายถือบ่วงบาศ

¹¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 52-53.

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

¹¹⁸ มนวิภา ไชยพันธุ์ และกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 54.

หัตถ์เบื้องล่างทั้ง 2 หันเข้าหาพระวรกายในระดับชั้นพระองค์ หัตถ์ขวาถืองา และหัตถ์ซ้ายถือหมอน้ำหรือครอบน้ำ พระชานูงออกไปทางคานข้าง พระบาทงอเข้าหากันและวางอยู่บนแท่นที่ประทับ ปลายบาทวางชิดกัน¹¹⁹

3. รูปปูนปั้นบนผนังด้านหน้าของอาคารโรงเรียนนาฏศิลป์ ทางทิศใต้ของโบสถ์วัดพระแก้ววังหน้า องค์พระคเณศและส่วนประกอบต่าง ๆ มีลักษณะเช่นเดียวกันกับรูปพระคเณศที่ใช้เป็นดวงตรากรมศิลปากรปัจจุบัน แต่มีวงกลมใหญ่ล้อมรอบวงกลมเล็ก ซึ่งประกอบดวงแก้ว 7 ดวงเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง¹²⁰

4. รูปปูนปั้นลอยตัวที่ประดิษฐานอยู่ทางทิศใต้ของโบสถ์วัดพระแก้ววังหน้า ในบริเวณโรงเรียนนาฏศิลป์ เป็นรูปพระคเณศองค์ใหญ่ประทับนั่งบนแท่นกลม 2 ชั้น ซึ่งตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมย่อมุม 2 ชั้น ด้านหลังองค์พระคเณศเป็นแผ่นหินกลม พระคเณศทรงมาลามียอดค่อนข้างแหลม ทรงกุดพลรูปหัวกระโหลก สวมสังวาลย์นาค หัตถ์เบื้องบนทั้งสองยกขึ้นสูงในระดับพระนลาต หัตถ์ขวาถือวัชระ และหัตถ์ซ้ายถือบัวบาฬี พระกรขวาเบื้องล่างทอดลงจนพระหัตถ์วางบนพระชานู หัตถ์ขวาถืองา หัตถ์ซ้ายถือหมอน้ำหรือครอบน้ำ องค์พระคเณศประทับนั่ง พระชานูงออกไปทางคานข้าง พระบาทงอเข้าและวางอยู่บนฐานกลมที่ประทับ ฝ่าพระบาทหันเข้าหากัน แดวางทางกันเล็กน้อย¹²¹ (ดูภาพที่ 132)

5. รูปปูนปั้นบนพื้นหน้าบันของอาคารโรงละครแห่งชาติ พระคเณศประทับนั่งบนแท่นกลมประดับด้วยหัวกระโหลก องค์พระคเณศไม่มีรัศมีวงกลมล้อมรอบ พระเศียรทรงมาลามียอดค่อนข้างแหลม มีประภามณฑล ทรงกุดพลรูปหัวกระโหลก สวมสังวาลย์นาค หัตถ์เบื้องบนทั้งสองยกขึ้นสูงระดับพระนลาต หัตถ์ขวาถือวัชระ หัตถ์ซ้ายถือบัวบาฬี หัตถ์เบื้องล่างทั้ง 2 ข้างหันเข้าหากันอยู่ในระดับ

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹²¹ เรื่องเดียวกัน.

บนพระองค์ หัตถ์ขวาถืองา และหัตถ์ซ้ายถือหมอน้ำ หรือครอบน้ำ พระชานูงออกไปทางด้านข้าง พระปราษณ (สันเท้า) ชิดกัน แต่ปลายบาทแยกห่างจากกัน¹²² (ภาพที่ 133)

รูปพระคเณศเหล่านี้ (ตั้งแต่ที่พื้นหน้าบันโรงเรียนช่างศิลป์ ถึงอาคารโรงละคร) มีลักษณะเครื่องทรงและวัตถุที่ถือ เช่นเดียวกัน สิ่งที่แตกต่างกันคือ ลักษณะการประทับ ลักษณะการวาง พระกร พระหัตถ์ พระขงฆ์ และพระบาท ลักษณะของส่วนประกอบต่าง ๆ ได้แก่ งวง ประภามณฑล รัศมีล้อมรอบองค์พระคเณศ และลักษณะของฐานที่ประทับ

นอกจากนั้นยังมีประติมากรรมรูปพระคเณศ ซึ่งปัจจุบันนิยมสร้างขึ้นเพื่อสักการบูชาประจำ หน่วยงาน หรือสถานที่ต่าง ๆ อีกหลายแห่ง ลักษณะรูปแบบไม่ต่างกันมากนักและไม่มีลักษณะทางประติมาณวิद्याที่น่าสนใจเป็นพิเศษ เนื่องจากส่วนมากเป็นการสร้างเลียนแบบกันโดยมิได้มีลักษณะพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในแต่ละแห่ง ส่วนคติในการสร้างและการเคารพบูชา นั้น ส่วนใหญ่มักนับถือพระคเณศว่าเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา ที่อาจแยกเป็นแขนงปลีกย่อยออกไป ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างคติในการสร้างที่น่าสนใจ มีรายละเอียดแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย ดังนี้

1. พระคเณศจากวิทยาลัยครูพระนคร เป็นปูนปั้นทาสีดำ หน้าตักกว้างประมาณ 43 เซนติเมตร มีลักษณะโดยทั่วไปคล้ายพระคเณศบนพื้นหน้าบันของอาคารโรงละครแห่งชาติ คือประทับนั่งด้วยท่าแบบชวา (พระขงฆ์งอพับอุ้งนูนฐาน ผ่าพระบาททั้งสองเกือบชิดกัน) บนแท่นกลมประดับด้วยกะโหลกศีรษะ มี 4 กร หัตถ์ขวาล่างถืองาหัก ทรงมงกุฎทรงเตี้ย สนับเพลาขวาเกือบถึงข้อพระบาท คาคาสายยัชโญวิต์พาดพระอังสาซ้าย ทรงกำไลต้นแขน กำไลข้อมือ และข้อเท้า งาขวาหัก กล่าวได้ว่าเป็นลักษณะของพระคเณศที่นิยมกันในปัจจุบัน โดยอาจเลียนแบบมาจากพระคเณศที่โรงละครแห่งชาติ ลักษณะเช่นนี้พบได้จากประติมากรรมรูปพระคเณศในปัจจุบันอีกหลายองค์ (ภาพที่ 134)

2. พระคเณศที่กองดุริยางค์ทหารบก ถนนวิภาวดีรังสิต เป็นพระคเณศสำริด ขนาดหน้าตักกว้าง 43 เซนติเมตร พระคเณศประทับนั่งในทาลลิตานะ ห้อยพระบาทซ้ายลงบนแท่นเล็ก ๆ เบื้องหน้าพระบาทขวาวางอุ้งนูนแทนประทับ มี 4 กร หัตถ์ขวามือถือสังข์ ข้างบนถือวชิระ หัตถ์ขวาล่างถือ

¹²² เรื่องเดียวกัน.

พิน ข้ายล่างถืองาหัก หรือก้อนขนม (เห็นได้ไม่ชัดเจน) กรบนั่นแยกออกที่ส่วนข้อศอก ทรงอารมณ์ยาวเกือบถึงข้อพระบาท มีสังวาลย์นาคพาดพระอังสาซ้าย ทรงกรองช่อลักษณะคล้ายลูกปัด ทรงกำไลข้อมือ และขอเท้ารูปงูแผ่พังพาน ทรงมงกุฎทรงเตี้ยมีลวดลายประดับ จวงห้อยลงแล้วควักไปทางขวา มีงาช้างซ้ายขวาเดียว งาขวาหัก (ภาพที่ 135)

พระเศียรขององค์นี้แสดงให้เห็นว่า พระองค์อยู่ในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางศุริยางคศิลป์ จากสัญลักษณ์ที่พระองค์ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์ขวาล่าง คือพิน ส่วนวัชระที่ทรงถือในพระหัตถ์ซ้ายบนนั้น ก็เป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของพระเศียรแบบไทย นับว่าเป็นประติมากรรมรูปพระเศียรเพียงชิ้นเดียวในปัจจุบันที่แสดงให้เห็นถึงสัญลักษณ์เฉพาะของคติในการสร้างประติมากรรมชิ้นนั้น ๆ ดังเช่น ประติมากรรมชิ้นนี้สร้างขึ้นตามคติที่ว่าพระองค์ทรงเป็นเทพแห่งศิลปวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางศุริยางคศิลป์ จึงสร้างรูปเคารพชื่อ "พิน" แสดงถึงสัญลักษณ์ตามคติการสร้างลักษณะเช่นนี้เกือบไม่พบเลยในปัจจุบัน เพราะส่วนมากเป็นการสร้างเลียนแบบกันไปไม่ว่าจะสร้างขึ้นตามคติใด ก็จะต้องสัญลักษณ์ที่เกือบเหมือนกันหมด ทั้งนี้อาจเนื่องจากความเชื่ออย่างหนึ่งที่ว่าต้องสร้างรูปเคารพให้ถูกต้องตามคำว่า ตามคัมภีร์ที่กล่าวไว้ ไม่กล้าที่จะเปลี่ยนแปลงไป มิฉะนั้นอาจทำให้เกิดอุปมงคลได้

3. พระเศียรขององค์ที่ 1 รัชชาพระองค์ เทเวศร์ เขตดุสิต กรุงเทพฯ (ภาพที่ 136)

ที่คานหน้าของกรมทหาร/กองพลที่ 1 รัชชาพระองค์ มีศาลพระพิฆเนศวรประดิษฐานอยู่ องค์พระเศียรเป็นปูนปั้นทาสีดำ สูงประมาณ 70 เซนติเมตร ประทับนั่งด้วยท่าแบบขวา คือ งอพระขมทั้งสองไว้บนฐาน พระบาทเกือบชิดกัน ฐานมีกะโหลกมนุษย์ประดับอยู่โดยรอบ ทรงมงกุฎรูปคอกบัวคว่ำ สวมสังวาลย์นาค หวีแผ่พังพานอยู่ที่พระอุทรคานขวา สวมกำไลข้อมือ และขอเท้า นุ่งโจดสีขาว คาดเข็มขัดที่มีหัวเข็มขัด จวงอยู่ในลักษณะห้อยตรง ควักส่วนปลายเล็กน้อย งาขวาหัก ทรงมี 4 กร หัตถ์ขวามือถือตรี ขวาล่างถืองาหัก ข้างบนถือบัววง และซ้ายล่างถือด้วยขนมลักษณะโดยทั่วไปคล้ายกับพระเศียรบนหน้าบันของโรงละครแห่งชาติ กรมศิลปากร

ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึงคติที่ถือว่า พระเศียรเป็นเทพวิฆเนศวร คือ เป็นหัวหน้าคณะบริวารของพระอิศวร หรือในฐานะ "มหาคเล็ก" ของพระอิศวร ดังนั้นกองพลที่ 1 ทหารมหาคเล็ก รัชชาพระองค์จึงสร้างรูปเคารพของพระองค์ไว้สักการบูชา

4. ศาลพระพิฆเนศวร์ หมู่บ้านปรีชา ถนนพัฒนาการ แขวงบางกะปิ กรุงเทพฯ (ภาพที่ 137)

พระคเณศประทับนั่งห้อยพระบาทซ้าย พระบาทขวาวางพ้อยบนฐาน อยู่ภายในซุ้มหน้าหมู่บ้าน "ปรีชา" ถนนพัฒนาการ หันหน้าไปทางทิศใต้ พระคเณศมี 4 กร หัตถ์ขวามือถือตรีศูล ขวาล่างถืองาช้าง หัตถ์ซ้ายมือถือปาศะ ขวาล่างถือสังข์ ทรงกรัดหมวก งาช้างหัก

พระคเณศองค์นี้แสดงให้เห็นถึงคติที่ต่างไปจากที่พบทั่วไปในปัจจุบัน ซึ่งอาจหมายถึงการเคารพบูชาในฐานะเทพผู้ประทานความสำเร็จ ความเจริญรุ่งเรือง นำมาตั้งเป็นศาลเพื่อสักการะบูชาคล้ายกับการสร้างศาลพระพรหมประจำหมู่บ้าน หรือศูนย์การค้าต่าง ๆ หลายแห่งที่พบโดยทั่วไป มีเพียงแห่งที่ต่างออกไปเป็นรูปพระคเณศ แต่คงมีวัตถุประสงค์คล้ายคลึงกัน เช่นเดียวกับที่พวกพ่อค้าชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามาค้าขายในเอเชียอาคเนย์ในสมัยโบราณ ก็เคารพบูชาพระคเณศ เพื่ออำนวยความสะดวกในด้านการค้า ลักษณะเช่นนี้คงอยู่ในประเด็นที่คล้ายกัน

หลักฐานเกี่ยวกับพระพิฆเนศวร์จากพิธีกรรม

ในสมัยรัตนโกสินทร์ คติการนับถือบูชาพระคเณศยังคงสืบต่อมาโดยตลอด และเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พราหมณ์จากปากีสถาน มารับสนองพระบรมราชโองการเป็นพราหมณ์ประจำราชสำนัก ปฏิบัติพระราชพิธีสำหรับพระองค์และประเทศชาติ โดยให้ประกอบพระราชพิธีตรีมูขีวาย โฉงช้าง ซึ่งเป็นการขอพรเทพเจ้าพระอิศวร ให้พระนครมีความมั่นคงแข็งแรง และมีความอุดมสมบูรณ์ หลังจากการสร้างพระนครแล้ว ทรงโปรดให้ทำพิธีปราบดาภิเษก เสด็จราชสมบัติและสถาปนาพระองค์เป็นสมมติเทพ ปกครองพระราชราษฎร และทรงโปรดเกล้าฯ ให้พราหมณ์ปฏิบัติพระราชพิธีต่อมาทุกรัชกาล จนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเล็กน้อย ก็ให้เลิกกรมพิธีพราหมณ์กระทรวงการคลัง ซึ่งเป็นหน่วยงานรัฐบาลเสีย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ให้พราหมณ์ปฏิบัติพระราชพิธีสำหรับพระองค์และประเทศชาติต่อไป โดยขึ้นตรงต่อ

สำนักพระราชวัง และปฏิบัติศาสนกิจที่เทวสถานสำหรับพระนคร ข้างวัดสุทัศน์¹²³

หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการสืบทอดแนวความคิด และการนับถือบูชาพระคเณศจากสมัยอยุธยา ลงมาจนถึงรัตนโกสินทร์ได้คืออย่างหนึ่ง นั่นก็คือ การปฏิบัติพระราชพิธีต่าง ๆ ในราชสำนัก ซึ่งพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีนั้น ๆ แม้ว่าอาจจะเป็นพราหมณ์คนละพวก แต่ก็มิได้ถือเอาและสืบทอดวัฒนธรรมมาจากประเทศอื่นเคียงเช่นกัน ลัทธิเวทมนตร์ พิธีกรรมหลักไม่ใคร่แตกต่างกันนัก ยกเว้นแต่รายละเอียดบางประการเท่านั้น พราหมณ์ที่ประกอบพิธีในกรุงสยามโดยทั่วไป เป็นพราหมณ์ไทโรดาจารย์ซึ่งนับถือพระอิศวรว่าเป็นใหญ่กว่าพระนารายณ์ ยกเว้นแต่เรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยช้าง จึงเป็นหน้าที่ของพนักงานพราหมณ์พฤติบาท¹²⁴

พระราชพิธีสำคัญของพราหมณ์ที่ปฏิบัติอยู่ในประเทศไทยปัจจุบัน คือ พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย พระราชพิธีบรมราชาภิเษกและพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น ในพระราชพิธีเหล่านี้จะมีการอ่านโคลกสรรเสริญบูชาเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งจะเริ่มด้วยคาถาบูชาพระคเณศก่อนเป็นอันดับแรกสุด ก่อนที่จะบูชาพระศิวะเสียอีก ทั้งนี้เพื่อขอให้พระคเณศประทานพรให้สามารถทำพิธีนั้นได้สำเร็จด้วยดี ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นมีพิธีและพระราชพิธีที่พราหมณ์เข้ามาเกี่ยวข้องของมากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เช่น พิธีคเชนทร์ตัวสนาน¹²⁵

¹²³ องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, หน้า 21.

¹²⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธี 12 เดือน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2514), หน้า 72.

¹²⁵ คือพิธีสระสนานใหญ่ รวมถึงการทอดเชือกตามเชือก อันเป็นพิธีของพราหมณ์พฤติบาท ทำปีละ 2 ครั้ง เป็นกระบวนเรื่องคชกรรมของหมอช้าง ว่าทำเพื่อให้เจริญสิริมงคลแก่ช้างซึ่งเป็นราชพาหนะและเป็นกำลังของแผ่นดิน และบวักเสนาียจัญไรในผู้ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่ในการช้างทั้งปวงด้วย เป็นพิธีเกี่ยวข้องกับพระคเณศโดยตรงในฐานะพระเทวกรรมบรมครูช้าง ปัจจุบันยกเลิกไปเมื่อช้างลดความสำคัญลง อ้างจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธี 12 เดือน หน้า 246.

และพิธีพืธศาสตร์ ซึ่งปัจจุบันเพิ่งรื้อฟื้นมาปฏิบัติอีกครั้งหนึ่ง แต่เดิมมีเพียงพิธีพราหมณ์ เพิ่งจะมีพิธีสงฆ์ เข้าประกอบในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง¹²⁶

พระราชพิธี และพิธีในปัจจุบันที่มีการอยู่เชิญเทวรูปพระมหาวีเรนศวร หรือ ทรงเป็นเทวรูป ประธานในพิธีที่น่าสนใจได้แก่

พิธีตรียัมพวาย-ศรีปวาย พระราชพิธีนี้เป็นพิธี 2 พิธีต่อกัน คือ พิธีตรียัมพวายกับพิธีศรีปวาย กระทำในเคื่อนยี่ของทุกปีเป็นเวลา 15 วัน (เดิมทำกันในเคื่อนอ้าย เพิ่งเลื่อนมาทำในเคื่อนยี่ในสมัย รัตนโกสินทร์) เป็นพิธีที่สำคัญพิธีหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พิธีนี้จัดเป็นพิธีใหญ่ของพราหมณ์¹²⁷ ปัจจุบันทำแต่ในเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ตลอดพิธีดังกล่าว มีการอ่านโคลงสรรเสริญ และถวายโภชนาหารแด่เทพเจ้า ทำพิธีที่เทวสถานทั้ง 3 หลัง คือ สถานพระอิศวร สถานพระพิฆเนศวร และสถานพระนารายณ์ เรียงกันไป มีการอยู่เชิญเทวรูปพระอิศวร พระอุมา พระมหาวีเรนศวร พระนารายณ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจิมแล้วมาเข้าพิธีโดยรถยนต์หลวง¹²⁸ แทนการแห่แทนเข้า ขบวนคั้งที่เคยเป็นมาแต่ก่อน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงเทวรูปพระพิฆเนศวรที่ส่งมาจากวังหลวงในสมันนั้นว่า

"เทวรูปสำหรับส่งไปแห่ คือรูปมหาวีเรนศวรนั้น เป็นของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงพระเยาว์ คอยถือกันว่า ถ้ายามมหาวีเรนศวรแล้ว ทำให้จำเรียดสวัสดิมงคล แต่ผู้ซึ่งจะรับไปบูชานั้น ถ้าไม่ได้รับจากผู้ที่เคยปฏิบัติขามาก่อน เอาไปไว้มักจะมิใช่เจ้บต่าง ๆ จึงต้องมอบกันต่อ ๆ ไป ครั้นเมื่อข้าพเจ้าอายุได้ 9 ขวบ ทรงคิดซื้อเจ้ากรรมไ้เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ เวลาแห่เทวรูปเช่นนี้ จึงรับสั่งว่าไหน ๆ ก็ไปเอาซื้อ

¹²⁶ เพลินพิศ กักรานู, "พิธีพืธศาสตร์," นิตยสารศิลปากร ปีที่ 24 เล่ม 2, (พฤษภาคม 2523), หน้า 103-118.

¹²⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 71-100.

¹²⁸ พราหมณ์อุระกินทร์ วิริยะบุรณะ, ประเพณีไทยฉบับพระมหาราชครู (พระนคร: ประจักษ์การพิมพ์, 2516), หน้า 548-556.

เอาเสียงท่านมาแล้ว จะให้พระองค์นี้ไปสำหรับบูชา เหมือนอย่างเช่นพระองค์ท่านได้เคยทรงบูชา มาแต่ก่อน จึงพระราชทานน้ำสังข์ ทรงเจิมแล้วมอบพระองค์นี้พระราชทาน เอาพระองค์ไปขึ้นหงส์ แทนจนตลอดรัชกาล ครั้นมาถึงรัชกาลปัจจุบัน ข้าพเจ้าจึงได้ทำบุษบกเล็ก ๆ บุหงาคำเทวรูปนั้นไว้ แล้ว จึงได้ใช้บุษบกทองคำนั้นตั้งบนพานทองสองชั้นอีกทีหนึ่งสำหรับเชิญไปขึ้นหงส์ เทวรูปมหาพิชัยเนศวร ก็เปลี่ยนเอาองค์ที่ได้รับพระราชทานนั้นไปขึ้นหงส์ตามเดิม¹²⁹ เมื่อเสร็จพิธี มีการอัญเชิญเทวรูป เหล่านักกลับวังหลวง

จากพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้เราทราบว่า นอกจากพระพิฆเนศวรจะเป็นเทวรูปสำคัญ ซึ่งพราหมณ์ใช้ในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ แล้ว พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่ตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังมีการนับถือบูชาพระพิฆเนศวรเป็น การส่วนพระองค์อีกด้วย

พระคเณศในพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือก ดังที่ทราบมาแล้ว พระคเณศทรงเป็นบรมครู ช้าง ผู้สร้างสรรพช้างทั้งปวง พระองค์ทรงเป็น "พระ" ของกรมช้าง ผู้ประกอบการคชกรรมจะทำการเคารพบูชาพระคเณศเป็นประจำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพิธีกรรมที่เกี่ยวกับช้าง ดังนั้นในพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างเผือกนี้ พระคเณศจึงเป็นเทวรูปสำคัญในการประกอบพิธีนี้ตั้งแต่ต้น ซึ่งประกอบ ด้วย

1. พิธีจับเชิง เมื่อได้มีการตรวจลักษณะช้างเป็นช้างสำคัญ และกราบบังคมทูลขออนุมัติเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้เป็นพระราชพาหนะ เมื่อทรงตอบรับแล้ว ก็จะต้องมีการทำพิธีจับเชิงช้างก่อนที่จะนำขึ้นนมเกล้าฯ ถวาย การจับเชิงช้างก็เพื่อการขอขมาลาโทษแก่ช้างสำคัญที่จะได้เป็นใหญ่เป็นโตต่อไป เพราะการจับเชิงจะต้องมีการผูกมัดช้างเพื่อฝึกสอนช้าง การฝึก บางครั้งอาจต้องดุหรือว่าประกอบบ้าง จึงต้องขอมาเสียก่อน เพื่อมิให้มิยาบ อีกอย่างหนึ่งก็เพื่อเป็นการกล่อมเกลานิยักรายเช่นช้างป่าให้คลายลง¹³⁰ พิธีนี้เป็นพิธีสำคัญและเป็นพิธีเริ่มแรกของ

¹²⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 93-94.

¹³⁰ จมื่นสิริวัชรตัน, "พิธีจับเชิง," พระราชพิธีสมโภชช้างเผือก 3 เชือก ณ จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ. 2521, หน้า 56-57.

การน้อมเกล้าฯ ถวายช้างสำคัญ เพื่อขึ้นระวางสมโภชต่อไป

ภายในพระราชพิธี ทรงช้างกับเบญจภาค จัดตั้งโต๊ะหมู่บูชาพระพุทธรูป โต๊ะหมู่บูชา พระมหา
วิมเนศวร์ มีดอกไม้มงคล เทียน ชันน้ำมัน และกำหยาดคา ถัดไปทางซ้าย ตั้งโต๊ะเชื่อกบาศ์ ชะนิก และ
เชื่อกมะนิลาหุมผาขาว การประกอบพิธีมีการบูชาพระรัตนตรัย บูชาพระมหาวิมเนศวร์ โดยกราบตาม
วิธีรำพัดชา แล้วกล่าวคำสรรเสริญพระมหาวิมเนศวร์ และขอพรตามแต่จะปรารถนา เสร็จแล้วเชิญ
พระมหาวิมเนศวร์ลงสรงน้ำในชันน้ำมัน แล้วเชิญกลับไปไว้ที่¹³¹ (ภาพที่ 138) น้ำสรงนี้ใช้ประพรม
ให้ผู้ฝึกช้างทุกคน ถือเป็นสวัสดิมงคล

2. พระราชพิธีน้อมเกล้าฯ ถวายและขึ้นระวางสมโภช ในวันพระราชพิธีจะมีการแห่ช้าง
สำคัญ ในกระบวนแห่ พราหมณ์จะอยู่เชิญพระเทวกรรม (พระมหาวิมเนศวร์) เข้าพิธีด้วย (ภาพที่
139) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมายังโรงพิธี ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัส
การบูชาพระพุทธรูปมาลัยหลังช้าง และจุดธูปเทียนบูชาพระเทวกรรม (ภาพที่ 140) แล้วทรงศีล
ตอนท้ายพระราชพิธีในวันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พราหมณ์คู่สวดอ่านฉันทคุณวิสัยเวทกล่อมช้าง¹³²
พิธีไหว้ครูงานนาฏกรรมและการช้าง จากที่ได้อธิบายมาแล้วจะเห็นว่า ในปัจจุบันเรา
จักพระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยาเป็นส่วนใหญ่ ทั้งในด้านการศึกษาละเรียนวิชาการต่าง ๆ
และในด้านศิลปะทุกแขนง รวมทั้งนาฏกรรมด้วย ไทยเราได้รับศาสตร์แขนง "นาฏเวท" ของพราหมณ์
มาจากชมพูทวีปนำมาแก้ไขปรับปรุงให้เข้ากับของเดิมที่มีอยู่ เกิดเป็นศิลปะการฟ้อนรำแบบไทย ใน
ขณะเดียวกันเรายังได้ยอมรับรูปแบบคตินิยม กิจพิธีที่เกี่ยวข้องกับนาฏกรรมนั้น ๆ เข้ามาด้วย นั่นคือ
การนับถือยกย่องเทพเจ้าต่าง ๆ ซึ่งชาวอินเดียถือว่าเป็นบรมครู ที่สำคัญคือพระอิศวร และพระคเณศ
โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระคเณศนั้นถือเป็นเทพที่คัมภีร์ในกิจพิธีที่ขง

¹³¹ เรื่องเดียวกัน.

¹³² ดูรายละเอียดใน พระราชพิธีสมโภชช้างเผือก 3 เชือก ณ จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ.

บรมครูทางนาฏกรรมนี้ จะปรากฏรูปเคารพออกมาในลักษณะของ "หัวโขน" ซึ่งจะอัญเชิญมาในพิธีไหว้ครู พร้อมกับเครื่องใช้ในการแสดงต่าง ๆ หัวโขนซึ่งแบ่งออกเป็นประเภท ๆ ได้ 8 ประเภท¹³³ ที่สำคัญคือ ศีรษะเทพเจ้า และเทวดาต่าง ๆ ได้แก่ศีรษะพระเป็นเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ทั้ง 3 องค์ (ตรีมูรติ) คือ พระอินทร์ พระกณेश พระพรคนธรรพ และพระปัญจสีขร ซึ่งเป็นเทพเจ้าฝ่ายศุริยาศิลป์ ในพิธีไหว้และครอบโขนละครคอน ซึ่งมีมาแต่โบราณ ปรากฏการอัญเชิญศีรษะเทพเจ้าดังกล่าวเข้าร่วมในพิธี มีการกล่าวอัญเชิญคุณพระรัตนตรัย เทพและเทวดา พร้อมทั้งครูศิลปะเข้าประทับตามรูปต่าง ๆ คือหัวโขนที่อัญเชิญมาตั้งไว้ในโรงพิธี โดยเฉพาะศีรษะพระกณেশนั้น จะประดิษฐานไว้ที่โต๊ะหมู่เฉพาะ แยกจากศีรษะอื่น ๆ เพื่อมีการบูชาสังเวทเป็นพิเศษ¹³⁴ (ภาพที่ 141)

พระกณেশนั้น ถือกันว่ามีความเฉลียวฉลาดและศักดิ์สิทธิ์มาก ผู้ศึกษาทางค่านาฏกรรม เชื่อกันว่ามี "ครูแรง" หากไม่เคารพบูชาหรือทำการใด ๆ อันไม่เหมาะสมเป็นการลบหลู่ มักจะประสบภัยพิบัติหรือมีอันเป็นไปต่าง ๆ ดังที่มีเรื่องเล่ากันไว้มากมาย¹³⁵ ต่อเมื่อมีการจุดธูปเทียนบอกกล่าว หรือขอขมาต่อพระกณेशแล้ว จึงจะหายเป็นปกติ

สำหรับทางค่านศิลปะการช่างนั้น แม้ไม่ได้นับถือพระกณेशเป็นเทพสำคัญโดยตรง เช่น พระวิฆ्नกรรม แต่พระกณेशก็มีบทบาทไม่น้อยในพิธีไหว้ครูศิลปะการช่าง ตามคติดั้งเดิมที่ว่า ในการเล่าเรียนศิลปวิทยาที่ปวงต้องนับทศกัณฐ์บูชาพระกณेशก่อน

¹³³ กรมศิลปากร, นิทรรศการหัวโขน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2514), หน้า 13-14.

¹³⁴ พันธุ์ พร้อมสมบัติ และปัญญหา นิตยสุวรรณ, "บันทึกเหตุการณ์เนื่องในพระราชพิธีพระราชทานครอบประธานพิธีไหว้ครูโขนละคร ณ ศาลาศิลป์ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน วันพฤหัสบดีที่ 25 ตุลาคม 2527," วารสารศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 (2527), หน้า 54-61.

¹³⁵ อาคม สายาคม, "หัวโขนมีความสำคัญอย่างไร," นิทรรศการหัวโขน, หน้า 11-12.

ในศาลาพิธิ นอกจากโต๊ะหมู่บูชาประดิษฐานพระพุทธรูปแล้ว ยังมีโต๊ะหมู่ประดิษฐานเทวรูป
ในศาสนาพราหมณ์ ได้แก่เทวรูปพระอิศวร พระอุมา พระพิฆเนศวร พระวิฆณุ และพระวิศวกรรม
พร้อมเครื่องนมัสการ เมื่อเริ่มประกอบพิธีไหว้ครู มีการกล่าวคำบูชาครู โดยวานโมสามจบ บทบูชา
พระรัตนตรัยและคาถาชุมนุมเทวดา เสร็จแล้วปี่พาทย์บรรเลงเพลงเชื่องค์เทพ โดยใช้เพลงตระ
โหมโรงสำหรับพระพิฆเนศวร จากนั้นเป็นการเชิญพระพิฆเนศวร พระอิศวร พระอุมา พระวิฆณุ
และพระวิศวกรรมมาสงฆ์ และทรงเจิมตามลำดับ¹³⁶

จากที่ได้อธิบายมาจะเห็นได้ว่าหลักฐานเกี่ยวกับพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทยมีทั้งที่เป็น
เอกสารและประติมากรรมรูปเคารพ ปรากฏร่องรอยมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 จากการศึกษา
หลักฐานทางเอกสารสามารถเห็นแนวคิดที่สืบทอดกันลงมาเป็นช่วง ๆ ทำให้เข้าใจแนวคิดของคนไทย
เกี่ยวกับพระพิฆเนศวรได้ชัดเจน โดยเริ่มปรากฏเด่นชัดตั้งแต่สมัยอยุธยาและมารุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง
ในสมัยรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยอยุธยานั้นส่วนใหญ่กล่าวถึง พระพิฆเนศวรในฐานะ
เทพผู้จัดอุปสรรค ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์วรรณกรรมที่กล่าวถึงพระพิฆเนศวรมักเกี่ยวกับช้าง เช่น
ฉันทคุงีสั่งเวียงลอมช้าง พระพิฆเนศวรจะปรากฏในลักษณะเทพแห่งศิลปวิทยา

ประติมากรรมรูปเคารพซึ่งพบเป็นจำนวนมากที่น่าสนใจมักพบทางภาคใต้ของประเทศไทย
มีลักษณะที่แสดงถึงอิทธิพลศิลปะอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งอินเดียใต้ ที่เห็นได้ชัดเจนได้แก่พระคเณศ
จากบ้านทุ่งตึก (ภาพที่ 87) และพระคเณศจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (ภาพที่ 118)

ประติมากรรมพระคเณศที่น่าสนใจอีกชิ้นหนึ่งได้แก่ พระคเณศจากพังงา จังหวัดสงขลา
ด้วยลักษณะการประทับนั่งในท่าคุกพระชานุ พระหัตถ์ขวาดำถือขลุ่ยบางอย่าง (ภาพที่ 73) ทำให้นึกถึง
ประติมากรรมพระคเณศในศิลปะอินเดียของค์หนึ่ง คือ พระคเณศถือ คณปติ-ลึงกะ (ภาพที่ 6)

¹³⁶ คุรายละเอียดยใน เพลินพิศ กำราญ, "พิธีไหว้ครูศิลปการช่าง," ศิลปากร
ปีที่ 24 เล่มที่ 4 (2527), หน้า 7.

จะเห็นได้ว่าประติมากรรมรูปเคารพของพระพินเศวร์ในประเทศไทยไม่มีรูปแบบที่แยกเป็นปางต่าง ๆ มากนักไม่ว่าจะสร้างในรูปแบบใดเพื่อการใดโดยเฉพาะ ไม่พบลักษณะที่ปรากฏร่วมกับศักดิ์ ไม่พบพระคเณศที่ปรากฏร่วมกับเทพกลุ่มอื่นนอกจากอยู่ร่วมกับพระศิวะและพระนางปารวตี ยกเว้นพระคเณศจากทุ่งตึกซึ่งยังไม่อาจตีความได้แน่นอนว่าเทวสตรีผู้มั่งคั่งที่พบใกล้เคียงกันนั้นเป็นเทพีหนึ่งไมเจ็ดของกลุ่มสัปตมาตฤาหรหรือไม่ ไม่พบพระคเณศปรากฏร่วมกับเทพในพุทธศาสนา เช่นที่พบในอินเดียหรือเนปาล และที่น่าสนใจคือไม่พบการสร้างรูปเคารพของพระคเณศในลักษณะของการเหยียดหยามถือเป็นเทพชั้นต่ำ ดังที่ปรากฏในบางประเทศที่นับถือพุทธศาสนาอย่างมั่นคง นอกจากนี้ปรากฏในลักษณะของทวารบาล ซึ่งก็มีการกราบไหว้บูชาเพื่อความเป็นสิริมงคล นับว่าเป็นคติที่เปลี่ยนแปลงไปจากคติเดิมที่เรารับมา

เราอาจสรุปถึงคติความเชื่อและลักษณะรูปเคารพของพระพินเศวร์ที่พบในประเทศไทยตามที่กล่าวมาแล้วได้ว่า แต่เดิมนั้นเรามีคติความเชื่อเกี่ยวข้องกับพระพินเศวร์ว่าพระองค์เป็นเทพแห่งอุปสรรค ผู้สามารถบันดาลให้เกิดหรือขจัดเสียซึ่งอุปสรรคทั้งหลายทั้งปวงได้ ต่อมาคติเดิมเริ่มคลี่คลายไป ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เราจึงได้รู้จักและเคารพบูชาพระองค์ในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยาเป็นส่วนใหญ่

วิเคราะห์และสรุป

อารยธรรมอินเดียได้แผ่ขยายออกไปยังดินแดนอันกว้างใหญ่ ตั้งแต่ประเทศพม่า แหลมอินโดจีน แหลมมลายู ไปจนถึงเกาะบอร์เนียว ส่วนใหญ่เป็นผลมาจากการค้าขายของพ่อค้าชาวอินเดีย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 พ่อค้าเหล่านั้นคงเดินทางมาจากภาคต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย เมื่อเดินทางเข้าไปยังดินแดนต่าง ๆ ย่อมนำเอาอิทธิพลทางวัฒนธรรม และศิลปะเข้าไปเผยแพร่ด้วย ทำให้เกิดการผสมผสานกันขึ้นระหว่างศิลปะอินเดียภาคเหนือและอินเดียภาคใต้ ซึ่งเป็นรากฐานที่ทำให้ดินแดนต่าง ๆ เหล่านี้ได้สร้างสรรค์ลักษณะของตนเองขึ้น ศิลปวัฒนธรรมอินเดียนับได้ว่าเป็นเครื่องกระตุ้นให้เกิดมีศิลปะพื้นเมืองขึ้นในดินแดนแถบนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคใต้ของประเทศไทย เพราะอยู่ในเส้นทาง การเดินเรือ และเป็นเมืองท่าที่สำคัญก่อนที่จะเดินทางไปยังอินโดจีน และดินแดนอื่น ๆ คาบสมุทรมหาคไต้จึงได้รับอิทธิพลรูปแบบวัฒนธรรมอินเดียอย่างเต็มที่มาแต่ยุคต้น ๆ

อาจกล่าวได้ว่า คติการบูชาพระศิวะได้ปรากฏขึ้นในประเทศหลังจากที่ศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาแพร่หลายในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 8 เป็นต้นมา ดังที่เราได้พบหลักฐานจากโบราณวัตถุหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว

สาเหตุที่ไทยรับเอาคติความเชื่อและรูปแบบของพระพิฆเนศวร์จากพวกพ่อค้าและนักบวชอินเดียเข้ามาได้อย่างไม่ยากและยึดถือต่อเนื่องกันมา ก็เนื่องจากชนพื้นเมืองในขณะนั้นคงยังมีการนับถือผีสง่าเทวดา และสิ่งนอกเหนือธรรมชาติอยู่ จึงสามารถยอมรับเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งให้ผลทางด้านจิตใจได้เช่นกันนั้นเข้ามาผสมผสานกับความเชื่อของตนเองได้ง่ายขึ้น เช่นเดียวกับที่ในดินแดนซึ่งเกิดมีการนับถือพุทธศาสนาหายาก ก็สามารถรับเอาเทพในศาสนาพราหมณ์เข้าผสมผสานกับเทพของตนได้เป็นอย่างดี ซึ่งลักษณะนี้ก็ปรากฏในดินแดนภาคใต้ของประเทศไทยในช่วงต่อมา อีกประเด็นหนึ่งก็คือ ความเชื่อทางด้านไสยศาสตร์นั้นเป็นสิ่งที่ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของประชาชนในแถบเอเชียอาคเนย์ เมื่อพระพิฆเนศวร์เป็นเทพผู้สามารถประทานความสำเร็จให้ได้ในทุก ๆ ด้าน ทุกทาง และสำหรับชนทุก

ชั้นวรรณะจึงเป็นที่นิยมของคนในดินแดนแถบนี้ตลอดมา ต่างจากเทพชั้นสูง เช่น พระอิศวร และพระวิษณุ นั้นเป็นเทพสำหรับชนชั้นสูง กษัตริย์ และชนชั้นปกครอง ซึ่งช่วยส่งเสริมอำนาจกษัตริย์ หรือทางด้านการปกครองมากกว่า จึงเป็นที่เคารพบูชาค่อนข้างจำกัด

รูปแบบของพระคเณศที่พบในประเทศไทย

ประติมากรรมรูปเคารพพระพิฆเนศวรที่พบตามภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยนั้นจะเห็นได้ว่า มีลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างกันไป ความแตกต่างนั้นขึ้นอยู่กับอิทธิพลรูปแบบทางศิลปกรรมของวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่งที่มีผลต่อประติมากรรมนั้น ๆ รูปแบบทางศิลปะของวัฒนธรรมนั้น ๆ จะเป็นตัวกำหนดรูปแบบในลักษณะหลักสำคัญ ๆ แต่ขณะเดียวกันศิลปินในท้องถิ่นก็อาจนำเข้าไปผสมผสานกับรูปแบบพื้นเมืองปรากฏเป็นลักษณะเฉพาะท้องถิ่น ขบวนการเกิดขึ้นเช่นนี้รวมถึงในด้านแนวความคิด และคติความเชื่อในการสร้างประติมากรรมนั้น ๆ ด้วย บางครั้งแนวความคิดของเจ้าของวัฒนธรรมต้นแบบอาจไม่เหมาะสม หรือเข้ากันไม่ได้กับความนึกคิดของประชาชนในท้องถิ่น ก็จำเป็นต้องดัดแปลงแก้ไข หรือเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมขึ้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของศิลปินหรือประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย

ประติมากรรมพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทยนั้น มีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับรูปเคารพพระคเณศในวัฒนธรรมอื่น หรือกล่าวได้ว่ามีลักษณะทางศิลปะที่เลียนแบบมาจากศิลปกรรมอื่น ที่เห็นได้เด่นชัดนั้นมีดังนี้

1. อิทธิพลจากศิลปกรรมแบบอินเดีย
2. อิทธิพลจากศิลปกรรมแบบเขมร
3. อิทธิพลจากศิลปกรรมแบบชวา
4. ลักษณะศิลปกรรมท้องถิ่น

อิทธิพลศิลปะอินเดีย ชาวอินเดียที่เข้ามาตั้งรกรากตามเส้นทางการค้า ได้นำเอาอารยธรรมชั้นสูงเข้ามาเผยแพร่ ทั้งในด้านการปกครอง ศาสนา ศิลปวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่กลายมาเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทยทั้งสิ้น ดินแดนประเทศไทยส่วนที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมทาง

ศาสนาพราหมณ์จากอินเดียที่เก่าแก่ที่สุด น่าจะได้แก่ดินแดนทางภาคใต้ เนื่องจากเป็นดินแดนที่อยู่ระหว่างเส้นทางการค้าระหว่างอินเดียบ้าน วัฒนธรรมทางศาสนาพราหมณ์จากอินเดียนำมาทั้งทางภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย แต่ที่มีอิทธิพลมากที่สุดได้แก่วัฒนธรรมจากทางภาคใต้ของอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยราชวงศ์ปัลลวะและโจฬะ ราวพุทธศตวรรษที่ 9-16

รูปเคารพของพระพิฆเนศวรที่ได้รับอิทธิพลอินเดียมีทั้งที่มีรูปแบบเป็นอินเดียค่อนข้างมาก ซึ่งอาจจะเป็นที่ชาวอินเดียนำเข้ามาพร้อมกับการเดินทาง หรืออาจเป็นของในช่วงต้นซึ่งชาวอินเดียเป็นผู้ทำขึ้น โดยใช้วัสดุที่ทำได้ในท้องถิ่น ทั้งนี้เนื่องจากช่างท้องถิ่นยังไม่รู้จักและไม่รู้เทคนิคในการทำรูปเคารพแบบนั้น เช่นรูปเคารพพระคเณศจากบ้านทุ่งตึก อำเภอกุระบุรี จังหวัดพังงา ที่มีอิทธิพลของประติมากรรมสมัยโจฬะของอินเดียเทียบเคียงได้กับประติมากรรมนูนสูงประดับศาสนสถานที่เทวสถานพรหมปฏิรูป (ภาพที่ 35) และประติมากรรมพระคเณศจากเทวสถานโสทกเศวร (Sokkesvara) (ภาพที่ 142) ที่มีลักษณะพระองค์อ้วน พระอุทรขนาดใหญ่ ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา มีลักษณะของโครงร่าง เครื่องประดับ และการวางท่าทางคล้ายคลึงกัน

ประติมากรรมพระคเณศในช่วงต่อมาจะมีลักษณะผสมผสานระหว่างศิลปะอินเดียกับรูปแบบท้องถิ่นมากขึ้น รูปแบบหลักที่เราพบแบบอย่างจากอินเดียสืบมาอย่างมั่นคงแทบจะไม่เปลี่ยนแปลงและเป็นที่นิยมเรื่อยมา คือท่าประทับนั่งมหาราชลีลาชั้นพระชานุขา มี 4 กร หัตถ์บนถืออังกุสะ และปาละหัตถ์ล่างถืองา หัก (ส่วนมากเป็นหัตถ์ขวา) และขมหรือด้วยขม ทรงกัณฐมุกุฏ ลักษณะอีกอย่างหนึ่งของพระคเณศอินเดียที่ไทยรับเอามาก็คือ การทำรูปหนูประดับที่ฐานซึ่งส่วนมากจะเป็นรูปหนูหันด้านข้าง ลักษณะนี้เป็นลักษณะที่นิยมอยู่ในอินเดียใต้ หลังพุทธศตวรรษที่ 17 เช่น พระคเณศจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (ภาพที่ 119 และ 121) มีลักษณะคล้ายคลึงกับประติมากรรมพระคเณศในศิลปะอินเดียใต้ตอนปลาย (Late Dravidian Art) (ดูภาพที่ 143) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำรูปหนูหันด้านข้างประดับที่ฐานด้านหน้า

อิทธิพลศิลปะเขมร ศิลปะเขมรได้เข้ามามีอิทธิพลต่อประติมากรรมรูปเคารพพระคเณศที่พบในประเทศไทยค่อนข้างมาก ทั้งที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ของประเทศไทย ที่พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นมักมีลักษณะของศิลปะเขมรที่ค่อนข้างรุนแรง ซึ่งคงเนื่องมาจากอิทธิพล

ทางการเมืองด้วย ส่วนในภาคใต้นั้นลักษณะศิลปกรรมแบบเขมรที่ปรากฏมักอยู่ในลักษณะของการผสมผสานกันระหว่างศิลปะเขมรกับศิลปะอินเดีย หรือศิลปะเขมรกับศิลปะท้องถิ่น

ศิลปะเขมรที่เข้ามามีอิทธิพลอย่างชัดเจน จะอยู่ในช่วงสมัยศิลปะแบบบาฮาน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 พบมากทางภาคใต้และภาคกลางของประเทศไทย แต่ที่มีอายุเก่าแก่นักพบเช่นกัน โดยเฉพาะทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แม้หลังจากพุทธศตวรรษที่ 18 เล็กน้อย ซึ่งเป็นช่วงสมัยประวัติศาสตร์ไทยแล้วก็ตาม รูปแบบศิลปะเขมรก็ยังเข้ามามีอิทธิพลอยู่มาก ในราชสำนักไทยมีพราหมณ์ที่มาจากเขมรโดยตรง

ประติมากรรมพระคเณศที่ได้รับอิทธิพลรูปแบบพระคเณศในศิลปะเขมร มีลักษณะเฉพาะตัวคือ ท้าประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย สวมกระบังหน้าแบบเขมร ส่วนมากมี 2 กร วางบนพระชานุ อันเป็นลักษณะของพระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา ซึ่งเป็นที่นิยมอยู่ในเขมร อิทธิพลเขมรในด้านรูปแบบศิลปกรรมนี้ปรากฏค่อนข้างรุนแรงเกือบทุกส่วนในประเทศไทย

อิทธิพลศิลปะชวา มีผู้กล่าวว่าศิลปะชวาที่เข้ามามีอิทธิพลอยู่ในศิลปะสมัยก่อนไทย ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 14 จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่ง ศิลปะชวานี้ก็ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดีย อีกทอดหนึ่ง แต่ได้ดัดแปลงผสมผสานเป็นลักษณะศิลปกรรมที่มีเอกลักษณ์ของตนเอง แล้วจึงเริ่มมีอิทธิพลต่อศิลปะในประเทศไทย ในขณะที่เราได้พบประติมากรรมศาสนาพราหมณ์อื่น ๆ โดยเฉพาะทางภาคใต้ที่มีอิทธิพลศิลปะชวามากมาย แต่เรากลับได้พบรูปเคารพพระคเณศที่ได้รับอิทธิพลศิลปะชวาอย่างมาก ที่เห็นได้ชัดจนได้แก่พระคเณศองค์ที่มาจากวัดเทพราช (ร้าง) ในลักษณะประทับนั่ง อันเป็นลักษณะเฉพาะของพระคเณศแบบชวา นั่นคือ นั่งอพระสงฆ์อยู่บนฐาน ผ่าพระบาททั้งสองเกือบชิดกัน สวมมงกุฏ อันมีลักษณะแบบศิลปะชวา เป็นรูปแบบของศิลปะชวามาจากกลาง อายุราวพุทธศตวรรษที่ 15 นอกนั้นก็มีรูปเคารพพระคเณศบางองค์ที่มีลักษณะบางประการของศิลปะชวา คือ พระคเณศองค์ที่พบที่อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งนั่งคุกพระชานุ ในท่าที่เรียกว่า ท่าแบบชวา ซึ่งก็มีลักษณะผสมกับศิลปะแบบเขมร อิทธิพลศิลปะชวาที่ปรากฏในรูปเคารพพระคเณศ จะปรากฏชัดเจนในช่วงหลังลงมา ซึ่งไทยนิยมสร้างเลียนแบบพระคเณศในศิลปะชวา เช่น ประทับนั่งบนฐานมีเกวียนล้อมรอบ และลักษณะที่ทรงกุดหลรูปกะโหลก เป็นต้น ลักษณะนี้จะปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 คงเนื่องมาจากการ

ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำประติมากรรมในศาสนาฮินดู ซึ่งรวมทั้งพระคเณศ ขนาดใหญ่มาจากอินโดนีเซีย ทำให้เป็นแบบอย่างของประติมากรรมรูปพระคเณศในสมัยหลังลงมา

สำหรับพระคเณศในลักษณะเครื่องรางที่มีสัญลักษณ์ ๕ และคาถาประกอบนั้น นอกจากที่พบทางภาคเหนือ (กำแพงเพชร) และภาคใต้ (สงขลา, สุราษฎร์ธานี) แล้ว ยังพบพระคเณศในลักษณะคล้ายคลึงกันที่อินโดนีเซีย ทำจากสำริดเช่นกัน มีอายุอยู่ในสมัยหลังลงมา (ดูภาพที่ 144) จะเป็นลักษณะการสืบทอดแนวคิดเกี่ยวกับพระคเณศที่สัมพันธ์กับไสยศาสตร์ และการรักษาโรค ระหว่างศิลปะทั้งสองหรือมาจากต้นกำเนิดเดียวกันหรือไม่?

ลักษณะศิลปกรรมท้องถิ่น เป็นการผสมผสานระหว่างศิลปกรรมแบบต่างๆ เข้าด้วยกันรวมทั้งรูปแบบศิลปกรรมพื้นเมือง เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น ในช่วงนี้ปรากฏขึ้นในสมัยไทย รวพุทธศตวรรษที่ 20 ลงมา ลักษณะของพระคเณศแบบไทย เช่น ท่าประทับนั่งขัดสมาธิเพชร สวมขฎุมงกุฎซึ่งมียอดแหลม ซึ่งลักษณะนี้ไทยส่งอิทธิพลไปปรากฏในศิลปกรรมของเขมรด้วย ลักษณะพระคเณศแบบไทยจะพบได้จากพระคเณศในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร ที่ถูกจัดว่าเป็นแบบเชียงแสนนั้น มีลักษณะของศิลปะไทยชัดเจน เช่น ลักษณะการผสมผสานระหว่างพระพุทธรูปกับเทวรูป นอกจากนี้ยังปรากฏรูปแบบศิลปกรรมท้องถิ่นจากลวดลายประกอบบนเครื่องแต่งกายของพระคเณศบางองค์ เช่น พระคเณศสำริดในโบสถ์พราหมณ์พระนคร เป็นต้น

ในสมัยอยุธยาประติมากรรมรูปพระคเณศมีลักษณะเฉพาะตัวมากขึ้น แม้จะมีรูปแบบศิลปะของวัฒนธรรมอื่นเป็นแกนก็ตาม ดังเช่น รูปเคารพพระคเณศของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาพพระคเณศจากโบสถ์พราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งแม้จะมีรูปแบบที่ได้อิทธิพลศิลปะเขมร แต่ก็มีลักษณะเฉพาะที่เราทราบได้ว่าเป็นประติมากรรมในศิลปะไทย ประติมากรรมสมัยอยุธยาอีกองค์หนึ่งที่น่าสนใจคือ พระคเณศที่พิพิธภัณฑ์วังจันทร์เกษม (องค์ที่ 2) ซึ่งรับอิทธิพลคติและรูปแบบศิลปะเขมรในช่วงหลังคือ พระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา แต่มีลักษณะบางอย่างที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบท้องถิ่นของไทย

อื่น ๆ นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าพระคเณศในประเทศไทยบางองค์มีลักษณะรายละเอียดปลีกย่อยคล้ายคลึงกับศิลปะอื่น เช่น ลักษณะลวดลายคอกประจายามที่ปรากฏบนตระหงางของพระคเณศ

องค์ที่โบสถ์พราหมณ์พระนคร และพระคเณศจากพระราชวังจันทร์เกษม มีลักษณะคล้ายกับที่พบบน ประติมากรรมพระคเณศในศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร และศิลปะจัมปา ซึ่งมีอายุประมาณพุทธ ศตวรรษที่ 13 แต่ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากได้รับมาจากศิลปกรรมต้นแบบอันเดียวกันก็ได้

แนวความคิดและคติความเชื่อ เกี่ยวกับพระคเณศที่พบในประเทศไทย

จากการศึกษาหลักฐานทางเอกสารและโบราณคดีเกี่ยวกับพระคเณศเท่าที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่ สมัยก่อนไทยจนถึงสมัยอยุธยา นั้น เราอาจสรุปแนวความคิดและคติความเชื่อเกี่ยวกับพระคเณศได้ ดังนี้

พระคเณศในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรค เป็นแนวความคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับพระคเณศ ตามตำนาน กล่าวไว้ว่าพระองค์กำเนิดขึ้นมาในฐานะนี้ ชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามาในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่ยุค แรก ๆ ราวพุทธศตวรรษที่ 8 นั้น มีจุดประสงค์หลักคือ การค้าขาย ส่วนใหญ่จึงเป็นพวกพ่อค้า ต่อมา จึงมีนักบวชในลัทธิศาสนาพราหมณ์เดินทางเข้ามา ชาวอินเดียเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นพ่อค้าหรือนักบวชที่นับ ถิ่นศาสนาพราหมณ์ลัทธิใดก็ตาม ล้วนเคารพบูชาพระพิฆเนศวรผู้ซึ่งเป็นเทพสากลผู้ขจัดอุปสรรคทั้งปวง กลุ่มชนเหล่านี้เมื่อเดินทางรอนแรมมาทางเรือ จากดินแดนอันไกลโพ้น พวกเขาได้เฝ้าพระพิฆเนศวร คิดตัวมาบูชาด้วย เพื่อพระองค์จะได้ประทานความสำเร็จในการเดินทางและการค้าขาย แนวความคิดนี้จึงได้เริ่มปรากฏขึ้นในดินแดนที่เป็นประเทศนี้ด้วย เมื่อชนเหล่านี้เข้ามาติดต่อค้าขายและตั้งหลัก แהלตามดินต่าง ๆ พวกเขาได้ปลูกฝังแนวความคิดนี้ให้แก่ชาวพื้นเมืองท้องถิ่น ซึ่งนับว่าเป็นแนวความคิดแรกที่ชนแถบนี้เริ่มรู้จักพระพิฆเนศวร มีการสร้างเทวสถาน พร้อมทั้งรูปเคารพของพระพิฆเนศวร สำหรับประกอบพิธีทางศาสนา รูปเคารพในระยะแรกนี้คงมีทั้งที่ชาวอินเดียนำมาจากอินเดียด้วย ซึ่ง คงมีขนาดไม่ใหญ่มาก และมีทั้งที่สร้างขึ้นในท้องถิ่น ซึ่งมักเป็นศิลา มีขนาดใหญ่ แนวความคิดเกี่ยวกับ พระคเณศในฐานะเทพผู้ขจัดอุปสรรค และประทานความสำเร็จ นับเป็นแนวความคิดหลักประการสำคัญ ที่ทำให้ความนิยมในการเคารพบูชาพระคเณศสืบต่อมาเป็นเวลานานจนถึงปัจจุบัน ดังปรากฏให้เห็นเด่นชัดในวรรณกรรมทั้งสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งเป็นยุคที่เรา เข้าใจประวัติความเป็นมาและฐานะของพระคเณศได้ถูกต้อง ปัจจุบันยังมีผู้เคารพนับถือในลักษณะนี้

อยู่จำนวนไม่น้อย ดังที่เราพบการสร้างศาลพระคเณศ เพื่อประทานความสำเร็จ โดยเฉพาะในด้านการค้า ดังเช่นแต่ในสมัยแรกที่พ่อค้าอินเดียนำเข้ามา

พระคเณศในฐานะเทพผู้คุ้มครองเด็ก จากการที่เราได้พบรูปเคารพพระคเณศที่บ้านทุ่งตึก อำเภอกุระบุรี จังหวัดพังงา จากเนินโบราณสถานหนึ่งในสามเนินที่บ้านทุ่งตึกดังได้กล่าวแล้วนั้น เราได้พบประติมากรรมรูปเทพมารดา (เทวสตรีอุ้มเด็ก) จากเนินโบราณสถานอีกหลังหนึ่ง แม้จะยังไม่สามารถตีความได้ว่า เทวสตรีนั้นหมายถึงเทพองค์ใด เพราะยังไม่เห็นสัญลักษณ์ที่เด่นชัดก็ตาม แต่เราก็อาจได้ข้อสังเกตประการหนึ่ง ดังที่เราทราบมาแล้วว่าในอินเดียมีรูปเคารพของพระคเณศลักษณะหนึ่งที่ปรากฏร่วมกับกลุ่มเทพมารดา 7 องค์ ที่เรียกว่า "สัปตมาตฤกา" หรือเทพมารดาองค์ใดองค์หนึ่งในเจ็ดองค์นั้น ในลักษณะนี้พระคเณศจะอยู่ในฐานะเทพปกป้องคุ้มครองเด็กไม่ให้มารร้ายมารบกวน ป้องกันไม่ให้เด็กเจ็บป่วย โดยการทำพระองค์มีหน้าที่ขจัดอุปสรรคเพื่อให้เทพมารดาทั้งเจ็ดมีชัยชนะเหนือมารร้ายที่จะมาทำอันตรายเด็ก ถ้าเทพมารดาองค์นี้เป็นเทวสตรีองค์ใดองค์หนึ่งในเจ็ดองค์ ดังกล่าว เราก็อาจตีความได้ว่า พระคเณศทรงอยู่ในฐานะเทพผู้ปกป้องคุ้มครองเด็ก

พระคเณศในฐานะเทพวิวาร ในลักษณะนี้เป็นการปรากฏองค์ของพระคเณศในรูปแบบปกติธรรมดา คือ ในฐานะเทพโอรสของพระอิศวรและพระอุมา ไม่มีการแยกนับถือเป็นการเฉพาะในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ในลักษณะนี้พระองค์จะปรากฏในฐานะเทพชั้นรอง อยู่ร่วมกับเทพชั้นสูงองค์อื่น คือ พระอิศวร และพระอุมา ในรูปแบบนี้เราจะเห็นได้จากพระคเณศจากโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราช องค์ประทับยืน ซึ่งเราได้พบว่าลักษณะเดิมที่พบพระคเณศองค์นี้ พระองค์ปรากฏร่วมกับพระอิศวรและพระอุมา (ดูภาพที่ 79)

คตินี้ที่ปรากฏในปัจจุบันที่น่าสนใจได้แก่ประติมากรรมพระคเณศที่กองทหารมหาดเล็ก ซึ่งน่าจะมาจากแนวความคิดที่ว่าพระคเณศทรงเป็นหัวหน้ามหาดเล็กของพระศิวะ และพระนางสพารวดีดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ลักษณะนี้พระองค์จึงอยู่ในฐานะเป็นเทพวิวาร

พระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา พระคเณศได้กลายจากแนวความคิดเดิม ที่เป็นเทพเจ้าแห่งอุปสรรค (และขจัดอุปสรรค) มาเป็นเทพเจ้าแห่งความฉลาดรอบรู้ ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งพระองค์มักจะปรากฏมี 2 กร ถือคัมภีร์โบราณ และถืองาหัก หรือเหล็กจาร พระคเณศในลักษณะ

นี้ไม่ได้รับการนับถือนักในประเทศอินเดีย แต่ได้รับความนิยมมากในเนปาลและเขมร ส่วนในประเทศไทยนั้น ปรากฏรูปเคารพพระคเณศในลักษณะนี้หลายองค์ ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากประเทศเขมร อีกคนหนึ่ง รูปเคารพพระคเณศในลักษณะนี้ส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยา ซึ่งเป็นช่วงที่ไทยได้รับเอาอิทธิพลวัฒนธรรมจากเขมรมาค่อนข้างมาก คติความเชื่อแนวนี้เป็นที่นิยมมากตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมา จนถึงปัจจุบัน แต่อาจจะมึลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปเล็กน้อย คือ คติที่ว่าพระคเณศเป็นเทพแห่งความรอบรู้หรือศิลปวิทยาในเขมรนั้น มาจากเรื่องเล่าตามคัมภีร์มหาภารตะ หรือคัมภีร์ตันตระที่ว่า พระคเณศทรงเขียนคัมภีร์ตามคำบอกเล่าของฤๅษียาสะ และพระศิวะ จึงปรากฏรูปเคารพของพระคเณศในลักษณะถือเหล็กจารและคัมภีร์ ซึ่งรูปแบบนี้เป็นรูปแบบเฉพาะของพระคเณศในฐานะเทพแห่งความฉลาดรอบรู้ของเขมร ส่วนไทยนั้นรับคตินี้มาโดยมิได้เน้นที่รูปแบบ เนื่องจากเราได้พบรูปเคารพพระคเณศในลักษณะดังกล่าวนี้มากมาย แม้แต่ในสมัยหลังลงมาที่คตินี้แพร่หลาย แต่ลักษณะรูปเคารพของพระคเณศก็ไม่ปรากฏในลักษณะดังกล่าว สัญลักษณ์ที่พระคเณศในประติมากรรมของไทยในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยามักจะทรงถือ คือ ขอช้างหรือตรี หรือวัชระ, บ่วงบาต, งาหัก, ขนโมกทะ หรือด้วยขนม หรือหมอนำ และเรารับคตินี้มาโดยมิได้คำนึงถึงเรื่องเล่าอันเป็นต้นกำเนิดของคตินี้ หรือเกี่ยวข้องกับลัทธิศาสนา ดังกล่าว

พระคเณศในฐานะบรมครูช้าง พระคเณศในลักษณะนี้มักจะรู้จักกันในนามของ "พระเทวกรรม" เป็นแนวความคิดที่แพร่หลายในสมัยอยุธยา เมื่อการคชศาสตร์เป็นที่นิยมในราชสำนัก ความจริงแล้วเราได้พบหลักฐานเกี่ยวกับการคชศาสตร์มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังปรากฏจากหลักฐานทางเอกสาร แม้จะไม่มีกล่าวถึง "พระเทวกรรม" อย่างเด่นชัด แต่เมื่อมีการคชศาสตร์เกิดขึ้น ก็ต้องมีการบูชาพระเทวกรรมควบคู่กันด้วย การคชศาสตร์นั้น เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งในไตรเทพ ซึ่งพระมหากษัตริย์ (ผู้เป็นนักรบ-ตามชั้นวรรณะ) จะต้องทรงศึกษาเรียนรู้ โดยมีพราหมณ์เป็นผู้นำเข้าสู่ราชสำนัก พราหมณ์เหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นพราหมณ์ที่มาจากเขมรมากกว่าเป็นพราหมณ์ที่มาจากอินเดีย ในสมัยอยุธยานั้นมีการกล่าวถึงพระเทวกรรมอย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งเป็นยุคที่ศาสนาพราหมณ์เฟื่องฟู ในพงศาวดารกล่าวถึงการหล่อรูปเคารพพระพิฆเนศวร และพระเทวกรรม แสดงให้เห็นว่าในสมัยนี้พระคเณศปรากฏฐานะแยกเป็น 2 รูปแบบอย่างชัดเจน คือ "พระวิฆเนศวร" เทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ผู้ซัดอูปสรรค และ "พระเทวกรรม" เทพในฐานะครูช้าง

จากหลักฐานทางโบราณคดี เราได้พบรูปเคารพ "พระเทวกรรม" ปรากฏบนคานมึก ซึ่งเชื่อว่าเป็นมึกสำหรับหมอช่าง เชื่อว่าเป็นของในสมัยอยุธยา นอกจากนี้ยังพบรูปพระคเณศขนาดเล็ก ซึ่งได้รับคำบอกเล่าว่าเป็นพระคเณศที่ใช้ในการประกอบอาชีพ และประกอบพิธีเกี่ยวกับช่าง นั่นก็คงหมายถึงพระคเณศในนามของ "พระเทวกรรม" นั่นเอง ลักษณะนี้จะปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งในคานวรรณกรรม และพิธีกรรมเกี่ยวกับช่าง

พระคเณศในลักษณะเป็นเครื่องราง ในลักษณะนี้น่าจะเป็นลักษณะที่ผสมผสานระหว่างลัทธิศาสนาพราหมณ์กับพุทธศาสนา และไสยศาสตร์ ลักษณะพระคเณศทำเป็นเหมือนพระเครื่องขนาดเล็กที่ใช้สำหรับติดตัวไปไหนมาไหน มีขนาดไม่เกิน 5 เซนติเมตร มักปรากฏการลงคาถา (๔) และยันต์ต่าง ๆ อยู่บนฐานคานหน้า หรือคานหลัง หรือใต้องค์พระคเณศ คงมีจุดประสงค์ในลักษณะเป็นเครื่องราง อำนวยความสำเร็จ ป้องกันภัย เช่นเดียวกับคติที่พุทธศาสนิกชนห้อยพระเครื่องนั่นเอง ปัจจุบันยังคงมีอยู่มาก ซึ่งอาจแตกย่อยมาจากคติที่เป็นเทพผู้จัดอุปสรรคนั่นเอง

พระคเณศในฐานะทวารบาล เป็นคติที่พบได้ทางภาคเหนือของไทย ซึ่งคติการนับถือพระคเณศเพิ่งปรากฏขึ้นในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 20 นิยมสร้างรูปเคารพพระคเณศไว้หน้าประตูทางเข้าวัดในพุทธศาสนาลัทธิขัตติยนิยมในธิเบตและพม่า ซึ่งพระองค์อยู่ในฐานะเป็นทวารบาลหรือเทพชั้นรอง ตัวอย่างเช่น วัดพระธาตุคอกยสุเทพ และวัดท่าสตอย เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่วัดพระธาตุคอกยสุเทพนั้น พระคเณศมีลักษณะของทวารบาล หรือ "ยักษ์" ค่อนข้างชัดเจน คือมีเขี้ยวและหนวด แต่ทางภาคเหนือของไทยมีคติที่กำหนดให้พระคเณศเป็นเทพชั้นรองจะไม่ได้ยึดถือจริงจังนัก เป็นการรับรูปแบบและคติจากภายนอกเข้ามาผสมผสานกับแนวความคิดของชนในท้องถิ่น โดยที่ไม่เพียงแต่ให้พระคเณศคอยป้องกันและขจัดสิ่งชั่วร้ายทั้งปวงมิให้เข้ามาภายในพุทธสถาน แต่ในขณะเดียวกันก็เคารพบูชาเพื่อขอความเป็นสิริมงคลด้วย

สรุป

จากการศึกษาเกี่ยวกับประติมากรรมรูปพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทยดังกล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่า ในอดีตนี้รูปเคารพพระคเณศมีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปตามอิทธิพลทางรูปแบบศิลปกรรม

จักรวรรดิธรรมอัน ประติมากรรมรูปเคารพพระคเณศที่เก่าที่สุดในประเทศไทย มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ได้แก่ พระพิฆเนศวรจากเทวสถานโบสถ์พราหมณ์พระนคร (ภาพที่ 118) โดยกำหนดอายุจากลักษณะทางประติมาณวิยาที่ปรากฏ คือ การที่ไม่มีเครื่องประดับตกแต่ง มี 2 กร ประทับนั่ง ค้วยทามหาราชลีลา มีสายโยคปัดคาค ซึ่งนับเป็นลักษณะที่น่าสนใจ จัดได้ว่าเป็นพระพิฆเนศวรที่มีรูปแบบเก่าที่สุดในประเทศไทย ซึ่งคงจะเป็นองค์ที่เก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์ เพราะพระพิฆเนศวรองค์นี้น่าจะเก่ากว่าพระพิฆเนศวรจากพังทุน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลป์เคยจัดให้เป็นพระพิฆเนศวรที่เก่าที่สุดในเอเชียอาคเนย์ เมื่อนำมาเปรียบเทียบกันแล้ว จะเห็นได้ชัดเจนว่าพระพิฆเนศวรจากโบสถ์พราหมณ์พระนคร ควรจะมีความเก่าแก่กว่า น่าเสียดายที่เราไม่ทราบที่มาที่แน่นอน มีลักษณะของพระพิฆเนศวรที่ได้รับอิทธิพลศิลปะคุปตะของอินเดีย ที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 9-11

ในบรรดารูปเคารพพระพิฆเนศวรที่พบในประเทศไทยที่กล่าวมานั้น รูปเคารพที่มีความเก่าแก่ที่น่าสนใจมี 3 องค์ คือ พระพิฆเนศวรจากโบสถ์พราหมณ์พระนคร ซึ่งได้กำหนดให้เป็นพระพิฆเนศวรที่เก่าที่สุดในประเทศไทย พระพิฆเนศวรจากพังทุน อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา มีรูปแบบผสมระหว่างศิลปะอินเดียแบบคุปตะ และศิลปะเขมร คือการถือสังข์ และมี 4 กร จึงน่าจะมีอายุรองลงมา พระพิฆเนศวรจากเมืองพระรถ อำเภอสทิงพระ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นพระคเณศศิลา ประทับยืนที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ทั้งสามองค์นี้ล้วนเป็นลักษณะค่อนข้างธรรมชาติ สวมเครื่องประดับตกแต่งน้อยมาก มีลักษณะใกล้เคียงธรรมชาติของช้างหลายประการ เช่น ใบหู และส่วนศีรษะ ที่น่าสนใจคือ พระคเณศจากโบสถ์พราหมณ์ และจากพังทุน มีสายรัดองค์รูปงู ที่มีหัวแผ่หางนอนอยู่ที่พระอุทร คานขวากลายคลึงกัน

รูปเคารพพระคเณศในสมัยหลังมีลักษณะที่ต่างไปจากอดีต มีลักษณะของศิลปะไทยค่อนข้างชัดเจน แม้จะรับรูปแบบหลักจากศิลปกรรมอื่นก็ตาม สัญลักษณ์ของพระคเณศที่ถืออยู่ส่วนมากได้แก่ ขอช้าง, งาหัก, บ่วงบาศ หรือถ้วย สมัยหลังมักถือตรี ซึ่งจะเปลี่ยนเป็นวัชรในสมัยรัชกาลที่ 6 และสืบต่อมา

จากการศึกษาคติความเชื่อเกี่ยวกับพระพินเศวตที่พบในประเทศไทย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าแรกเริ่มมาจากแนวความคิดที่ว่าพระคเณศเป็นเทพแห่งอุปสรรค ผู้สามารถบันดาลความสำเร็จทั้งปวงได้อันเป็นสาเหตุที่ทำให้พระคเณศได้รับความนิยมบูชาเป็นอย่างสูง และคตินี้ก็ได้สืบทอดมาทุกยุคทุกสมัยและเป็นต้นแบบที่ทำให้เกิดคติการบูชาพระคเณศในลักษณะแตกต่างออกไป แต่ก็มีจุดมุ่งหมายหลักใหญ่ ๆ จุดเดียวกัน คือ ขอให้เกิดความสำเร็จในกิจการทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นด้านการค้า, และการศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาแขนงต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบัน ส่วนใหญ่แล้วรู้จักพระคเณศในฐานะเทพแห่งศิลปวิทยา ซึ่งเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา โดยมีหน่วยงานหลักคือกรมศิลปากร ซึ่งเป็นสถาบันที่เกี่ยวข้องกับศิลปวัฒนธรรมโดยตรงเป็นผู้เผยแพร่แนวคิดนี้ อีกสถาบันหนึ่งได้แก่ วิทยาลัยครูต่าง ๆ ซึ่งมีการเคารพบูชาพระคเณศเป็นพิเศษ

ข้อสรุปอีกประการหนึ่งที่น่าสนใจ คือ คติความเชื่อเกี่ยวกับพระคเณศที่แตกต่างออกไป ซึ่งส่วนมากก็มีรากฐานมาจากแนวความคิดเดิมที่ว่าพระองค์เป็นเทพแห่งอุปสรรคนั้น มิได้เป็นตัวกำหนดลักษณะรูปแบบ และสัญลักษณ์ของพระคเณศอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งประติมากรรมรูปพระคเณศที่พบในปัจจุบันมักจะมีสร้างเลียนแบบหรือมาจากแม่แบบเดียวกัน ส่วนใหญ่ไม่ได้คำนึงถึงลักษณะทางประติมาณวิทยาตามคติการบูชาฉบับอื่น ๆ อย่างถูกต้องแท้จริง

ตารางแสดงการเปรียบเทียบลักษณะรูปเคารพพระพิฆเนศวรจากอินเดีย, เอเชียอาคเนย์ และไทย

ลักษณะรูปแบบ	อินเดีย	ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์				ไทย
		พม่า	เขมร	จีน	อินโดนีเซีย	
หาประทับ	<u>ภาคเหนือและภาคกลาง</u> 1. สถิตาสนะ 2. นฤคตะ <u>ภาคตะวันออก</u> 1. มหาราช-ลีลา 2. ปัทมาสนะ <u>ภาคใต้</u> 1. มหาราช-ลีลา 2. ประทับยืน (สำริด)	1. ปัทมาสนะ 2. มหาราช-ลีลา	1. ชัคสมาธิ อย่างพลวมา พระบาทขวา ทับพระบาท ซ้าย 2. ประทับยืน	1. ประทับยืน 2. ประทับนั่ง ท้าวชรา- สนะ	1. นั่งแยกพระซัง ทั้งสองหางกัน มาก สำหรับบาท ซีกกันหรือเกือบ ซีกกัน 2. มหาราชลีลา	1. ชัคสมาธิรูป ส่วนใหญ่พระบาท ขวาทับพระบาท ซ้าย 2. มหาราชลีลา 3. ประทับยืน 4. ประทับนั่งแยก พระซังหาง จากกัน
จำนวนกร และ ลักษณะพธดอ	<u>ภาคเหนือและภาคกลาง</u> 1. 4 กร ถือ งา อักษมาลา, ด้วยขนม, ขวาน คอกบัว, ปาง ประทานอภัย 2. 2 กร ถือ ด้วยขนม, หัว ศกภาค หรือ ปางประทาน อภัย <u>นฤคตะ 2-16 กร</u> ถือ ปาสะ, อังคุสะ, ขนม, ขวาน, งา, งู, หวง, วงแหวน, คอกบัว, คุหา, โมเหา, ด้วยขนม และพาดือนรำ	1. 4 กร ถือ สังข์, ศรีศูล, อักษมาลา ผลวิลลว 2. 2 กร ถือ จักร, สังข์, ปางมาร- วิชัย, จับงวง	1. 2 กร วางบน พระชานุ หรือ ถืองาและขนม โมหะ 2. 4 กร ถือ จักร, สังข์, งู และ ด้วยขนม	1. 4 กร ถือ ด้วยขนม หัวศกภาค, งาหัก, ชำรุค 2. 2 กร ถือ งาหัก, ด้วย ขนม	4 กร ถืองาหัก, ขนม, ด้วยขนม, แสด, ขวาน, อักษ มาลา, อังคุสะ, กปาละ	1. 4 กร ถือ งาหัก, ปาสะ อังกุสะ, อักษ มาลา, ศรีศูล ผลโม, จักร, สังข์, คาบ, วรมุทรา, วิชัย, หมอนำ คอกบัว, ขวาน คะบอง, พิน 2. 2 กร ถือ งาหัก และ ขนมโมหะ 3. 8 กร

หมายเหตุ: กล่าวเรียงลำดับตามความมากน้อยที่ปรากฏ

ลักษณะรูปแบบ	อินเดีย	ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์				ไทย
		พม่า	เขมร	จัมปา	อินโดจีน	
	<u>ภาคตะวันออกเฉียง</u> 1. 4 กร คือ อักษมาลา, คอกบัว, ชวาน,ชนม, คหฺวา,ง, หมอนำ, หัวผักกาด, กิงโม,ศรี- สุล <u>นาคคระ</u> คือคักกะ อักษมาลา,ง, ชนม,เดาโม เลอย <u>ภาคใต้</u> 1. 4 กร คือ อักษะ, ปาสะ,ง, ชนม 2. 2 กร คือ ด้วยชนม, ง					
ลักษณะของ ฐาน (ส่วนประกอบ)	ประติมากรรม พระคเณศใน อินเดียใต้หลัง พุทธศตวรรษ ที่ 17 นิยมทำ รูปหุ่นประทับ ที่ฐานคานหนา	- มีการทำรูป หุ่นประทับ ที่ฐาน บาง พบไม่มาก นัก - ประติมากรรม ชิ้นหนึ่งสลักภาพ จระเข ปลา และ เตา ประดับที่ฐาน คานหนาและคาน ข้าง			- มีตะโพกศีรษะ ประทับรอบฐาน - บางองค์มีหน้า กาลประทับ	- ที่ฐานมีทวารประกอบ มี 6 องค์ พบอยู่ใน ลักษณะหันคานข้าง - ประติมากรรมพระ- คเณศทรงหนู 1 องค์ พบอยู่ในลักษณะ หันหน้าตรง

ลักษณะรูปแบบ	อินเดีย	ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์				ไทย
		พม่า	เขมร	จัมปา	อินโดจีน	
ลักษณะพิเศษ เฉพาะ			พระอุรังคโม อวตารพระ หัตถ์ในพา ชัคสมาธิ- อย่างหลวม ๆ พระบาทขวา หัตถ์พระบาทซ้าย มักมี 2 กร วาง บนพระชานุ ประติมากรรม พระคเณศใหญ่ ที่สุดใเอเชีย อาคเนย์		ประทับนั่งแยกพระ ชงฆ์ห่างจากกัน ฐานทึบประทับรูป กะโหลกศีรษะดอม- รอบ เช่นเดียวกับ เครื่องประดับองค์ หัตถ์ เป็นรูปกะโหลก ศีรษะมนุษย์	ประติมากรรมพระคเณศ ที่เก่าแก่ที่สุดในเอเชียอาค เนย์

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

[illegible]

ประเภทโครงการ	ปีงบประมาณ	ชื่อโครงการ	ประเภทโครงการ/กิจกรรม				หมายเหตุ
			งบอุดหนุน	งบรายได้อื่น	งบกลาง	งบพิเศษ	
โครงการพัฒนาระบบ...	2565-2566	...	...	...	...	...	...
โครงการพัฒนาระบบ...	2565-2566	...	...	...	...	...	...
โครงการพัฒนาระบบ...	2565-2566	...	...	...	...	...	...

อภิธานศัพท์

กपालะ (Kapāla)

ถ้วยทำจากกะโหลกศีรษะมนุษย์ เป็นภาชนะประจำองค์
พระศิวะใช้ใส่อาหารและเครื่องดื่ม ต่อมาภายหลังกลายเป็นถ้วยหรือชามดินเผา ในภาพสลักมีลักษณะเป็นชามครึ่งวงกลมหรือรูปไข่

กมณฑล (Kamaṇḍalu)

ภาชนะใช้ใส่น้ำ (หม้อมน้ำ) มีหลายแบบ

กรณฺทมุกุฏ (Karaṇḍamukuta)

หมวกรูปชามคว่ำ สำหรับที่เทวดาทั่ว ๆ ไปสวมใส่ เป็นหมวกที่แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ เป็นหมวกของเทพทั่ว ๆ ไปด้วย บางทีกษัตริย์ก็นิยมสวม

กัลป-ลตา (Kalpa-latā)

เถาไม้เลื้อยให้ผลสำเร็จตามปรารถนา

กิริฏมุกุฏ (Kirīṭamukuta)

เป็นหมวกรูปทรงกระบอกที่บนยอดมีปมเป็นต่อมกลม ๆ

ยอดแหลม ตัวหมวกประดับด้วยเพชรพลอยตรงด้านหน้าหรือรอบ ๆ มีสายสร้อยเพชรพันรอบทั้งข้างบนและข้างล่าง เป็นหมวกที่พระนารายณ์และกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่นิยม

กุฎาระ (Kuthāra)

ชวานชนิดหนึ่ง

ขัฏวาคะ (Khaṭvāṅga)

กระบองชนิดพิเศษทำด้วยกระดูกแขนหรือขา ยอดเป็นศีรษะมนุษย์

คชกรรม

ส่วนหนึ่งในตำราคชศาสตร์ของอินเดียนซึ่งแบ่งเป็น ตำรา
คชลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยลักษณะของช้าง และตำรา
คชกรรม คือ วิธีหัดช้างเถื่อนและวิธีหัดขี่ช้าง พร้อมทั้ง
มนตร์สำหรับบังคับช้าง และระเบียบพิธีต่าง ๆ ซึ่งทำ
ให้เกิดสิริมงคลและบำบัดเสี้ยนภัยในการที่เกี่ยวกับช้าง
สัญลักษณ์แทนองค์พระคเณศ ปรากฏในรูปของผลมะนาว
ป่า มะขวิด หรือลูกหว้า

กณฺพิลลึงกะ (Gaṇapatilinga)

จัมพู (Jambu)

ฉเปตทาน (Chapetadāna)

ชฎามุกฏ (Jatāmukuta)

คิลก (Tilaka)

ตรรชนี-มูตรา (Tarjani-mudrā)

ทริภังค์ (Tribhaṅga)

ตังกะ (Taṅka)

โธตี (Dhoti)

บตสะ (Batasa)

ปรศู (Parasū)

ปาสะ (Pāśa)

ปัทมาสนะ (Padmāsana)

พราหมณ์พฤติปาต

พระเทวกรรม

ผลมะนาวป่าใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระคเณศ

ลักษณะการยกพระหัตถ์ในท่าฟาด

เครื่องประดับศีรษะ ประกอบด้วยหมวกที่ติดแล้วพันกันเป็น
รูปหมวกทรงสูง ในกรณีพระคเณศจะมีจันทร์เสี้ยวประดับ
บนชฎามุกฏข้างซ้ายหรือขวา และมีงูอยู่ข้างซ้าย ส่วนมาก
เป็นแบบของพระพรหม และรุทร

สัญลักษณ์บนหน้าผาก แสดงถึงลัทธิศาสนาที่ผู้นั้นนับถืออยู่
ท่าพระหัตถ์ที่แสดงท่าชี้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยใช้พระองคุลีชี้
ขึ้นเบื้องบน เป็นท่าเตือนหรือสั่งสอน

หักสามส่วนหมายถึงการยืนเอียงศีรษะ ไหล่ และตะโพก
ส่วขนาดเล็กคล้ายอาวุธหรือเครื่องประดับชนิดหนึ่ง ใช้ใน

การสลักหิน

ผ้าโจงกระเบนแบบหนึ่งยาวกรอมข้อเท้า
ชนมรูปกลมคล้ายโมกหะแต่ขนาดเล็กกว่า มักแสดงให้เห็น
ในลักษณะใส่อยู่ในซาม

ขวานที่ใช้ในการสงคราม

ขดเชือก วัไใช้มัดมอมักเท้าศัตรู ส่วนมากประกอบด้วย
เชือก 2-3 เส้นขึ้นไป ผนวกเป็น 2 ปม

ท่าซัดสมาธิพระบาทวางซ้อนกัน หรือหมายถึงลักษณะของ
แทนที่ประทับรูปดอกบัว

คือพราหมณ์ผู้มีความที่กระทำการกำจัดอวมงคลให้สิ้นสูญ
เป็นผู้ทำพิธีเกี่ยวกับกิจการของช้างทั่วไป คู่กับพราหมณ์
พิธีผู้มีความที่กระทำการทางสวัสดิมงคลต่าง ๆ

เทพหัวช้างมี 2 กร ทรงงาช้างและไม้เท้า เป็นเทวดา
ประจำช้างหรือหม้อช้าง น่าจะหมายถึงพระคเณศนั่นเอง

ภฏกะ (Phataka)	อาวุธสงคราม
ภัทราสนะ (Bhadrāsana)	ท่าขัดสมาธิโดยพระบาททั้งสองอยู่ใต้พระเพลาทั้งสองข้าง พระหัตถ์ขวาและซ้ายจับนิ้วพระบาทขวาและซ้ายตามลำดับ หรือหมายถึงลักษณะของแทนที่ประทับ
มหาราชลีลา (Mahārājālīlā)	ท่านั่งจำลองแบบพระราชา โดยขาข้างหนึ่งยกงอขึ้นและ อีกข้างหนึ่งพับราบ
มาตุลึงกะ (Mātuliṅga)	ผลไม้ชนิดหนึ่ง ใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระคเณศ
มุกทะ (Mudgar)	หมอนใช้เป็นอาวุธ
มุสละ (Musala)	เป็นชื่อไม้ตีพริกของชาวอินเดีย ทำด้วยไม้ใช้เป็นอาวุธ ป้องกันตัวได้ดี มีรูปแบบเรียบ ๆ ไม่มีลวดลายตกแต่ง
มุลกันทะ (Mūlakanda)	ผักกาดชนิดหนึ่งใบและรากสีดำ
โมทะกะ (Modaka)	ขนมต้มของโปรกของพระคเณศ เป็นสัญลักษณ์ของความ เป็นเลิศทางปัญญา
ยัชโญปวีต (Yajñopavīta)	สายศักดิ์สิทธิ์ของผู้นับถือศาสนาในวรรณคดีพระราชนิพนธ์ ใช้ห้อย พาดจากซ้ายไปขวา มีทั้งที่ทำด้วยผ้า, หนังสัตว์, ไข่มุก
โยกปัทม (Yogapatta)	สายรัดสำหรับโยคีใช้ขณะบำเพ็ญตบะ
ลลิตาสนะ (Lalitāsana)	ท่านั่งจำลองขาข้างหนึ่งงอพับไว้ ส่วนอีกข้างหนึ่งเหยียดลง โดยเท้าวางอยู่เหนือแทนรองรับ เช่นดอกบัว
ลัททะกะ (ladduka)	ขนมหวานรูปกลม
วาระ-มูตรา (Varada-mudrā)	ท่าพระหัตถ์ที่แสดงปางประทานพร คือพระหัตถ์ซ้ายแบออก พระองคุลีทั้งห้าชี้ลงพื้น ยื่นออกมายังผู้ศรัทธา
วลายะ (Valaya)	กำไลมือ
วัชรสนะ (Vajrasana)	นั่งขัดสมาธิหงายฝ่าพระบาททั้งสองข้าง (สมาธิเพชร)
วิลวาหรือพิลวา (Bilva)	ผลมะขวิดใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระคเณศ

เวตาล (Vetāla)

ศักติ (Śakti)

สมพท (Sampot)

สังฆาฏี

สังวาลย์

สัปตมาตฤกา (Saptamātrikās)

อักษัตยะ

อักษมาลา (Akshamālā)

อังกุสะ (Aṅguśa)

อังกุฬิยะ (Aṅgulīya)

อุทร-พันธะ (Udara-bandha)

อุษณิษะ (Ushṇiṣa)

ปีศาจ

เป็นชื่อเรียกทอกลชนิดหนึ่ง ประกอบด้วยชิ้นโลหะซึ่งมีรูปร่างเป็นเหลี่ยมข้าวหลามตัดหรือเป็นรูปใบโพธิ์ เสียบติดกับค้ำไม้โดยตั้งปลายแหลมขึ้นข้างบน

ผ้านุ่งโจงกระเบนก่อนข้างสั้น แบบที่ไทยเราเรียกว่า

ดกเขมร

ผ้าชิ้นหนึ่งในจำนวนสามชิ้นของไตรจีวร มักจะไม่ใช้คล้องออกนุ่งห่ม หากแต่จะพับพาดอยู่เหนือบ่าข้างซ้ายของ

พระสงฆ์

สายสร้อยคล้องจากไหล่หนึ่งไปที่เอวตรงข้าม

เทพมารดาทั้งเจ็ด ได้แก่ พรหมณี มเหศวรี (หรือโย

เกศวรี) ไชยฉาวิ เกามาริ วราหิ อินทราณี จามรดา

(หรือนรสัมหิ)

พระศิวนางเสวยชาติเป็นพระเทพกฐ

พวงมาลัยลูกปัด ส่วนมากจะพบในพระหัตถ์ของพระพรหม

พระสร้อยศักดิ์ และพระศิวะ

ข้อสับข้าง เป็นอาวุธชนิดหนึ่งประกอบด้วยขอโลหะแหลมมีค้ำติดเป็นไม้

แหวน

เข็มขัดขนาดใหญ่ใช้สวมบริเวณใต้อกเหนือเอว

ส่วนของกะโหลกศีรษะที่นูนขึ้นกลางศีรษะ สัญลักษณ์ของ

มหาบุรุษ เป็นพุทธลักษณะ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

เชมชาติ เทพไชย. "การสำรวจชุดค้นคว้าตัว อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี," นิตยสารศิลปากร. ปีที่ 24 ฉบับที่ 3, กรกฎาคม, 2523, หน้า 13-20.

คงเดช ประพัฒน์ทอง. "พระพิฆเนศวร์," วารสารโบราณคดี. ปีที่ 4 ฉบับที่ 2, ตุลาคม, 2515, หน้า 128-145.

_____. "ไศวนิยมมณฑล," เอกสารโรเนียวประกอบการประชุมจัดทำแผนแม่บทโครงการพัฒนาโบราณสถานนครศรีธรรมราช 27 กุมภาพันธ์ 2527.

คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักงานนายกรัฐมนตรี. ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2521.

_____. ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 3. พระนคร: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508.

คุรุสภา, องค์การคำ. ชุมนุมฉันทะกวีสังเวก. เล่ม 1 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503.

_____. ชุมนุมฉันทะกวีสังเวก. เล่ม 2 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารหมายเลข ศธ. 0701. 7.1/64 รายงานของขุนบริบาลบุรีรักษ์ ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ เรื่องการตรวจโบราณสถานในจังหวัดภาคใต้, 2472.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธี 12 เดือน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2514.

ชัยขรรค์ สีสวนิช. "ปราสาทหินเมืองต่ำ," วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2518.

ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. "ตำราพระคชลักษณ์," มรดกแห่งสยาม. นนทบุรี: ชัยศิริการพิมพ์, 2520.

คำรง ฐานดี. มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2520.

คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2505.

ทรงวิทย์ แก้วศรี, ผู้เรียบเรียง. พุทธสถานในเอเชียใต้. พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกหลวงกำปนาทแสนยากร กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2519.

ธราพงศ์ ศรีสุชาติ และอมรา ศรีสุชาติ. "รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีของโครงการเขี่ยหลาน กองโบราณคดี กรมศิลปากร," พ.ศ. 2525.

บรรจบ เทียมหัต และนิคม มุสิกคามะ. โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2514.

ประจักษ์ ประภาพรพยากร. ประเพณีและไสยเวทย์วิทยาในชนช้างขุนแผน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2519.

ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์. ไชยา-สุราษฎร์ธานี. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2519.

_____. โบราณวัตถุสถานในภาคใต้ตอนเหนือรวม 7 จังหวัด. ม.ป.ท.: กรมศิลปากรจัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช สิงหาคม 2527.

ประยูร ไพบูลย์สุวรรณ. โบราณวัตถุสถานในจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดใกล้เคียง. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515.

เปลื้อง วนกร. ประวัติศาสตร์คดีไทยสำหรับนักศึกษา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2517.

ผาสุข อินทราวุธ. รูปเคารพในศาสนาฮินดู. นครปฐม: แผนกบริการกลางสำนักงานวิชาการ
พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.

_____. "อิทธิพลศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย," เอกสารประกอบการบรรยายการ
อบรมมัคคุเทศก์รุ่นที่ 7 กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523.

แผนที่ทหาร, กรม. แผนที่ประเทศไทยมาตราส่วน 1/50,000 อำเภอตะกั่วป่า. พิมพ์ครั้งที่ 2
ลำดับชุด 7010 ระวัง 4626.

พเยาว์ นาคเวก. "เทพีสุรคาในเอเชียอาคเนย์," วิทยานิพนธ์ประกอบการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
2526.

พจน์ พร้อมสมบัติ และปัญญา นิตยสุวรรณ. "บันทึกเหตุการณ์เนื่องในพระราชพิธีพระราชทานครอบ
พระธำมณีไขว้ครุฑโลหะครุฑ ศาลาศิวาลัย พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน วันพฤหัสบดีที่ 25
ตุลาคม 2527," วารสารศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 6 ฉบับที่ 2, มิถุนายน 2527, หน้า 54-61.

พิริยะ ไกรฤกษ์. แบบศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2520.

_____. ศิลปะทักซิโตนก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2523.

เพชรบุรี, จังหวัด. พระราชพิธีสมโภชช้างเผือก 3 เชือก ณ จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ. 2521. กรุงเทพฯ:
บพิตรการพิมพ์, 2521.

เพลินพิศ ก่ำราญ. "พิธีพืชมงคล," นิตยสารศิลปากร. ปีที่ 24 เล่ม 2, พฤษภาคม 2523,
หน้า 103-118.

_____. "พิธีไหว้ครุศิลปการช่าง," นิตยสารศิลปากร. ปีที่ 24 เล่ม 4, กันยายน
2523, หน้า 7.

ภูธร ภูมะธน. "เหรียญเงินตราสมัยทวารวดีพบที่จังหวัดชลบุรี," นิตยสารศิลปากร. ปีที่ 28
เล่ม 4, กันยายน 2527, หน้า 57.

มกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ลิลิตนารายณ์สิบปาง. พระนคร: โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2514.

_____. "สามัคคีเสวก ตอนกรณินิรมิต (พระคเณศเสี้ยง)," บทเสภาเรื่องพญาราช
วังสนับสามัคคีเสวก. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแก่เจ้าจอมสุวัฒนา เพื่อ
แจกในงานฉลองวันเกิด ณ วันที่ 16 เมษายน พ.ศ.2468 พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ
ธนากร, 2468.

มณีนี พรหมสุทธรักษ์. "พระคเณศ พระขันธกุมาร," ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 4 ฉบับที่ 3,
มกราคม 2526, หน้า 70-75.

มนวิภา ไชยพันธุ์ และกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ, ผู้เรียบเรียง. "ดวงตราพระคเณศร์," นิตยสาร
ศิลปากร. ปีที่ 13 เล่ม 5, มกราคม 2513, หน้า 47-65.

วิชชุตา วุฑฒิตย์. "การศึกษารูปแบบและคติประติมากรรมสังคโลกขนาดเล็ก," วิทยานิพนธ์
ประกอบการศึกษาหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ.2526.

ศรีมโหสถ, พระ. "โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช," บทกวีนิพนธ์ของพระศรีม-
โหสถพร้อมประวัติและหมายเหตุ. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานปรับปรุงบูรณะ พระนารายณ์
ราชนิเวศน์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติประจำจังหวัดลพบุรี. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2502.

ศรีจักร วัลลิโกม. "ชุมชนโบราณในภาคใต้," ประวัติศาสตร์และโบราณคดีนครศรีธรรมราช.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2521.

_____. "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16," ประวัติศาสตร์และโบราณคดีอีสาน.
กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2521.

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู, องค์การ. ประวัติและหลักธรรมศาสนาพราหมณ์-ฮินดู. พิมพ์เนื่องในโอกาส
สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ในความอุปถัมภ์ของกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2525.

ศิลปากร, กรม. นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสงขลา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2525.

_____. นิทรรศการหัวโขน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2524.

_____. ประวัติวัดคัมขนิมาวาสและนำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติวัดคัมขนิมาวาส (ภัทรศีลสังวร).
กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2525.

_____. "รายงานการสำรวจและชุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,"
ภาค 2 พ.ศ.2503-2504, (ฉบับถ่ายเอกสาร)

_____. "รายงานสรุปผลการดำเนินงานสำรวจและทำแผนผังโครงร่างบริเวณชุมชนโบราณ
ในเขตอำเภอนม, อำเภอสีล และอำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช," (เอกสาร
โรเนียวประกอบการประชุม 1-3 สิงหาคม 2527).

ศิลปากร, มหาวิทยาลัย. พระตำหนักทักษิณและพระราชวังสนามจันทร์. กรุงเทพฯ: บริษัทวิคตอรี
เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, 2527.

สนอง วัฒนวรการ. พระพุทธรูปและเทวรูปชั้นเยี่ยมของเอกชนในประเทศไทย. กรุงเทพฯ:
เหรียญทองการพิมพ์, 2518.

สินธร เทพรัตนราชสุภา, กิตติวัฒนากุลโสภาคย์, สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ. คำฉันท์คุณวิเศษและกาพย์
ขับไม้. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีรับสมโภชและขึ้นระวาง
พระศรีนารัฐราชกิติณีนี ณ จังหวัดราชบุรี พุทธศักราช 2520, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การ-
ศาสนา, 2520.

สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. รายงานการวิจัยพุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออก สมัยกรุงศรี
อยุธยา. กรุงเทพฯ: มงคลการพิมพ์, 2523.

สุภัทรคติ ศิษกุล, หม่อมเจ้า. "กำหนดอายุปราสาทพนมรุ้ง," ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย.
กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานฉลองครบรอบ 60 ปี พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ 19 กันยายน
2517, ปรานบุรี: โรงพิมพ์กาญจนาวัชร, 2517.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. เทวรูปสมัยสุโขทัย. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวัชร,
2509.

_____. ประติมากรรมขอม. กรุงเทพฯ: กรุงสยามการพิมพ์, 2515.

_____. "ประติมากรรม 4 รูป ซึ่งเพิ่งค้นพบใหม่ภายในประเทศไทย," วารสาร
โบราณคดี. ปีที่ 5 ฉบับที่ 1, กรกฎาคม 2516, หน้า 6-13.

_____. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. 2000. คณะกรรมการชำระประวัติ
ศาสตร์ไทยจัดพิมพ์ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2522.

_____. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เศ, 2519.

_____. ศิลปะขอม. เล่ม 1, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513.

_____. "ศิลปสมัยลพบุรี," กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิด
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร 25 พฤษภาคม 2510, (ฉบับถ่ายเอกสาร)

_____. ศิลปะอินโดนีเซียสมัยโบราณ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2518.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. "ปราสาทเมืองสิงห์," วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ 9 ฉบับที่
3, สิงหาคม-พฤศจิกายน 2526, หน้า 109.

เสรีयरโกเศศและนาคะประทีป. "พระคเณศ," วารสารศิลปากร. ปีที่ 1 เล่ม 5, พ.ศ. 2480,
หน้า 4-42.

อมรา ศรีสุชาติ. "รายงานการฝึกอบรมศึกษาทางโบราณคดี ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส,"
ฉบับพิมพ์สำเนา, 2528.

อุระคินทร์ วิริยะบุรณะ, พราหมณ์และคนอื่นๆ. ตำนานเทวรูปสังเขป. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์พระราชทานเพลิงศพพระราชครู
วามเทพมุนี, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ลูก ส. ธรรมศักดิ์, 2522.

_____. ประเพณีไทยฉบับพระมหाराชาครู. พระนคร: ประจักษ์การพิมพ์, 2516.

Bibliography

- Agrawala, Prithvi K. "Some Varanasi Images of Gaṇapati and their Iconography Problem," Artibus Asiae. Vol.XXXIX, 1, Switzerland: Benziger Einsiedeln, 1977.
- Agrawala, Vasudeva S. The Heritage of Indian Art. Bombay: The Times of Indian Press, 1964.
- Balasabralmanyam, S.R. Early Chola Art. Part I, India: Sangem Press Private Ltd., 1966.
- Banerjea, J.N. Paurānic & Tantric Religion. Calcutta: Sibendranath Kanjilal, 1966.
- Bhattacharjee, Arun. Icons and Sculptures of Early and Medieval Assam. Delhi: S.P. Printers, 1978.
- Bhattacharyya, Benoytosh. The Indian Buddhist Iconography. Calcutta: Sri Ramakrishna Printing Works, 1968.
- Bhattasali, Nalini Kanta. Iconography of Buddhist and Brahmanical Sculptures in the Dacca Museum. Delhi: New Era Offset Printers, 1972.
- Boisselier, Jean. La Statuaire du Champa. Limoges: Bontemps, 1963.
- Coomaraswamy, Ananda K. Yakṣas. Part II, Delhi: Skylark Printers, 1971.
- Dubreuil, G. Jouveau. Iconography of Southern India. Delhi: Delux Offset Printers, 1978.

- Getty, Alice. Gaṇeśa. New Delhi: Mehta Offset Works, 1971.
- Gupte, B.A. Hindu Holidays and Ceremonials. Calcutta: Thacker, Spink & Co., 1919.
- Gupte, R.S. Iconography of the Hindus, Buddhists and Jains. Bombay: Leaders Press Private Limited, 1972.
- Kramrish, Stella. Indian Sculpture. U.S.A.: University of Pennsylvania Press, 1960.
- Krishan, Y. "The Origin of Gaṇeśa," Artibus Asiae. Vol.XIIII, 4, Switzerland: New York University Press, 1982.
- Lamb, Alastair. "Notes on Satingphra," Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society Vol.37 PT.1 (No.205), (ฉบับถวายเอกสาร).
- Lippe, Aschwin. Indian Mediaeval Sculpture. Netherland: North Holland, 1978.
- _____. The Freer Indian Sculpture. Washington: Bruder Hartmann Company, 1970.
- Luce, Gordon H. Old Burma and Early Pagan. Vol.I. Germany: J.J. Augustin, 1969.
- Malleret, Louis. L'Archeologie du Delta du Mekhong. Tome Premier Tesote Paris: Imprimerie Nationale, 1959.
- Michael, S.M. "The Origin of the Gaṇapati Cult," Asian Folklore Studies. Vol.42-1. Tokyo: Anthropological Institute Nanzan University, 1983.
- National Museum Volunter Group. The Artistic Heritage of Thailand. Bangkok: Craftsman Press, 1979.

O' Conner, Stanley J, Jr. Hindu Gods of Peninsular Siam. Switzerland:

Artibus Asiae Publishers, 1971.

Pictorial Feature. "Shodasa Ganapatis," Bhavan's Journal. Vol.XVI No.3

Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan, 1969,

Pontalis, M. Pierre Lefèvre. Notes sur des Amulettes Siamois. Paris:

Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1926.

Ramakrishna Mission Institute of Culture. The Cultural Heritage of India.

Vol.II, Calcutta: S. Antool & Co., Private Ltd., 1975.

Rao, T.A. Gopinatha. Elements of Hindu Iconography. Vol.I. Part I,

Delhi: Motilal Banarsidas, 1958.

Ray, Nihar Ranjan. Brahmanical Gods in Burma. Calcutta: Calcutta University Press, 1932.

Riscley, Herbert H. The People of India. Delhi: Oriental Books, 1969.

Sahai, Bhagwant. Iconography of Minor and Buddhist Deities. Delhi:

Vishal Printers, 1975.

Sarma, P. Neelakanta. "Uh Album Thailandais D' Iconographic Indienne,"

Art Asiatiques. Tome XXVI, Limoges: Bontemps, 1973.

Sastri, K.a. Nilakanta. South Indian Influences in the Far East. Bang-

alore City: The B.B.D. Power Press, 1949.

Singh, Sheo Bahadur. Brahmanical Icons in Northern India. New Delhi:

Sagar Printers & Publishers, 1977.

Spinks, Charles Nelson. The Ceramic Wares of Siam. Bangkok: Prachandra Printing Press, 1978.

Thomas, P. Hindu Religion, Custom and Manners. Calcutta: University of Calcutta Press, 1941.

Wales, H.G. Quaritch. A Newly Explored Route of Ancient Indian Culture Expansion. (Reprinted from Indian Art and letters Vol.IX No.1), London: The Indian Society, 1935.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ประวัติการศึกษา

นางสาวจิรัสสา กษาขีวะ

สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) (เกียรตินิยมอันดับ 2) จากคณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อปี พ.ศ. 2522

เข้าศึกษาต่อระดับปริญญาโทบัณฑิต ที่บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร สาขาวิชาโบราณคดีสมัย
ประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี เมื่อปีการศึกษา 2523 ระหว่างศึกษาได้รับทุนจาก
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร เพื่อสนับสนุนในการทำวิทยานิพนธ์

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์